

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM  
TÁJÉPÍTÉSZETI ÉS TÁJÖKOLÓGIAI  
DOKTORI ISKOLA

Gecséné Tar Imola

**TÖRTÉNETI TEMETŐK MAGYARORSZÁGON**

Doktori értekezés

Témavezető: Prof. Dr. Fatsar Kristóf

Budapest, 2012

A Budapesti Corvinus Egyetem Élettudományi Területi Doktori Tanácsának 2012. június 5.-i határozatában a nyilvános vita lefolytatására az alábbi bíráló Bizottságot jelölte ki:

**BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG:**

**Elnöke**

Csemez Attila, DSc

**Tagjai**

Fekete Albert, PhD

Herczeg Ágnes, CSc

Lővei Pál, DSc

Vukov Konstantin, PhD

**Opponensek**

Balassa M. Iván, CSc

Szikra Éva, CSc

**Titkár**

Balogh Péter István, DLA, PhD

# TARTALOM

<b>I. BEVEZETÉS</b>	<b>5</b>
I.1. TÉMAVÁLASZTÁS	5
I.2. KUTATÁSTÖRTÉNET	7
<b>II. AZ EURÓPAI ÉS A HAZAI TEMETŐKULTÚRA FEJLŐDÉSE</b>	<b>14</b>
II.1. A TEMETKEZÉS TÖRTÉNETE A NYUGATI KULTÚRÁBAN	14
II.1.1. A templom körüli temetkezés időszaka	14
II.1.2. A temető és a templom szétválása	15
II.1.3. A tájképi kertek hatása és a Pere Lachaise	16
II.1.4. Az angol garden cemetery – mozgalom kialakulása	17
II.1.5. Az észak-amerikai rural cemetery-k	18
II.1.6. A német parktemetők és az erdei temetők megjelenése	19
II.1.7. A skandináv példa	20
II.1.8. Az architektonikus kialakítású nagyvárosi temetők	21
II.1.9. A rokon nemzetek jellegzetes temetőkultúrája napjainkban	22
II.2. A HAZAI TEMETŐKULTÚRA KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE	23
II.2.1. A cintermek korszaka	23
II.2.2. A temetők kiköltöztetésének kezdete	24
II.2.3. Rendelkezések Mária Terézia uralkodása idején	24
II.2.4. A köztemetők megjelenése	26
II.2.5. A kerttörténeti stílusok megjelenése a hazai temetőkben	28
II.2.6. A kertészársadalom törekvései a német minta megvalósítására	31
II.2.7. A helytakarékos temetési módok és a halotthamvasztás elterjedése	32
II.2.8. A hazai temetkezés átalakulása a II. világháború után	33
II.2.9. A temetők, mint a városi zöldfelületi rendszer elemei	35
II.2.10. Az 1999. évi temetőtörvény és a 21. század temetőkultúrája	35
II.3. TÖRTÉNETI TEMETŐTÍPUSOK MAGYARORSZÁGON	37
II.3.1. Középkori cintermek	37
II.3.2. Kiköltöztetett felekezeti temetők	39
II.3.2.1. Falusi felekezeti temetők	39
II.3.2.2. Falusi vegyes temetők	44
II.3.2.3. Városi felekezeti temetők	45
II.3.2.4. Városi vegyes temetők	49

II.3.3. Városi köztemetők	51
II.3.3.1. Raszteres kiosztású köztemetők	51
II.3.3.2. Architektonikus köztemetők	53
II.3.3.3. Erdei temető	55
II.3.3.4. Modern köztemetők	56
II.3.4. Falusi köztemetők	58
II.3.5. Zsidó temetők	59
<b>III. A TÖRTÉNETI TEMETŐK MEGŐRZÉSE</b>	<b>64</b>
III.1. A TÖRTÉNETI TEMETŐ MEGHATÁROZÁSA	64
III.1.1. A történeti temető fogalma	64
III.1.2. A temetővédelem a különböző védési formák esetén	66
III.1.3. A történeti temetők a hazai temetőállományban	67
III.2. A TEMETŐK MŰEMLÉKI VÉDELME	70
III.2.1. A temetők a műemlékvédelem történetében	70
III.2.1.1. A zsidó temetők védelme	77
III.2.1.2. A népi sírjelek megőrzése szabadtéri néprajzi múzeumokban	78
III.2.2. A temetők műemléki védelmének szabályozása	81
III.2.3. A védett temetők jelenlegi helyzete	83
III.3. MŰEMLÉKILEG NEM VÉDETT TÖRTÉNETI TEMETŐK MEGŐRZÉSE	88
III.3.1. Helyi védelem	88
III.3.2. Szabályozási lehetőségek működő történeti temetőkben	90
III.3.3. A lezárt temetők szabályozása	90
III.3.4. A lezárt temetők hasznosítása	91
III.4. ÖRÖKSÉGVÉDELMI JAVASLATOK	94
III.4.1. Temető-felmérési adatlap a hazai temetőkataszter elkészítéséhez	94
III.4.2. Örökségvédelmi szempontrendszer a temetők területi védelméhez	95
<b>IV. ÖSSZEGZÉS</b>	<b>99</b>
<b>KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS</b>	<b>101</b>
<b>IRODALOM</b>	<b>102</b>
<b>ÁBRA JEGYZÉK</b>	<b>111</b>
<b>MELLÉKLETEK</b>	<b>112</b>
MELLÉKLETEK JEGYZÉKE	113



## **I. BEVEZETÉS**

### **I.1. TÉMAVÁLASZTÁS**

Doktori értekezésem a tájépítészet és az örökségvédelem egy speciális témakörével, a történeti temetők kutatásával és műemlékvédelmi kérdéseivel foglalkozik. A temetők számos funkciót látnak el. Elsődleges feladatuk közegészségügyi jelentőségű; a temető a halottak eltemetésére szolgáló földdarab. Egyben azonban a kegyeletgyakorlás helyszínei is, itt idézhetjük fel hozzátartozóink emlékét, itt róhatjuk le tiszteletünket őseink előtt. A halál az emberek számára felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan jelenség, így a temetők minden korban és kultúrában – a halottkultusz részeként – különleges rítusok, események helyszíneként is szolgáltak. Hazánkban a temetkezési rendet, a temetők kialakítását a 19. századig az egyház határozta meg, így a temetők szakrális szerepet is kaptak. A városok fejlődésével párhuzamosan, a temetők a települési zöldfelületi rendszer fontos elemei lettek. Az ideális esetben nagy egybefüggő zöldfelülettel rendelkező temetők nem csak esztétikus megjelenésükkel javítják a városi környezetet, hanem a település mikroklímáját, levegőminőségét is kedvezően befolyásolják. Mindezek mellett a nagyvárosi temetők – a közparkokhoz hasonlóan – rekreációs célokat is szolgálhatnak. A sokrétű feladatkörhöz kapcsolódik, a történeti jelentőségű, védelemre érdemes temetők esetében, a kulturális örökség megőrzése és bemutatása.

Hazánkban a temetők vizsgálata – elsősorban a néprajzkutatóknak köszönhetően – már a 20. század elején megindult, majd a század közepén a műemlékvédelemmel foglalkozó szakemberek (építészek, művészettörténészek, tájépítészek) is felfigyeltek a temetőkre. A védelemre érdemes temető-elemek<sup>1</sup>, majd egy-egy temető teljes területe kapott védelmet a 20. század második felében. A műemlékvédelmi jogszabályok közül elsőként, az 1997. évi törvény foglalkozott külön paragrafusban a temetők és temetkezési helyek védelmével.<sup>2</sup> A temetőkben található objektumok és a területileg védett temetők száma is évről-évre gyarapszik, de a védelemre érdemes helyszínek kiválasztása esetleges, mivel a hazai temetőállomány átfogó, egységes szempontú összesítése, elemzése eddig nem történt meg. A történeti jelentőségű, védelemre érdemes temető-együttesek helyzete számos esetben kritikus,

---

<sup>1</sup> Templom, kápolna, kálvária, ravatalozó, kereszt, síremlék stb.

<sup>2</sup> Vö. 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről, 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről, 2005. évi LXXXIX. törvény a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosításáról

gyakran szándékosan, vagy csak kellő ismeretek hiánya miatt, a védelemre érdemes temetők felszámolása mellett döntenek. A történeti temető-együttesek teljes területére kiterjedő védelem különösen fontos lenne, mert így a síremlékek, egyéb építmények mellett a növényzet és a temető szerkezete is védelmet kap. Dolgozatom célja a temetővédelem – ezen belül a területi védelem – hazai problémáinak széleskörű feltárása, elemzése és mindezek orvoslására műemlékvédelmi javaslatok megfogalmazása.

A hazai temetőkultúra történeti vizsgálata során a Kárpát-medence egész területét vizsgálatom tárgyának tekintettem, mivel a források, illetve a történelmi viszonyok ezt a megközelítést tették szükségessé. A dolgozat – értelemszerűen – csak a kutatott téma tekintetében jellemző helyszíneket mutatja be. A műemlékvédelemmel foglalkozó fejezetekben már vizsgálataimat a mai Magyarország hatáira szűkítettem, mert a jogszabályi környezet, valamint az örökségvédelem intézményei csak a jelenlegi államhatárok között érvényesek. A vizsgált temetők körét tovább szűkítettem azáltal, hogy csak a napjainkban létező temetőket kutattam, tehát azokat a temetkezési helyeket kizártam a kutatásból, amelyeket csak régészeti módszerekkel lehet feltárni. Ebből következik, hogy a doktori munkámban említett hazai temetők a középkortól napjainkig tartó időszakban keletkeztek. A kutatás a polgári temetőkultúra kertépítészeti, műemlékvédelmi vizsgálatára összpontosít, a katonai temetők, emlékhelyek, temetőn kívüli polgári temetkezési helyek nem szerepelnek a dolgozatban. A kegyeleti parkok témakörét is csak a lezárt temetők újrahasznosításával kapcsolatban érinti a dolgozat, mivel az ily módon átalakított temetők már nem tekinthetők történeti temetőnek.

## I.2. KUTATÁSTÖRTÉNET

Dolgozatom két részre tagolódik. Az első részben a hazai temető kultúra történeti korszakai és a történeti temető típusok meghatározására vállalkoztam. Mindehhez a temetőkkel kapcsolatos szakirodalom áttekintése adott alkalmat. A széleskörű szakirodalom összegyűjtése és áttanulmányozása után összeállítottam a hazai temetők bibliográfiáját, ami a temetőkkel kapcsolatos további kutatások elvégzését nagyban megkönnyíti.<sup>3</sup>

Az irodalmi kutatásokat a következő kutatóhelyeken végeztem: Budapesti Corvinus Egyetem Entz Ferenc Könyvtára, Országos Széchenyi Könyvtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Magyar Néprajzi Múzeum Könyvtára, Kulturális Örökségvédelmi Hivatali Könyvtára. A bibliográfia összeállítása során felhasználtam Pilling János tanatológiai bibliográfiáját<sup>4</sup>, a Magyar Műemlékvédelem c. kiadványban megjelenő műemléki bibliográfiákat<sup>5</sup>, az Alföldy Gábor és Zolnai Dóra által összeállított, régi magyar kertészeti folyóiratok kertművészeti repertóriumát<sup>6</sup>, valamint a Nemzeti Kegyeleti Bizottság honlapján<sup>7</sup> található szakirodalmi felsorolást.

A hazai tájépítészeti szakirodalom összefoglaló munkái, mint például Ormos Imre A kerttervezés története és gyakorlata című műve, a temetőkkel, mint speciális témakörrel, leginkább tervezéseméleti megközelítésben foglalkoznak. Az építésügyi előírások részletes elemzésére, valamint a temetők zöldfelületi rendszerben betöltött szerepének ismertetésére térnek ki a szerzők. A mérnöki beállítottságú művek a temető kultúra történetét, a temetővédelem és a lezárt temetők kérdését csak röviden érintik.<sup>8</sup> Egy-két tájépítészeti tanulmány, főként Baloghné Ormos Ilona írásai, a temetők kertépítészeti, tervezéseméleti és zöldfelületi kérdéseit<sup>9</sup> vagy a lezárt temetők problematikáját<sup>10</sup> vizsgálja. A hazai és nemzetközi kerttörténeti írások a temetők vonatkozásában néhány jelentős összefüggésre világítanak rá, de a temető történettel részletesen nem foglalkoznak.<sup>11</sup>

---

<sup>3</sup> Ld. M.1. melléklet

<sup>4</sup> Pilling 2001

<sup>5</sup> Magyar műemlékvéd. 1945-1965, Magyar műemlékvéd. 1966-1969, Magyar műemlékvéd. 1970, Magyar műemlékvéd. 1974-1975, Magyar műemlékvéd. 1976-1990, Magyar műemlékvéd. 1991-2000

<sup>6</sup> Alföldy 1997

<sup>7</sup> [www.nkb.hu/kútfő](http://www.nkb.hu/kútfő)

<sup>8</sup> Vö. Ormos 1955 493-501., B. Ormos 1988 298-343.

<sup>9</sup> Pl. Ormos 1970, B. Ormos - Perjés 1982a

<sup>10</sup> B. Ormos - Perjés 1982b

<sup>11</sup> Vö. Rapaics [1940] 13, 25-26, 190., Buttlar 1999 9-18., Galavics 1999 25, 42., Boult - Sullivan 2010 182, 184-185, 189-191.

Egyetlen hazai, teljes terjedelmében temetőkkel foglalkozó, tájépítészeti megközelítésű összefoglaló munka, az 1972-ben megjelent, Seléndy Szabolcs által szerkesztett Temetőkert című mű. A könyv részletesen tárgyalja a temetők kultúrtörténetét, a temető-tervezés elveit, a növényhasználatot, a temető-fenntartás kérdéseit és a vonatkozó jogszabályokat. A mű hátránya csupán annyi, hogy megjelenési idejéből következően, egyes témakörökről elavult információkat tartalmaz.<sup>12</sup> A hazai gyakorlattal ellentétben, az angolszász területeken viszont jelentős hagyománya van a temetőkultúra tájépítészeti vizsgálatait, a temetőtervezés elméleti kérdéseit bemutató írásoknak, gondoljunk csak a gardenesque irányzat jeles képviselőjére John Claudius Loudonra, vagy napjaink jeles kutatóira James Stevens Curl-re és Ken Worpole-ra, akiknek a műveit elsősorban az európai temetőkultúra bemutatásánál tudtam felhasználni.<sup>13</sup>

A magyar nyelvű tájépítészeti, kertészeti művekben is található egy-egy temető történetét, településszerkezeti szerepét, a temetőüzemeltetést vagy a temetőkertek növényhasználatát bemutató értékes kiegészítő információ. Fekete Albert régi kolozsvári zöldterületeket bemutató könyvében részletesen elemzi a Házsongárdi temető történetét és a temető településszerkezeti szerepét.<sup>14</sup> Rerrich Béla 1916-ban írt cikkében, a Kerepesi temető átalakítását javasolva, a városi köztemetők architektonikus stílusú kialakítását mutatja be.<sup>15</sup> 1988-ban jelent meg Radó Dezső<sup>16</sup> rendhagyó könyve, amelyben nem csak a temetők kialakításáról ír, hanem a temetők üzemeltetéséről, az itt dolgozókról és a temetkezési intézetről is érdekes összefoglalást ad, riportok és elmélkedések formájában.<sup>17</sup> A temetők növényhasználatáról, az ajánlott növényfajokról, a sírok beültetéséről szól egy teljes fejezet a Schmidt Gábor által szerkesztett Növények a kertépítészetben c. könyvben.<sup>18</sup>

A századforduló és a II. világháború közötti évtizedekben a hazai kertészeti szakirodalomban számos cikk jelent meg a temetők kialakításával, tervezésével, növényalkalmazásával kapcsolatban. A szerzők között a kor neves szaktekintélyei

---

<sup>12</sup> Seléndy 1972

<sup>13</sup> John Claudius Loudon munkásságát az európai temetőtörténetet bemutató fejezetben részletesebben vizsgálom. James Stevens Curl egyik kiemelkedően fontos tanulmánya a Garden History című folyóiratban jelent meg, amelyben bemutatja Loudon és a garden cemetery-mozgalom kapcsolatát. (Curl 1984) További műveiben a viktoriánus temetőkultúra tájépítészeti, építészeti és művészettörténeti elemzését, illetve egy-egy temető (pl. a londoni Kensal Green Cemetery) részletes bemutatását ismerhetjük meg. (Ld. bővebben [www.jamesstevenscurl.com](http://www.jamesstevenscurl.com)) Ken Worpole Last Landscapes című könyvében a nyugati temetőkultúra kialakulását, történetét, a temető és a táj kapcsolatának változásait, a temetőtervezés és a nyugati ember halálképének viszonyát mutatja be részletesen. (Worpole 2003)

<sup>14</sup> Fekete 2004 18-19, 52-58.

<sup>15</sup> Rerrich 1916

<sup>16</sup> Két ízben rövidebb ideig a Budapesti Temetkezési Intézet igazgatója volt.

<sup>17</sup> Radó 1988

<sup>18</sup> Benczúr 2003

szerepelnek, akik a temetőtervezés és növénytelepítés elveit német előképek alapján fogalmazták meg.<sup>19</sup> A német gyakorlat a korszakban általánosan elfogadott kertészeti példa volt, a kertészek tanulmányútjaik során gyakran keresték fel Németországot.<sup>20</sup> A század elején tervezett és megépített hazai temetők közül kizárólag a debreceni köztemető esetében érezhető a német előképek hatása, Hendel Gyula ezt a temetőt mutatja be 1940-ben megjelent cikkében.<sup>21</sup>

A néprajzkutatók a 20. század eleje óta foglalkoznak a falusi temetők, népi sírjelek, főként a fejfák, kopjafák, valamint a temetkezési szokások, hiedelmek kutatásával. Két neves néprajzkutató – Kunt Ernő és Balassa Iván – tollából is alapvető összefoglaló munkák születtek a falusi temetőkről, amelyekben a hazai temetőkultúra történetéről, a falusi temetők kialakításáról, a népi sírjelek csoportosításáról, szimbólumrendszeréről, valamint a temetkezési szokásokról, temetőkkel kapcsolatos hiedelmekről adnak áttekintést.<sup>22</sup>

Dolgozatom szempontjából kisebb jelentőségű, de megkerülhetetlen az a számos néprajzi tanulmány, amely egy-egy tájegység vagy település temetőit elemzi, elsősorban a síremlékeket kiemelve.<sup>23</sup> Fontos megemlíteni a néprajz területén néhány újszerű kutatási irányt, amelyek munkám során csak érintőlegesen használhatóak, de mint szemléletformáló írások feltétlenül kiemelendők. Egészen új megközelítésben tárgyalja Bartha Elek, néprajzkutató a temetőket Vallásökológia c. könyvében, amelyben a tér és az idő szakralizációjával foglalkozik.<sup>24</sup> Szintén egyedülálló a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Növénytani Tanszékén Szabó T. Attila által vezetett kutatás, amely a Kárpát-medence kiválasztott 43 temetőjét etnobotanikai szempontból vizsgálta.<sup>25</sup>

A népi sírjelek, temetők kutatása és megőrzése az etnográfia és a műemlékvédelem határterületén helyezkedik el. A népi sírjelek védelme, a helyben történő megőrzés mellett, a műemlékvédelem területén belül kizárólag a népi műemlékek esetén engedélyezett módon, a sírjelek áthelyezésével, szabadtéri néprajzi múzeumban történő bemutatásával is megoldható.

<sup>19</sup> Pl. Pohl 1910, Jonke 1931, Rácz 1939. Dobos Lajos az „igazi” magyar temetőről ír, amelyet az erdei temetők alapelvei szerint alakítana ki fejfákkal és honos magyar növényekkel. (Dobos 1940)

<sup>20</sup> Pl. Kardos Árpád 1910-ben, Münchenben járt, ahol a város zöldfelületeit és kertészeteit végiglátogatva a müncheni erdei temetőt is felkereste. (Kardos 1910)

<sup>21</sup> Hendel 1940

<sup>22</sup> Kunt 1983 és Balassa 1989

<sup>23</sup> Pl. Novák József Lajos a fejfák csoportosításáról (Novák J. 1910), Kunt Ernő a fejfák népművészeti elemzéséről (Kunt 1975), Debreczeni László a szilágysági fejfákról (Debreczeni 1999), Faggyas István az aggteleki és jósvafői sírjelekről és temetkezési szokásokról (Faggyas 1975), Jankó János a kalotaszegi temetkezési szokásokról (Jankó 1892), Novák László a szatmárcsekei temető fejfáiról (Novák 1999a), illetve a Duna-Tisza közí temetőkről (Novák 1999b), Örsi Julianna az alföldi mezővárosok temetkezéséről (Örsi 1982). Kirner A. Bertalan és Márton László egymást kiegészítő egy kötetben megjelent írásai a békési temetkezési szokásokról és fejfákról (Kirner é. n. és Márton é. n.).

<sup>24</sup> Bartha 1992 69-74.

<sup>25</sup> BDTF 1991

Dolgozatom a temetővédelemnek erre a részterületére is kiterjed, ezért fontos forrást jelentenek Knézy Judit, Zentai Tünde, H. Csukás Györgyi és Ratkó Lujza írásai, amelyek a temetők néprajzi elemzése mellett, azok műemléki védelmére, a sírjelek szabadtéri néprajzi múzeumban történő gyűjtésére is kitérnek. Knézy Judit a szennai, Zentai Tünde és H. Csukás Györgyi a szentendrei Skanzen területén megépített temetőegységek kialakításának módszertanát mutatják be, valamint felhívják a figyelmet egyes helyben megőrizhető temetőkre is.<sup>26</sup> Ratkó Lujza a Nyíregyháza-Sóstói Múzeumfalu temetőjének kialakítását és az áttelepített sírjelek kiválasztási szempontjait mutatja be cikkében.<sup>27</sup>

A műemlékes szakemberek általában csak a temetőkben található egy-egy védett síremlék, kápolna, temetőkereszt védelmével foglalkoznak, a területi védelem a temetők terén elenyésző, így a publikációkban is ez a szemlélet uralkodik. A műemlékvédelem szakfolyóiratainak<sup>28</sup> hasábjain általában régészeti témájú vagy a síremlékek védelméről szóló cikkek olvashatók. Ritkábban egy-egy történeti értékű vagy védett temetőről számolnak be a szerzők, mint például Wirth Péter a szatmárcsekei<sup>29</sup>, Söptei Imre a kőszegi<sup>30</sup>, Sz. Kürti Katalin a debreceni<sup>31</sup>, Pandur József a mecseknádasdi<sup>32</sup> vagy Miklósi-Sikes Csaba a sümegi zsidó temetőről<sup>33</sup> és síremlékeikről. Disszertációm összeállítása során fontos forrást jelentett egy-egy összefoglalóbb jellegű írás – Entz Géza, Wirth Péter, Marjai Márton, Sisa Béla, Deme Péter és Lövei Pál tollából –, amelyekben a szakemberek felhívják a figyelmet a temetők védelmének eredményeire és hiányosságaira.<sup>34</sup>

Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tájékoztatójának, a Műemléklapnak 1999/11. száma kizárólag a temetők kutatásával, védelmével foglalkozó írásokat tartalmaz. Akadnak köztük tudományos igényű, illetve inkább ismeretterjesztő jellegű írások is, néhány érdekesebb példa: Moscu Katalin a stockholmi Erdei temetőről<sup>35</sup> és a Házsongárdról<sup>36</sup>, Toronyi Zsuzsa a zsidó temetőről<sup>37</sup>, Zentai Tünde a Skanzen népi síremlékeiről<sup>38</sup>, Novák

---

<sup>26</sup> Knézy 1975, Zentai 1974, Zentai 1999 és H. Csukás 2002

<sup>27</sup> Ratkó 2001

<sup>28</sup> Pl. Műemlékvédelem, Műemlékvédelmi Szemle, Műemléklap

<sup>29</sup> Wirth 1977

<sup>30</sup> Söptei 1998

<sup>31</sup> Sz. Kürti 1983

<sup>32</sup> Pandur 1977

<sup>33</sup> Miklósi-Sikes 2003

<sup>34</sup> Ld. Entz 1980, Wirth 1980, Marjai 1982, Sisa 1999 és Deme – Lövei 2003 (Bővebb kifejtésük a III.2.1. fejezetben olvasható.)

<sup>35</sup> Moscu 1999b

<sup>36</sup> Moscu 1999a

<sup>37</sup> Toronyi 1999

<sup>38</sup> Zentai 1999

László a Duna-Tisza közti temetőkről<sup>39</sup> és a szatmárcsekei temetőről<sup>40</sup>, valamint Sisa Béla temetővédelemről<sup>41</sup> szóló cikke. A tematikus számot a műemlékjegyzék kivonata egészíti ki, amely a magyarországi temetők 1999-ig védetté nyilvánított emlékeit tartalmazza.<sup>42</sup>

A Műemlékvédelem 2010/5. tematikus száma szintén a temetkezési kultúra örökségvédelmet érintő témaköreivel foglalkozik. A tanulmányokat az ELTE Bölcsészettudományi Karának művészettörténeti doktori iskolájának hallgatói, a 2009-2010 tanévben, egy középkori Magyarország síremlékeivel foglalkozó, Lövei Pál által vezetett szeminárium keretében készítették. A dolgozatok egy-egy síremlék vagy egy alkotó műveinek, esetleg a temetkezés más területeit érintő örökségek (pl. miseruhák, szertartások) bemutatásával foglalkoznak, így doktori kutatásomhoz csak kisebb adalékokat szolgáltatnak.<sup>43</sup>

A művészettörténeti, művelődéstörténeti megközelítésben számos további – dolgozatokat tekintve kevésbé fontos, de önmagában jelentős – az iparművészet, szobrászművészet és a műemlékvédelem határterületeit érintő, egy-egy síremléket vagy egy-egy alkotó munkásságát bemutató tanulmány látott napvilágot.<sup>44</sup> Fontos megemlíteni, hogy a városi temetők síremlékei leginkább a művészettörténet oldaláról kaptak figyelmet, jó példa erre Tóth Vilmos hiánypótló munkája, a budapesti temetők művészettörténeti értékeit bemutató Síremlékművészet c. könyv.<sup>45</sup>

Egy-egy temető bemutatására, képes sírközlétár elkészítésére gyakran vállalkoztak lelkes lokálpatrióták, helytörténészek is.<sup>46</sup> A Budapesti Városvédő Egyesület Panteon Csoportjának tagjai állították össze a Budapesti temetők c. munkát, amelyből számos fontos adatot megtudtam a fővárosi temetkezés történetét, a nagyobb budapesti temetőket, valamint ajánlott sétaútvonalakat is bemutat.<sup>47</sup> A dolgozatomban felhasznált irodalmak közé sorolandók az egyes temetőket, síremlékeket bemutató fotóalbumok is, amelyek általában művészi színvonalúak és gyakran tudományos igényű bevezető tanulmányokat is tartalmaznak. Képi anyaguk kevésbé, de szöveges részeik rejtettek

---

<sup>39</sup> Novák 1999b

<sup>40</sup> Novák 1999a

<sup>41</sup> Sisa 1999

<sup>42</sup> Műemlékek... 1999

<sup>43</sup> Lövei 2010

<sup>44</sup> Pl. Perehazy Károly a vasból készült síremlékekről (Perehazy 1977), Murádin Jenő a kolozsvári Házsongárdi temető számos síremlékét készítő Klósz Józsefről (Murádin 2007), Sz. Kürti Katalin Borsos Józsefről, a debreceni köztemető tervezőjéről (Sz. Kürti 1984), valamint Pusztai László a soproni volt evangélikus temető 17-18. századi síremlékeiről (Pusztai 1977). Ide sorolható Herepei János munkássága is, aki a 17-18. századi kalotaszegi síremlékek részletes leírását készítette el (Herepei 2001).

<sup>45</sup> Tóth 2006

<sup>46</sup> Pl. Schraub István összeállította a régi kőfaragók által készített mecseknádasdi sírkövek leltárát (Schraub 1997), Lőrincz László a nagyenyedi református temetőről írt (Lőrincz 1996). F. Cirkl Zsuzsa a zombori Szent Rókus temetőben eltemetett személyek életét bemutató kötetét egy temetőséta vonalára fűzte fel. (F. Cirkl 2003)

<sup>47</sup> Csernus-Lukács 1999

részinformációkat az általam vizsgált temetőkről.<sup>48</sup> Disszertációm összeállítása során kis mértékben tudtam csak használni, de a temetős szakirodalom összegyűjtése nem lenne teljes az egyes temetőket vagy egy település temetőit ismeretterjesztő szándékkal bemutató művek nélkül.<sup>49</sup>

Dolgozatom második részében a történeti temetők védelmével foglalkoztam. Elemeztem a vonatkozó jogszabályokat, illetve azokat a hazai adatbázisokat<sup>50</sup>, amelyek különböző szintű és formájú védelmet biztosítanak egyes objektumoknak, területeknek, így a temetőknek is. Statisztikákat és táblázatokat készítettem az egyes védelmi formák jelenlegi számadatairól, a védett temető-elemekről és temetőkről, valamint a védett temetőkön belül az egyes temetőtípusok előfordulásáról. Térképen ábrázoltam a jelenleg területi védelem alatt álló temetőket és síremlékcsoportokat. A temetők védelmével kapcsolatos műemléki gyakorlat elemzését, valamint a műemléki elvek vizsgálatát a vonatkozó szakirodalom és helyszíni bejárások alapján végeztem el. Meghatároztam a történeti temető fogalmát, valamint vizsgálatok, felmérések, elemzések után örökségvédelmi javaslatokat fogalmaztam meg, amelyek egyaránt vonatkoznak védett és nem védett, lezárt és működő temetőkre.

A helyszíni bejárások során 40 db temetőt kerestem fel, amelyek között műemlékileg, helyi szinten, területileg vagy objektum szinten védett, nem védett, működő és lezárt temetők egyaránt szerepeltek, valamint a korábban meghatározott történeti temetőtípusok jellegzetes példáit is bejártam. A temetőkről fotódokumentációt és feljegyzéseket készítettem.<sup>51</sup> A temetőket a 2002 és 2012 közötti időszakban jártam be, egyes helyszíneket több alkalommal is felkerestem, így az ott történt változásokat is dokumentálni tudtam.

Az egyes temetők történeti kutatása során fontos forrást jelentenek az egykori képi ábrázolások, archív felvételek, régi térképek, tervek, helyszínrajzok. Teljes temetőket, temetőrészleteket ábrázoló képi forrás igen ritkán bukkan elő, inkább egy-egy síremlék megörökítésére törekedtek a képek készítői. Metszetek vagy egyéb ábrázolások csak egy-egy kiemelkedő értékkel bíró temetőről készültek, hiszen a temetők, bár sokat elárulnak egy

---

<sup>48</sup> Pl. Erdélyi Lajos a romániai zsidó temetőkről (Erdélyi 1980), Olasz Ferenc fejfákról készült albuma, Kós Károly összefoglaló tanulmányával (Olasz – Kós 1975). A Nemzeti Kegyeleti Bizottság az elmúlt években eddig négy kötetet jelentetett meg a nemzeti sírkertbe sorolt, kegyeleti védelem alatt álló síremlékeket bemutató fotóalbum sorozatából. (Fiumei 2002, Farkasrét 2003, Győr-Moson-Sopron 2004, Zsidó síremlékek Bp. 2004)

<sup>49</sup> Pl. Varga Ferencné A Kerepesi temető c. munkája, amelyben röviden bemutatja az általános temetkezéstörténetet, a budapesti temetők és a Kerepesi temető történetét, valamint a temető egyes parcelláit (Varga 2003). Pocsai Judit és Tóth László munkája, amely röviden bemutatja a hazai temetőkultúrát, majd részletesen foglalkozik a temetőbe ültethető növényfajokkal (Pocsai – Tóth 1990).

<sup>50</sup> Országos Műemlékjegyzék, TEIR - Az építészeti örökség helyi védelmének országos adatbázisa, Helyi jelentőségű védett természeti területek adatbázisa.

<sup>51</sup> Ld. M.3. melléklet



település lakóiról, mégsem tartoznak a reprezentációra felhasznált területek közé.<sup>52</sup> Érdekességképpen jegyzem meg, hogy míg a külföldi temetők, amelyek rekreációs és turisztikai célpontok is egyben, gazdag fotóanyaga található az interneten, addig a hazai temetők – egy-egy nagyvárosi példától eltekintve – szinte kereszhetetlenek a világhálón.

A 20. században egy-egy temetőről készültek fotódokumentációk, amelyek különböző fotótárakban, adattárakban<sup>53</sup> találhatóak meg. Ezek a lelőhelyek egy adott temető kutatása során kihagyhatatlanok, de jelen disszertáció összeállítása során – témám átfogó jellege miatt, - mindezek feldolgozásától el kellett tekintenem. Az egyes temetők terveit, felmérési rajzait különböző tervtárakban, levéltárakban, helyi önkormányzatoknál lehet megtalálni, amely minden temető esetén külön kutatást igényel. A dolgozatom összefoglaló jellege miatt erre a részletes munkára sem volt lehetőségem, de az egyes forrásokban előkerülő terveket, helyszínrajzokat a mellékletek között bemutatom.

---

<sup>52</sup> Vö. Alt 1845, Hunfalvy-Rohbock 1856-1864, OMM írásban és képből 7., Kubinyi-Vahot 1.

<sup>53</sup> Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma stb.

## II. AZ EURÓPAI ÉS A HAZAI TEMETŐKULTÚRA FEJLŐDÉSE

### II.1. A TEMETKEZÉS TÖRTÉNETE A NYUGATI KULTÚRÁBAN

A római birodalomban, a császárok rendelkezései szerint, mindenki szabadon döntött saját halottainak eltemetéséről. A gazdag rómaiak házukba vagy kertjükbe temetkeztek, az állami vezetők, előkelőségek sírjai a városok központi helyére kerültek. Ez a helyzet a 3. században a 12 táblás törvény hatására változott meg. A törvény kimondta, hogy ezen túl csak a városfalon kívül lehet temetkezni.<sup>54</sup> A törvény értelmében a sírokat a városból kivezető utak mentén helyezték el.

Az őskeresztények is hasonló módon temették el halottaikat, majd az üldöztetés idején a vértanúk sírjai köré, a katakombákba temetkeztek. A 4. századtól, Nagy Konstantinusz uralkodásától kezdve, ismét a városok előtti mezők lettek a fő temetkezési helyek, de a keresztények továbbra is a vértanúk sírja köré temetkeztek.<sup>55</sup>

#### II.1.1. A templom körüli temetkezés időszaka

A 401-ben tartott karthágói zsinat kimondta, hogy templomot csak valamely vértanú relikviája fölé lehet építeni és temetkezési helyként csak a templombelső és a templomkertek használhatóak, így a keresztény vallást követő területeken a templomok az 5.-6. századtól egyúttal a temetők helyét is meghatározták. Az egyházi vezetés, az uralkodók és a földesurak egyaránt a templomépületekben temetkeztek. A köznép a templom körül elhelyezkedő templomkertben, más néven cinteremben, temette el halottait.<sup>56</sup>

Egy St. Gallenben talált, 820-ból származó ideális kolostor-alaprajzon jól kivehető, hogy a temető területére gyümölcsfák ültetését tervezték.<sup>57</sup> A tervrajzon 13<sup>58</sup> különböző gyümölcsfát jelöltek, alma, körte, szilva, barack, mandula és dió is található közöttük. A fák alatt a sírokat egyöntetű gypszöngyeg borította.<sup>59</sup> A gyümölcsfákkal beültetett temetőkert alaprajza mértani elrendezésű, a sírok tengelyesen szimmetrikusan helyezkedtek el. Középen,

---

<sup>54</sup> B. Ormos 1988 301-302.

<sup>55</sup> Seléndy 1972 18.

<sup>56</sup> Seléndy 1972 18.

<sup>57</sup> Ld. M.2. 1-2. kép

<sup>58</sup> Balassa Iván könyvében tévesen 14 gyümölcsfát említ, de a tervrajzon csak 13 fa ábrázolása látható.

<sup>59</sup> Balassa 1989 48.

de nem a középpontban egy nagy kereszt állt, ezt vették körbe a szabályos rendben elhelyezett sírok és a gyümölcsfák.<sup>60</sup>

### II.1.2. A temető és a templom szétválása

Csaknem ezer évig temetkeztek az arisztokrácia tagjai a templomok belső terében, ahol gyakori volt az egymásra temetés, a sírok bolygatása és ebből következően igen nagy volt a fertőzésveszély. A 16. századra a templomkertben elhelyezkedő köznépi temetők is hasonló problémákkal küzdöttek. Az 1545-1563 között tartott tridenti zsinat ennek az áldatlan állapotnak kívánt véget vetni. A zsinat határozata szerint a továbbiakban csak papi főméltóságok temetkezhettek a templomok belső terébe, míg a köznép számára a templomkerten kívüli temetést is engedélyezték.<sup>61</sup>

A 16. században, a reformáció hatására megjelenő protestáns templomok és temetők – a puritánság jegyében – szertartásmentesek és egyszerűek voltak. A protestáns tanítások szerint az élők imáinak nincs hatása a halottak „sorsára”, ezért az élők és holtak korábbi szoros kapcsolata „meglazult”. A protestáns egyházak átvették a régi katolikus templomokat, templom körüli temetőket, viszont a templomokból kikerült az oltár, így a temető korábbi rendje felbomlott. Sokáig a rendezetlenség, a sírok össze-visszasága jellemezte a protestáns temetőket.<sup>62</sup>

A 16-18. században nem csak a protestáns, hanem a katolikus temetők is, egységesen gondozatlan képet mutattak. Számos egyházi rendelkezés ellenére a városok, falvak lakói a temetőben legeltették állataikat, itt tárolták a szekereket, tartalék faanyagokat, akár ruhát is teregettek ide. A katolikus temetők valamivel gondozottabbak voltak, a temetők felszentelésének köszönhetően. A 18. század közepétől a protestáns pietizmus eredményeként a protestáns temetők karbantartása is megindult. Ebben elől jártak a németországi Herrnhut lakói, akik az 1720-as években temetőikből parkot alakítottak.<sup>63</sup> A herrnhuti testvérek temetőjében virágok, gyümölcsfák, zöld növények vannak, nincsenek sírhantok.<sup>64</sup> A terület sík, kis, egyforma négyszögletes sírkövekkel fedték a sírokat, amelyen csak a halott neve

---

<sup>60</sup> Rapaics [1940] 13.

<sup>61</sup> Seléndy 1972 18.

<sup>62</sup> Seléndy 1972 27.

<sup>63</sup> Balassa 1989 149.

<sup>64</sup> Ld. M.2. 2-4. kép

olvasható.<sup>65</sup>

A 14-17. század között hatalmas pestis- és leprajárványok tizedelték meg Európa lakosságát. A járványveszély miatt a halottakat a településeken kívül temették el. A gyakori járványok mellett a 15-16. században a templomkertek telítettsége és a felvilágosult egyházellenes nézetek is a temetők kiköltöztetését szorgalmazták. Az új településszéli temetőkben kápolna helyettesítette a templom épületét, de az utak, a sírok elrendezése már a gyakorlati szempontok szerint került kialakításra. A 18. századra a temetők képe teljesen átalakult, a központi kápolna nem volt feltétlen szükséges tartozék, illetve az utak geometrikus elrendezésűek, a temető növényzete előre megtervezett lett. Lényegessé váltak az esztétikai törekvések.<sup>66</sup>

### II.1.3. A tájképi kertek hatása és a Pere Lachaise

A kiköltöztetett nagyvárosi temetőket eleinte az itáliai és a francia kertművészet példái nyomán alakították ki.<sup>67</sup> Majd a 18. század közepén – 19. század elején az egyre elterjedtebb tájképi kertek mintájára megalkották a tájképi stílusú temetőket is.<sup>68</sup> A felvilágosodás tárgyilagossága, racionalizmusa mellett az érzelmek, élmények bensőségességének fontosságát hirdette a szentimentalizmus. Ezt a felfogást követte a 18. század második felében számos szentimentális kert létrehozója. Kertjeikben emlékműveket, síremlékeket állítottak családtagjaiknak, a nemzet nagyjainak. Az emlékművek festői környezetét melankolikus hangulatú, sötét lombú növényekkel rendezték be. Ez teremtette meg az alapját a 19. századi emlékmű-kultusznak.<sup>69</sup> A korszak temetőinek kialakításához is ezek az eszmék szolgáltattak hátteret.

Az 1804-ben megnyitott párizsi Pere Lachaise temető fordulópontot jelentett a nyugati temetőkultúra történetében.<sup>70</sup> Egyesítette azokat a temetkezéssel kapcsolatos gondolatokat,

---

<sup>65</sup> B. Ormos 1988 306.

<sup>66</sup> Seléndy 1972 31.

<sup>67</sup> Itáliában a reneszánsz korban terjedt el az ún. camposanto-kba temetkezés. Ezeket a temetőket egy árkádos fal veszi körül, amely a gazdagabb sírboltokat foglalja magába, míg a középső, szabad ég alatt lévő területen helyezkednek el az egyszerűbb sírkövekkel fedett sírok. Az Európa nagyvárosi temetőiben később elterjedt árkádos, falsírboltos temetkezés innen eredeztethető. (Temetkezési tankönyv 126. old.)

<sup>68</sup> B. Ormos 1988 304.

<sup>69</sup> A tájképi kertek kialakulásának hátteréről ld. bővebben Buttlar 1999 9-18.

<sup>70</sup> Párizsban 1794-ben 4 új temető nyitására döntöttek, amelyek a város szélső területein helyezkedtek el. A Pere Lachaise temetőt Alexandre-Théodore Brongniart tervezte. A párizsiak eleinte a nagy távolság miatt nem kedvelték a temetőt, ezért a nyitás után nem sokkal Moliére és La Fontaine holttestét ide átemették, ami hamarosan felkeltette a temető iránti érdeklődést.

amelyek már korábban felmerültek, de még együttesen sehol sem fordultak elő. Megjelent benne a romantika (a halál a végső megnyugvás része) és a picturesque (festői tájalakítás) szemlélete, az ősi nekropoliszok világa, a halál riasztó ténye helyett az emberközelibb megfogalmazás, a természet általi vigasztalódás, a francia forradalom jegyében az egyenlőségre, racionalizmusra törekvés, sőt a 19. században a díszes családi és egyéni síremlékek építésével az egyéniség kifejezése is.<sup>71</sup>

A temető – napjainkban is töretlen – sikere nem csak a gondolatiságában keresendő, hanem a parkszerű kialakításnak, a művészi síremlékek és szobrok tömeges megjelenésének és a számos híresség sírjának együttesen köszönhető. A tájképi vonalvezetés és a geometrikus elemek ötvöződnek a temető tervén.<sup>72</sup> A tervező a növénykiültetésben egyaránt alkalmazott melankolikus hatást keltő egyedeket (ciprus, tiszafa, szomorú fűz, nyárfa) és megnyugvást, esztétikai élményt nyújtó, virágzó, illatos cserjéket.<sup>73</sup> Mivel a nyugati kultúrában mindenhol problémát jelentett a temetkezés megújítása, ezért a Pere Lachaise hamar világhírűvé vált és a 19. század első felében számos temető létesítésekor jelentett mintát Európában, sőt Észak-Amerikában is.<sup>74</sup>

#### II.1.4. Az angol garden cemetery – mozgalom kialakulása

Angliában az ipari forradalom hatására, a 19. század során, a városok hatalmasra növekedtek, a vidéki lakosság beköltözött a nagyvárosokba, ahol rossz életkörülmények között az újonnan épült, rossz levegőjű gyárnegyedek mellett éltek. A hatalmas technikai fejlődés káros hatásait még kevesen ismerték fel, a hagyományos kézműves technikák és a vidéki élet értékét hirdették a pre-raphaelisták (1840-es évek) és az Arts and Crafts mozgalom (1880-1890-es évek) képviselői is. Ezek a romantikus hatások hozták létre az angol cottage garden-eket, a kertvárosokat és a garden cemetery – mozgalom<sup>75</sup> fejlődését.<sup>76</sup>

Az 1820-as évektől kezdődően Angliában számos főként részvénytársaságok által üzemeltetett, új temetőt nyitottak, amelyeket a párizsi Pere Lachaise mintájára, a romantika és a picturesque szellemisége szerint alakítottak ki. Jellemző volt rájuk az elegáns kocsitak, a

---

<sup>71</sup> Ld. M.2. 6-8. kép

<sup>72</sup> Ld. M.2. 5. kép

<sup>73</sup> Az eredeti kiültetés mára csak töredékében maradt fenn.

<sup>74</sup> Worpole 2003 86-90.

<sup>75</sup> A parkszerűen kialakított temetőket Angliában garden cemetery-nek, Észak-Amerikában pedig rural cemetery-nek hívják.

<sup>76</sup> Boults – Sullivan 2010 185.

szerpentinező sétautak, a művészien alakított látványok és a gondosan ültetett facsoportok használata.<sup>77</sup> Ide sorolhatjuk az 1833 és 1841 között megnyitott, londoni ún. „The Magnificent Seven”<sup>78</sup>-t, közéjük tartozik a híres Kensal Green Cemetery<sup>79</sup> és a Highgate Cemetery<sup>80</sup> is. Szintén a garden cemetery – mozgalom képviselői az 1825-ben nyitott Liverpool Necropolis és az 1832-től üzemelő Glasgow Necropolis<sup>81</sup> is.<sup>82</sup>

A korszak neves kerttervezője John Claudius Loudon (1783-1843) szerint nem elég a temetők igényes kialakítása, hanem megfelelő hatást kell gyakorolniuk az élőkre is, így a művészet és az elegancia csökkentheti a látogatókban a haláltól való félelmet. Sőt fontosnak tartja, hogy a temetők morális mondanivalójuk mellett, botanikai ismereteket adó közparkokként működjenek.<sup>83</sup> Loudon temetőkről alkotott nézeteit az *On the Laying Out, Planting, and Managing of Cemeteries* című könyvében foglalta össze, amely halála után, 1843-ban jelent meg.<sup>84</sup>

#### II.1.5. Az észak-amerikai rural cemetery-k

A 19. században az Egyesült Államokban – Európához hasonlóan – a nagyfokú iparosítás következtében a városok mérete megsokszorozódott és a szegényebb rétegek szociális körülményei leromlottak. Itt is megjelent a városi közparkok iránti igény. Az újonnan megjelenő rural cemetery-k kétféle módon szolgálták az emberek jólétét. Egyrészt rekreációs helyként szolgáltak, másrészt a zsúfolt templomkörüli temetők helyett egészségesebb, a lakóterületektől jobban elválasztott temetkezési helyeket biztosítottak. Az új temetőket a Pere Lachaise temető és az angol tájképi kertek mintájára szentimentális, inspiráló parkokként, emlékművekkel és szobrokkal díszítve, alakították ki.<sup>85</sup>

Az első amerikai rural cemetery a Mount Auburn, amelyet Cambridge-ben

---

<sup>77</sup> Worpole 2003 58.

<sup>78</sup> Kensal Green (1833), Norwood (1838), Highgate (1839), Abney Park (1840), Brompton (1840), Nunhead (1840), Tower Hamlets (1841). Ld. M.2. 9-14. kép

<sup>79</sup> Ld. M.2. 9-11. kép

<sup>80</sup> Ld. M.2. 13-14. kép

<sup>81</sup> Ld. M.2. 15-18. kép

<sup>82</sup> Worpole 2003 134.

<sup>83</sup> Loudon támogatta a közparkok kialakítását. 1840-ben nyitották meg az általa tervezett Derby Arborétumot, amelyet a köznép számára is ingyenesen látogathatónak szánt. A gardenesque stílusú park kialakításakor fontosnak tartotta, hogy a látogatók oktatási (pl. növényetablák) és rekreációs célokra is tudják használni a kertet. (Boults – Sullivan 2010 182.)

<sup>84</sup> Worpole 2003 57-58. (Loudon és a garden cemetery-mozgalom kapcsolatáról ld. bővebben Curl 1984)

<sup>85</sup> Boults – Sullivan 2010 189-190.

(Massachusetts) 1831-ben<sup>86</sup> létesített a Massachusetts Horticultural Society. A parkot kísérleti kertnek, arborétumnak és temetőnek szánták. A gyepes területek, a tavak, az őshonos fák és egzotikus virágok használata az angol tájképi kertekre emlékeztetett.<sup>87</sup> A temető vezetői megtiltották a lapos sírkövek használatát, helyettük urnák, obeliszkok és figuratív szobrok használatával alakították ki a festői környezetet.<sup>88</sup>

A Mount Auburn Cemetery megnyitását követő 20-30 évben sorra nyíltak a közparkként is szolgáló temetők az amerikai nagyvárosokban. Kiemelendő közülük a hatalmas területű brooklyni (New York) Green-Wood Cemetery, amelyet Brooklyn átfogó városrendezési tervének részeként terveztek. A temető, eredeti funkciója mellett, más látványosságokat (pl. csónakázótó, növények tanulmányozása, szervezett túrák) is nyújtott a látogatók számára.<sup>89</sup> Mivel a temetőt Brooklyn legmagasabb fekvésű részére tervezték, ezért a kilátás is csodálatos volt innen az Atlanti-óceánra és Manhattanre egyaránt.<sup>90</sup>

A ma jól ismert amerikai gyeptemető (lawn cemetery) első példája a Cincinnati-ban 1844-ben megnyitott Spring Grove Cemetery 1855-ös átalakításával jött létre. A német származású, korábban Pückler-Muskau hercegnek dolgozó tájépítész, Adolph Strauch széles átlátásokat, nagy nyírt gyepfelületeket alkalmazott, hogy átfogó esztétikai hatást érjen el. Szabályozta a síremlékek méretét, kialakítását, mivel egységes összhatásra törekedett az egyéni ízlés kifejezésével szemben.<sup>91</sup> Strauch elképzeléseit Hubert Eaton fejlesztette tovább, aki 1913-ban megalapította az első memorial park-ot, a Forest Lawn-t Glendale-ben (California), ahol egy síremlékektől mentes, szökőkutakkal, szobrokkal, gazdag növényzettel gondosan kialakított parkot hozott létre.<sup>92</sup>

#### II.1.6. A német parktemetők és az erdei temetők megjelenése

A 19. század második felében, Németországban is megjelentek a tájképi elvek alapján kialakított parktemetők. Legismertebb példája az 1870-ben megnyitott, 200 hektáros,

---

<sup>86</sup> Fontos megjegyezni, hogy a Mount Auburn Cemetery-t korábban létesítették, mint a londoni Magnificent Seven-t és a Glasgow Necropolis-t, tehát a Père Lachaise hatása nem angol közvetítéssel, hanem közvetlenül jutott el Amerikába! (Vö. Worpole 2003 139.)

<sup>87</sup> Ld. M.2. 19-22. kép

<sup>88</sup> Boult – Sullivan 2010 190.

<sup>89</sup> Ld. M.2. 23-25. kép

<sup>90</sup> Worpole 2003 141-142.

<sup>91</sup> Ld. M.2. 26-27. kép

<sup>92</sup> Worpole 2003 142-144. (Ld. M.2. 28-29. kép)

hamburgi Ohlsdorfer Friedhof.<sup>93</sup> A német parktemetőket, az angol-szász temetőkhöz hasonlóan, közparkként alakították ki, fákkal, cserjékkel és gyepfelületekkel, mintha a benne elhelyezett síremlékek csak szobrok, emlékművek lennének.<sup>94</sup> A sírokat hant nélküli, gyepebe állított, meghatározott méretű síremlékekkel jelölték.<sup>95</sup>

Németországban fogalmazódott meg az erdei temető gondolata, amelyben talán a pogány germán hiedelem továbbélését fedezhetjük fel, miszerint erdőbe menni, annyit jelent, mint meghalni. Lényege, hogy a temetőt egy meglévő erdőállomány alá helyezik el. A tájképi részleteket architektonikusan kialakított térségek (ravatalozó, egyes parcellák stb.) is gazdagíthatják. Az első erdei temetőt 1907-ben Münchenben (Münchner Waldfriedhof) nyitották meg.<sup>96</sup>

Kardos Árpád 1910-ben kereste fel az újonnan megnyitott müncheni erdei temetőt. A temetőt egy régi fenyőerdőben alakították ki, az épületek, emlékművek, sírok és az új növényzet is teljes mértékben alkalmazkodott az erdő természetes jellegéhez. A temető rendszabályát is ennek a rendező elvnek megfelelően készítették el. A sírhelyeket egységes elvek alapján alakították ki, sőt a síremlékek használatát is korlátozták (csak kézműves termékek alkalmazhatók). A sírok beültetése, a felhasznált növényfajok is csak a természetesség elveinek betartása mellett történhetett. Ahhoz, hogy a temetőlátogatók ezeket a szabályokat minél hamarabb elfogadják, mintasírokat alakítottak ki.<sup>97</sup>

#### II.1.7. A skandináv példa

Az erdei temetők sajátos példája, a skandináv temetők sokat elemzett mintatemetője, a stockholmi Woodland Cemetery (Skogskyrkogarden), amelyet a 20. század elején Erik Gunnar Asplund és Sigurd Lewerentz, két svéd építész tervezett. A stockholmi déli temető bővítésére 1915-ben írtak ki pályázatot. A temető több lépcsőben, végül 1940-re készült el. Asplund és Lewerentz egy rejtőzködő épületekkel, keskeny ösvényekkel, érintetlen északi őserdővel és a fák gyökerein nyugvó, geometrikus csoportokban elhelyezett sírhantokkal tarkított romantikus temetőt terveztek. A két tervezőre nagy hatást gyakorolt a német romantika jeles képviselője, Caspar David Friedrich munkássága. Több motívumát

---

<sup>93</sup> 1917-ben részben átépítették architektonikus formában.

<sup>94</sup> Ld. M.2. 30-34. kép

<sup>95</sup> Ormos 1955 495, Seléndy 1972 41-42.

<sup>96</sup> Ormos 1955 495, Seléndy 1972 40-41. (Ld. M.2. 35-37. kép)

<sup>97</sup> Kardos 1910 539.



felhasználták a temető tervezésekor, mint a síroktól teljesen mentes fogadóterületen elhelyezett magányos kereszt, tájból kimagasodó domb vagy széltépett facsoport.<sup>98</sup> A temető egyediségét az adja, hogy a modern korszakban utat talált a romantikához, a misztikumhoz és a hagyományokhoz.<sup>99</sup>

Különleges skandináv példaként említhető, a gyeptemetők egy sajátos formája, a G. N. Brandt által tervezett Mariebjerg temető Koppenhágában, amelyben nincsenek sírmezők, utak, sírjelek. A temető egy szép gyepes, fás park, ahol a hely jellegét csak a ravatalozó és a bejárati épület mutatja.<sup>100</sup> A hozzátartozók a virágokat a közös kegyeleti helyre teszik le.<sup>101</sup>

#### II.1.8. Az architektonikus kialakítású nagyvárosi temetők

A 19. század során kialakított európai nagyvárosi temetők nem mindegyike kapott tájképi kialakítást, ahol a terület gazdaságos kihasználására törekedtek, a sírokat szorosan egymás mellé, geometrikus rendben helyezték el. A szabályos elrendezés a kisebb méretű temetőkben áttekinthetőséget és rendezettséget mutatott, de a nagyobbakban elviselhetetlenül egyhangúvá vált. A temetők hatalmas területén belül az egyforma méretű sírok szabályos sorokban, oszlopokban végláthatatlan sírmezőket alkottak, amelyeket a fő- és mellékutak választották el egymástól. Gyepfelületek, virág- és cserjefoltok számára nem maradt hely, legfeljebb a főbb utak mentén ültettek egy-egy fasort.<sup>102</sup> Tervezett kialakítás esetén, a temető egyhangúságán az utak íves, átlós vezetésével, nagyobb teresedések kialakításával és a tekintetett vonzó építmények (nagyobb sírmlékek, kápolnák) elhelyezésével enyhítették. Az architektonikus temetők jellegzetes példája az 1874-ben megnyitott bécsi Zentral Friedhof.<sup>103</sup>

Az erdei és parktemetőkkel párhuzamosan, de a mértani rendből kiindulva, 1903-ban jelent meg az architektonikus elrendezésű csoporttemető. A nagy sírmezők helyett kisebb részleteket alakítottak ki, egymástól sövénnel elválasztva, hogy az egyes sírmezőkben bensőséges, intim hangulat alakulhasson ki.<sup>104</sup>

---

<sup>98</sup> Ld. M.2. 38-42. kép

<sup>99</sup> Moscu 1999b 13., Worpole 2003 147.

<sup>100</sup> Ld. M.2. 43-44. kép

<sup>101</sup> Seléndy 1972 51.

<sup>102</sup> Seléndy 1972 39.

<sup>103</sup> Ld. M.2. 45-46. kép

<sup>104</sup> Ormos 1955 495.

### II.1.9. A rokon nemzetek jellegzetes temetőkéltúrája napjainkban

Európában, napjainkban három jellegzetes temetőkéltúra figyelhető meg, amelyet rokon nemzetek követnek. A latin országok (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália stb.) temetőiben a hangsúly a nagyméretű, díszes síremlékeken, kriptákon van, a növényzet csak kiegészítő szerepet kap. A nyugati germán országokban (Németország, Hollandia, Anglia stb.) a növényzetnek nagy szerepe van, akár tájképi, akár architektonikus a temető elrendezése.<sup>105</sup> Az egyes sírokat síremlékekkel jelölik, de a parcellán belüli egységre törekednek. Nagy gyepfelületeket és kevés virágdíszet alkalmaznak. Az északi germán országokra (Svédország, Norvégia, Dánia stb.) jellemző a gyeptemető, amelyben a sírokat egységes gyepfelület borítja, nincsenek köztük utak, valamint kevés a fa, a cserje- és a virágfelület is. A parcellákat természetes növényi keretbe foglalt architektonikus egységekbe tömörítik.<sup>106</sup> Közép-Európában eklektikus temetőkéltúra alakult ki, a nyugati germán és a latin országok hatása területenként változó intenzitással érezhető.

---

<sup>105</sup> Angliában és Svájcban általában tájképi elrendezésűek.

<sup>106</sup> Seléndy 1972 49.

## II.2. A HAZAI TEMETŐKULTÚRA KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE

A honfoglalás korában ősünk nagycsaládok, nemzetségek szerint temetkeztek. A temetők általában a településtől keletre, árvíz és talajvízmentes, magasabban fekvő területen helyezkedtek el. A sírok a domb déli oldalán kaptak helyet. Ez a szokás feltehetően egy ősi türk hiedelemre vezethető vissza, amely szerint a domb északi oldalán a gonosz szellemek élnek. A temetkezési helyeket sövénnel és árokkal vették körül.<sup>107</sup>

A régészeti ásatások alapján tudjuk, hogy a sírok elrendezése, valamint a sírmellékletek gazdagsága, az elhunyt nagycsaládban elfoglalt rangját jelölték. A honfoglalás kori temetőben középtájon helyezkedett el a leggazdagabb sír, a tőle balra és jobbra eső oldal élesen elválasztódott. A bal szárny mindig népesebb és gazdagabb volt, mint a jobb szárny. A fejedelmeket a temetőtől távolabb, különálló, mellékletekkel gazdagon ellátott sírba temették.<sup>108</sup>

Néprajzi, történeti és régészeti kutatások alapján feltételezhető, hogy a sírokat különféle módon, élőfával, facsoporttal, faragott oszloppal, megmunkálatlan kővel, az elhunyt stilizált fa vagy kő képmásával, valamint használati, illetve rangjelző eszközökkel, jelvényekkel jelölhették.<sup>109</sup>

### II.2.1. A cintermek korszaka

Magyarországon a kereszténység felvétele után a katolikus vallás szabályai határozták meg a temetkezés rendjét. Elsőként Szent László (1077-1095) I. törvénykönyvének 25. törvénycikke foglalta írásba és tette kötelezővé – a karthágói zsinat szellemében – a templomok körüli temetkezést: „...aki nem templom mellé temeti az ő halottait: tizenkét napig vezekeljen kenyéren és vízen, kalodába zárva.”<sup>110</sup>

Könyves Kálmán (1095-1116) I. törvénykönyvének 73.<sup>111</sup> törvénycikke is megerősítette ezt a rendelkezést.<sup>112</sup> Az 1092-es Szabolcsi Zsinat<sup>113</sup> és az 1103-as Esztergomi

---

<sup>107</sup> Balassa 1989 10.

<sup>108</sup> László 1944 161-165.

<sup>109</sup> Kunt 1983 11.

<sup>110</sup> Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve 25. Fejezet 1. §

<sup>111</sup> Kunt Ernő könyvében tévesen 23. törvénycikk szerepel. (Kunt 1983 11.)

<sup>112</sup> Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve 73. Fejezet

<sup>113</sup> Temetkezési tankönyv 2. old.

Zsinat is szigorúan elrendeli a keresztények templom melletti temetkezését.<sup>114</sup> A templom körüli temetkezést az egyház a vallási előírásokon túl is szorgalmazta, mert így jobban ellenőrzése alá tudta vonni a pogány szokások esetleges továbbélését. A 11-12. századtól kezdve tehát, a temetők a templomok közvetlen környezetébe, a templomkertekbe, vagy más néven cintermekbe, kerültek.

### II.2.2. A temetők kiköltöztetésének kezdete

A 16. században a reformáció elérte hazánkat. A református és a katolikus hívek között gyakori volt az ellentét, így temetőkertjeiket is igyekeztek elkülöníteni egymástól. A magyarországi reformáció a Debreceni Hitvallás (1562), majd a Debreceni Zsinat (1567) rendelkezéseiben is foglalkozott a temetkezés kérdésével, a temetők településen kívüli elhelyezését és a katolikusok temetőitől való elkülönülést szorgalmazták.<sup>115</sup>

A gyakori pestisjárványok felerősítették a reformáció törekvéseit, mivel egészségügyi szempontból is indokolt lett, főként a városokban, a temetők kiköltöztetése a szűk templomkertekből.<sup>116</sup> A katolikus egyház – a tridenti zsinat értelmében – engedélyt adott a templomkerten kívüli temetkezésre.<sup>117</sup> Egyre több temetőt nyitottak a települések határában, a városfalon kívül. Egyik első példa a kolozsvári Házsongárdi temető, amelyet 1585-ben<sup>118</sup> szintén egy pestisjárvány miatt nyitottak meg.<sup>119</sup> A Házsongárdi temetővel egy időben, 1587-ben nyitották meg Kolozsvár északi szélén a Hídelvei temetőt (ma Kismező utcai temető).<sup>120</sup> Kalotaszegen is több temetőt az 1633-1634-es pestisjárvány miatt költöztettek ki a települések szélére.<sup>121</sup>

### II.2.3. Rendelkezések Mária Terézia uralkodása idején

A 16-18. század folyamán, a népességnövekedés következtében, a templomok körüli temetők

---

<sup>114</sup> Balassa 1989 10.

<sup>115</sup> Kunt 1983 13., Balassa 1989 11.

<sup>116</sup> Balassa 1989 11.

<sup>117</sup> Seléndy 1972 18.

<sup>118</sup> Egyes források szerint már 1514-ben megnyitották, az 1585-ös pestisjárvány miatt csak nagyobb területekkel bővítették a korábbi temetőt, és a városi közgyűlés ekkor nyilvánította köztemetővé. (Vö. Moscu 1999a 10.)

<sup>119</sup> Balassa 1989 11, Fekete 2004 52.

<sup>120</sup> Fekete 2004 57.

<sup>121</sup> Pl. Gyalu, Vista településeken. (Herepei 2001 16. és 47.)

végleg beteltek, az egymásra temetkezések és a sírbolygatások komoly fertőzésveszélyt jelentettek a lakosság számára.<sup>122</sup> A temetkezési gondok felszámolására, a Királyi kancellária egy 1775. július 10.-én kelt leiratban felszólítja a Helytartótanácsot egy országos rendelet elkészítésére.<sup>123</sup> A két évig tartó előmunkálatok után 1777. szeptember 2.-án adta ki a Helytartótanács a rendeletet, amely kimondja, hogy a továbbiakban tilos a templomban és kertjében temetkezni, helyette a települések szélén kell új temetőt nyitni.<sup>124</sup>

A központi rendeletet egyházi és helyi rendeletek kiadásával igyekeztek végrehajtatni. Pest-Pilis-Solt vármegye vezetése például 1780-ban adott ki egy körrendeletet, amelyben az országos rendeletre hivatkozva, megtiltották a Duna-Tisza közén a cintermekbe történő további temetkezést, egyben felszólították a helyi egyházi vezetőket, hogy jelöljék ki az új temetők helyét.<sup>125</sup> Baranyában Nagypeterden 1796-ban adtak ki egy egyházi rendelkezést, amely a temetők rendjét kívánta szabályozni. Siklóson szintén 1796-ban adott ki a református egyházmegye egy körrendeletet, amelyben az egyházmegyéhez tartozó gyülekezetek figyelmét hívja fel a helytartótanácsi rendelet végrehajtására.<sup>126</sup>

A temetők kiköltöztetése – a folyamatos népességnövekedés és a cintermekben fellépő helyhiány miatt – a városokban gyorsabban ment végbe, mint a kisebb településeken. A könnyebben elérhető és ezáltal ellenőrizhető alföldi településeken szintén hamarabb végrehajtották a központi rendelkezés utasításait, mint az eldugottabb erdélyi falvakban. A 19. század első felében már általánosnak volt tekinthető a temetők településen kívüli elhelyezkedése, de egyes településeken napjainkig fennmaradt a templom melletti temető, elsősorban a hegyvidéki kisebb falvakban, vagy olyan településeken, ahol a templom eleve a

---

<sup>122</sup> Kunt 1983 13.

<sup>123</sup> A Mária Terézia uralkodása idején kiadott rendelkezést szinte minden hazai temetőtörténettel foglalkozó írás említi, de számos eltérés található a datálás és a kiadás személyét illetően. Egyes művek Mária Terézia, mások II. József nevéhez kötik (Vö. Kunt 1983 13.), illetve helytartótanácsi rendeletként említik. Mindhárom megnevezés alapvetően helytálló, hiszen Mária Terézia és II. József 1765-től társuralkodók voltak és minden központi rendelkezést valójában a királyi helytartótanács adott ki. A rendelet datálása ennél bonyolultabb kérdés, hiszen a legtöbb mű 1775-ben jelöli meg a kiadás időpontját (Vö. Seléndy 1972. 23, Kunt 1983 13, Balassa 1989 12, B. Ormos 1988 304.), amelyről Kodolányi János írása alapján egyértelműen megállapítható, hogy csak a kancellária utasításának az időpontja ez. A rendelet maga 1777-ben jelent meg. (Kodolányi 1959 244.) További félreértésekhez vezet, hogy egyes művekben a rendeletet azonosítják a „Generale normativum in re sanitatis” című egészségügyi rendelkezéssel, amely viszont nem 1775-ben, hanem 1770-ben jelent meg. Az 1777-ben kiadott „valódi” rendeletet kiegészítő rendeletnek tekintik. (Vö. Varga 2003 9.) A Kertépítészeti II. jegyzetben a rendelet dátumát – ismeretlen okok miatt – a szerző 1775. február 15.-re teszi. Sajnos pontos forrásmegjelölés nélkül, de itt olvasható egy rövid magyar nyelvű idézet a rendelet szövegéből: „Hogy a templomon kívül akár mi is eltemetessék és a temetők, ha városban vagy faluban, vagy házak szomszédságában vannak, mint abba hagyassanak és helységen kívül alkalmas helyen új temetők legyenek körös körül, azonban mély árokkal és kerítéssel körülvésszenek, hogy a barom által ne nehezen tartassanak.” (B. Ormos 1988 304.)

<sup>124</sup> Kodolányi 1959 244. Kodolányi írása a rendelet teljes latin nyelvű szövegét tartalmazza. (Kodolányi 1959)

<sup>125</sup> Novák 1999b 7.

<sup>126</sup> Kodolányi 1959 244 és 249.

település szélén épült.<sup>127</sup>

A települések szélére kiköltöztetett temetők elhanyagoltsága igen elterjedt jelenség volt. Mivel a protestáns vallás nem tekinti a temetőt szent helynek, ezért az arról való gondoskodást sem tartja olyan fontosnak, mint a katolikusok. A protestáns temetők kerítése gyakran hiányzott, így az állatok szabadon bejártak a területre és ott legeltek. Erről az áldatlan állapotról, illetve a megszüntetésére tett intézkedésekről, számos feljegyzés tanúskodik.<sup>128</sup> A katolikus temetők valamivel jobb képet mutattak, mivel ezeket az egyház felszentelte, így a temető a hívek számára szentségi tartalommal bírt. Sok feljegyzés tanúskodik viszont arról is, hogy gyakran a városi temetők (pl. Házsongárd, Váci úti temető) is kerítetlen és elhanyagolt állapotban voltak, ahova a legelő állatok szabadon bejártak.<sup>129</sup> Az egyházak mindent elkövettek, főként a 19. századtól kezdve, hogy a temetők állapotát rendezzék.<sup>130</sup>

Mária Terézia rendelete, a temetők kiköltöztetésén kívül, más utasításokat is tartalmazott. Kimondta, hogy a temetőket, lezárásuk után 30 évvel, a földdel egyenlővé kell tenni.<sup>131</sup> Elrendelték a temetők kötelező körülkerítését árokkal és kerítéssel, amely megakadályozta az állatok temetőbe jutását és a korábbi áldatlan állapotok kialakulását. Külön állami és egyházi intézkedéseket hoztak az elhalálozás sorrendjében történő temetkezésre, a sírok soros elrendezésére is, amellyel szintén a temetők rendezettségét kívánták fokozni. Ez a rendelkezés nagyban akadályozta a korábbi hagyományos családi temetkezés fennmaradását.<sup>132</sup> 1780-ban Mária Terézia újabb rendeletet adott ki, amelyben egészségügyi okokra hivatkozva, elrendelte a 24 órán belüli temetést, így megakadályozva a templomokban történő ravatalozást. A továbbiakban, a templom helyett, a temetőben álló kápolnában ravatalozták fel az elhunytakat. A nagyobb alföldi településeken a 19. század első felében felépítették az első ravatalozókat is.<sup>133</sup>

#### II.2.4. A köztemetők megjelenése

A 18-19. század során lezajló nagyarányú központi telepítések és spontán vándorlásoknak köszönhetően a települések lakossága gyakran vegyes nemzetiségű, illetve felekezetű lett. A

---

<sup>127</sup> Balassa 1989 12-13.

<sup>128</sup> Balassa 1989 16.

<sup>129</sup> Pl. Házsongárd rendezését csak a 19. század második felében kezdték meg. (Hunfalvy-Rohbock II. 1864 13.)

<sup>130</sup> Balassa 1989 149.

<sup>131</sup> Csernus-Lukács 1999 4.

<sup>132</sup> Balassa 1989 12.

<sup>133</sup> Novák 1999b 7.

több nemzetiségű településeken a felekezeti különbségek gyakran egybeestek a nemzetiségi hovatartozás elkülönülésével. A településeken a felekezeteknek megfelelően több temetőt alakítottak ki.<sup>134</sup> Ahol nem volt mód több temető nyitására, ott a temetők közös használatát is engedélyezték és a továbbiakban ezek a temetők – bár egyházi tulajdonban maradtak –, de használatukat tekintve köztemetőként funkcionáltak. A temetők közös használatát az 1868. évi LIII. törvénycikkben foglalták írásba: „*Temetőkben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek.*”<sup>135</sup>

A temetők közös használatát a 1876. évi XIV. törvénycikk is megerősítette. Elrendeli, hogy minden település köteles egy köztemetőt fenntartani, amely a felekezeti temetők szabad használatával kiváltható: „*Minden község köteles egy, a helyi népesedési és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg berendezett községi temetőhelyet fenntartani. E kötelesség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van.*”<sup>136137</sup> Szintén az 1876. évi XIV. törvénycikk intézkedései között szerepelt a lezárt temetők esetén, a terület beépítése előtt, a 40 éves porladási idő betartása.<sup>138</sup>

A temetők kiköltöztetése nagyon lassú folyamat során ment végbe, így az 1876. évi XIV. törvénycikkben ismét szabályozták a temetők elhelyezkedését. Miszerint a városok és falvak területén épülő új templomok mellett tilos temetőt nyitni, valamint a még meglévő, régi templom melletti temetőkbe csak hatósági engedéllyel lehet temetkezni.<sup>139</sup> „*A városok belterületein épülő új templomok körül sírkertek nem állíthatók fel. A városok és helységekben már létező oly templomokban és azok körül levő sírkertekben, melyekben a temetkezés eddig tényleg szokásban volt, a temetkezés jövőre hatósági engedély mellett történhetik, mely csak az esetben adható meg, ha a temetkezés a közegészségügyi érdekek teljes megóvásával eszközölhető.*”<sup>140</sup>

A közegészségügyi érdekek fontosságát hangsúlyozta Pettenkofer Miksa is 1869-ben kiadott tanulmányában, amely a temetkezési helyek megválasztását az ivóvíz, a levegőminőség és a temetkezési szokások tükrében mutatta be. Kihangsúlyozta a korszerű

---

<sup>134</sup> Kunt 1983 14.

<sup>135</sup> 1868. évi LIII. törvénycikk 22. §

<sup>136</sup> 1876. évi XIV. törvénycikk 116. §

<sup>137</sup> A Budapesti temetők c. könyvben a szerzők tévesen az 1868. évi törvénycikk intézkedései közé sorolják a köztemetők megnyitását. (Csernus-Lukács 1999 35.)

<sup>138</sup> 1876. évi XIV. törvénycikk 118. §. Balassa szerint a törvénycikk megjelenésekor a sírok soros elrendezését ismét szorgalmazták, de a törvénycikk szövegében nem olvasható ilyen utasítás. (vö. Balassa 1989 13.)

<sup>139</sup> MNL 5. 246., Balassa 1989 13.

<sup>140</sup> 1876. évi XIV. törvénycikk 120-121.

halottasházak és ravatalozók célszerűségét, egyben felhívta a figyelmet ezek esztétikus kialakításának jelentőségére is.<sup>141</sup>

A 19. század végén hozott központi intézkedéseknek köszönhetően a nagyobb településeken, ahol a temetők rövid idő alatt beteltek és körbenőtte őket a városszövet, néhány évtizedenként újabb és újabb temetőket kellett nyitni. Majd a több kisebb temető helyett egy nagy központi temetőt alakítottak ki. Az új temetők már az előírásoknak megfelelően soros elrendezéssel készültek. Pesten már 1847. június 15.-én megnyitották Magyarország elsőnek tartott köztemetőjét, a Kerepesi temetőt.<sup>142</sup> Az első temetésre sokáig kellett várni, mert Pest lakossága idegenkedett az új, hatalmas és nehezen megközelíthető temetőtől. Az első temetésre végül 1849. április 1.-én került sor.<sup>143</sup> Budapest gyors fejlődése miatt a 19. század végén és a 20. század elején több új köztemetőt is kellett nyitni. A 20. század során a vidéki nagyvárosokban is megnyitották a köztemetőket.

A kisebb településeken, falvakban, a cinteremből még a 16-17. század során kiköltöztetett temető, akár évszázadokig is megfelelő volt, így ezeken a területeken a soros elrendezés és a ravatalozók megépítése a 20. századig váratott magára. Fokozatosan elvált egymástól a városi és a falusi temetők fejlődése. A falusi temetők szinte állandósult képet mutattak a 16-20. századig, kialakításukat elsősorban a helyi hagyományok szabták meg, míg a városi példák az újabb és újabb divatirányzatok, stíluskorszakok hatása alá kerültek.

#### II.2.5. A kerttörténeti stílusok megjelenése a hazai temetőkben

Rapaics Raymund szerint a 18. század végén megjelenő, városfalakon kívüli temetők még egyszerűek voltak, emlékeztettek a st. galleni ideálterv temetőalaprajzára.<sup>144</sup> Sőt, gyakran még kerítéssel sem vették körbe, hanem csak egy árokkal határolták a temetőket. A középkori kolostorok temetőihez hasonlóan itt is gyümölcsfák álltak, a hantokon pázsit nőtt, amit rendszeresen kaszáltak. Arra a következtetésre jutott, hogy a középkori kolostorok dísz- és gyógynövényei előbb a parasztkertekbe, majd a temetőkbe vándoroltak. Kezdetben a dísz- és haszonnövények együtt tenyésztek, majd a reneszánsztól kezdve, főként főúri körökben, a két

---

<sup>141</sup> Pettenkofer 1869

<sup>142</sup> Valójában az 1585-ben megnyitott Házsongárdi temető volt az első köztemető.

<sup>143</sup> Csernus-Lukács 1999 10. Egyes forrásokban tévesen az első temetés időpontját jelölik meg a temető megnyitásként. (Vö. Seléndy 1972 38. és innen átvéve pl. B. Ormos 1988 306.) Mivel Seléndy Szabolcs mellett több szerzője is volt a műnek, így fordulhat elő, hogy a könyv 236. oldalán már helyesen szerepel a dátum. (Vö. Seléndy 1972 236.)

<sup>144</sup> Ld. M.2. 1-2. kép



kertrész elkülönült. A temetők esetében ez a szétválás a 18. század végén, a temetők kiköltöztetésével párhuzamosan jelent meg. Ettől kezdve, főként a városokban, az uralkodó kertművészeti stílusok hatása lett érezhető.<sup>145</sup>

Magyarországon a 18. század végére tehető a szentimentális kertek korszaka. A korszak hatása érezhető – Rapaics Raymund szerint – az 1790-es években megnyitott pesti Váci úti temetőben, amelyet sírboltok és művészi síremlékek díszítettek. A pestiek szívesen használták sétahelynek is az árnyas, parkszerű temetőt, amelyet csak a Kerepesi temető megnyitása után kezdtek elhanyagolni.<sup>146</sup>

A 18. század végére a tájképi kert Magyarországon az emlékezés színhelyévé vált, megjelentek a kertekben a különböző emlékművek, szobrok, amelyek mind megformálásukban, mind tematikájukban a temetői síremlékek elődeinek tekinthetők.<sup>147</sup> A 19. század elejétől egyre gyakrabban valódi síremlékeket, családi kriptákat is találunk a hazai tájképi kertekben. A sír és a sírkő fontos tartozéka lett a szentimentális kerteknek.<sup>148</sup> A 19. század második felében a kőfaragó mesterség és a szobrászat még nem vált el élesen egymástól. Sok kőfaragó művészi szinten dolgozott, gyakran kérték fel őket köztéri szobrok, épületdíszítések vagy síremlékek kifaragására.<sup>149</sup> A 19. század végére országszerte elterjedt szokás lett a temetőben is a mives síremlékek, családi sírépítmények állítása. Budapesten például a 19-20. század fordulóján élte fénykorát a temetőszobrászat.<sup>150</sup>

A 19. század második felére tehető Magyarországon a gyűjteményes kertek korszaka. Számos egzóta növényfaj (pl. fenyők, lomblevelű örökzöldek) került be a hazai kertekbe, amelyeket idővel a temetőkben is felhasználtak.<sup>151</sup> Korábban – a szentimentális kertek korszakában – már több új fafaj (pl. akác, kanadai nyár, amerikai ostorfa, szomorúfűz) honosodott meg Magyarországon, amelyek a hazai temetőket ma is díszítik.<sup>152</sup> Az új fajok mellett, a honos, illetve hazánkban már korábban elterjedt fafajok (pl. hárs, juhar, vadgesztenye) felhasználásával fasorokat telepítettek a temetők útjai mellé, valamint elterjedt a sírok díszítésének szokása és a temetői virágkultusz<sup>153</sup> is.

A hazai temetőkben – Rapaics Raymund szerint – a 19. század második felében

---

<sup>145</sup> Rapaics [1940] 25-26.

<sup>146</sup> Hunfalvy-Rohbock I/1. 1856 155, Rapaics [1940] 190, Csernus-Lukács 1999 8.

<sup>147</sup> Ebből az irányzatból fejlődött ki a 19. századi emlékmű-kultusz. (Galavics 1999 25.)

<sup>148</sup> Galavics 1999 42.

<sup>149</sup> Pl. Klósz József, aki kolozsvári kőfaragó volt, de számos mives, főként historizáló síremléket készített a Házsongárdi temetőbe. Pályája hasonló a nála egy generációval idősebb Gerenday Antal pályájához, aki a híres pesti sírkőgyárat alapította. (Murádin 2007 181.)

<sup>150</sup> A budapesti síremlékművészetről ld. bővebben Tóth 2006.

<sup>151</sup> A gyűjteményes kertek korszakáról ld. bővebben Rapaics [1940] 195-235.

<sup>152</sup> Rapaics [1940] 192.

<sup>153</sup> A temetői virágkultuszról ld. bővebben Kunt 1983 27 és Balassa 1989 150.

figyelhető meg a kertművészet erősebb hatása, ugyanis a városi temetőket ekkor kezdték el díszkertekként kialakítani.<sup>154</sup> Hazánkban az első ilyen díszes temetőkert a Kerepesi temető volt.<sup>155</sup> Megnyitásakor (1847) a temető alaprajza még egyszerű négyzethálósan osztott volt.<sup>156</sup> A temető a jelenlegi formáját a 20. század elején nyerte el, a parcellák és utak kialakításával, a mauzóleumok és az árkádos sírbolt felépítésével.<sup>157</sup>

Ahogy a Kerepesi temető esetében is látható, a nagyobb városi köztemetők kialakításakor a 19. század második felében a gyakorlati szempontok, a helykihasználás lett a meghatározó tényező. A lakosság növekedésével párhuzamosan a városi temetők egyre nagyobb méretűre duzzadtak, a sírokat sorokba, parcellákba rendezték, a temető alaprajzára a geometrikus rend, a raszteres kialakítás lett jellemző. A század végére a négyzethálós kialakítás sivárságát kertépítészeti eszközök alkalmazásával próbálták enyhíteni.

A 19-20. század fordulóján jelent meg a kertművészetben az architektonikus kertstílus, amelynek építészeti formanyelvét felhasználva jött létre az ugyancsak architektonikusnak nevezett temetőtípus. Az architektonikus stílust Magyarországon Rerrich Béla honosította meg, aki szerteágazó építészeti és kertépítészeti munkája során a korabeli temetők kialakításával is foglalkozott. A 20. század elején létesített architektonikus temetőkben a sírokat – a korábbi négyzethálós elrendezésű temetőkhöz hasonlóan - sorokba, parcellákba rendezték, de az egyes sírcsoportokat növényzettel igényesen beültetett, tervezett zöldterületek, fasorok szegélyezték.<sup>158</sup> Ezt az irányzatot képviseli a Kerepesi temető ma is látható alaprajzi elrendezése, illetve a nyíregyházi temető 1930-as években készült bővítése, amelyet Rerrich Béla tervezett.<sup>159</sup>

Budapest legnagyobb, 1886-ban nyitott temetője, a Rákoskeresztúri Új köztemető tervei szintén a kor stílusában, az architektonikus kialakításnak megfelelően készültek.<sup>160</sup> A temető már magán viseli a hazai architektonikus temetők hibáit. A nagy alapterületen a tagoló növényültetvények hiánya miatt a rengeteg sírkő lehangoló látványt nyújt. A főbb utakat kísérő fasorokon kívül szinte minden növényzet hiányzik, illetve a megfelelő szabályozás hiányában a sírkövek különbözősége, gyakran igénytelensége zavaró látványt nyújt.

---

<sup>154</sup> Nyugat-Európában már a 18. század második felében – 19. század első felében megfigyelhető volt ez a jelenség.

<sup>155</sup> Rapaics [1940] 26.

<sup>156</sup> Vö. M.2. 62-64. kép

<sup>157</sup> Csernus-Lukács 1999 12.

<sup>158</sup> Ormos 1955. 495.

<sup>159</sup> Vö. M.2. 69. kép

<sup>160</sup> Csernus-Lukács 1999 35.

## II.2.6. A kertészársadalom törekvései a német minta megvalósítására

A századforduló és a 20. század első évtizedeiben a polgárság megerősödése, az általános „jólét”, a hazai kertkultúra fejlődésének és a kertészársadalom megerősödésének is kedvezett. Számos kertészeti folyóirat jelent meg ebben az időben, amelyekben a kor neves szakemberei a temetők kialakításával, növényalkalmazásával kapcsolatos nézeteiket, terveiket is bemutatták. Fontosnak tartották a minél nagyobb zöldfelülettel rendelkező temetőkertek kialakítását hazánkban is, újszerű ötleteikhez a németországi erdei és parktemetők szolgáltak előképül. Írásaikban gyakran megjelent a korszak hazai temetőinek a kritikája is és a szerzők értetlenségüket fejezték ki a hazai temetők sivár kinézetével kapcsolatban.

Az 1910-es években Pohl Ferenc, állami főkertész tett javaslatot a városi temetők kertszerű kialakítására, példaként a hamburgi Ohlsdorfer Friedhof-ot hozta fel, amelyről saját készítésű képeket is mellékelte a cikkhez.<sup>161</sup> Felhívta a figyelmet, hogy a városi temetőkertek kialakításához a város zajos területeitől távol, nagyobb szabad területre, jó talajadottságokra és igényes növényültetésre van szükség, amelyeket a higiénia és az esztétika szempontjai szerint kell elrendezni. Az így kialakuló kellemes környezet enyhíti a gyászolók fájdalmát, és pihenőhelyet biztosít a látogatók számára.<sup>162</sup>

Az 1930-as években Jonke Kálmán német példák (hamburgi Ohlsdorfer Friedhof<sup>163</sup>, hannoveri Engesohde Friedhof és Ricklingen Friedhof) alapján elemzi a hant nélküli temetők előnyeit (könnyebb fenntartás, egységesebb zöldfelület). Felhívja a figyelmet arra is, hogy Németországban országos bizottság működik építészek, kertészek és városi előljárók részvételével, amelynek a temetőépítés fejlesztése és irányítása a célja.<sup>164</sup> Rácz Pál szintén német példák (lipcsei és erfurti temetők) alapján kívánta orvosolni a növényzet rovására túlszűfolt hazai városi temetők problémáit. Az esztétikai megoldásokat három szempont alapján foglalta össze: minél gazdagabb legyen a temető növényzete; tagoló növényzetet ajánlott a parcellán belül és fontosnak tartotta az egymás melletti síremlékek összhangját.<sup>165</sup>

---

<sup>161</sup> Ld. M.2. 30-31. kép

<sup>162</sup> Pohl 1910

<sup>163</sup> Jonke Kálmán cikkében tévesen „osdorfi” Waldfriedhofnak említi. (Jonke 1931 348.)

<sup>164</sup> Jonke 1931

<sup>165</sup> Rácz 1939 279. Rácz Pál jó ötletnek tartotta a temetőkben elhelyezett tájképi részleteket, mint a lipcsei temetőben kialakított tavat és környezetét vagy az erfurti temető erdős részén átvágott széles vue-t. Mindkét helyszínen erdős temetőrészleteket is kialakítottak, amelyekben elszórtan álltak a családi sírépítmények, de a sűrűbben betemetett parcellákat is sövényekkel tagolták. A fák és a cserjék mellett a virágok alkalmazása is gyakori a parcellák szélén, utak mellett. A sírhantok helyett is alacsony virágágyásokat alakítottak ki a sírhelyeken, a sírok közötti részt gyepesítették. A temetőszabályzatban erősen korlátozták a sírkövek méretét, anyagát, kialakítását és a sírokon alkalmazható növényfajokról is rendelkeztek, amelyet az elhunyt hozzátartozói gondozni kötelesek. (Rácz 1939)

Tulajdonképpen ugyanezt a szemléletet tükrözi Dobos Lajos 1940-ben megjelent cikke, amelyben az „igazi” magyar temetőt, az erdei temetők mintájára kialakított, egységes sírjelekkel (fejfák) és honos növényzettel képzei el.<sup>166</sup> Hendel Gyula szerint a nagyvárosi temető sikerét a szerencsés helyválasztás, az alacsony hantok, az igényes sírkövek, és a gazdag növényzet adja meg.<sup>167</sup>

A kertészeti szakemberek törekvései sajnos kevés eredményt hoztak. A 20. század elején Nyugat-Európában elterjedt erdei és parktemetők hazánkban, a gazdasági szempontok túlzott előtérbe helyezése miatt, nem jelentek meg. Seléndy Szabolcs szerint, az 1970-es években tervezték Budapesten, a Kamaraerdőben, egy park jellegű temető létrehozását, de erre végül nem került sor.<sup>168</sup> Szintén Seléndy Szabolcs írja könyve elején, hogy Magyarországon erdei temető sem létesült, majd a későbbi fejezetekben, az 1932-ben megnyílt debreceni köztemetőt erdei temetőnek nevezi.<sup>169</sup> A debreceni köztemetőt joggal tekinthetjük annak, hiszen az erdei temetők alapkoncepciójának megfelelően, évszázados tölgyek alatt kaptak helyet a művészi síremlékek. A temetőt a Nagyerdő és környékének teljes rendezése során alakították ki. Tervét Borsos József, Pohl Ferenc főkertésszel együtt, készítette.<sup>170</sup>

#### II.2.7. A helytakarékos temetési módok és a halotthamvasztás elterjedése

A II. világháború után a városok lélekszáma ugrásszerűen megnőtt, s a temetők ismét helyhiánnyal küszködtek. A korábbi sírkertek átalakítása és az újak létesítése során ismét a helykihasználás lett az elsődleges szempont, ami nem kedvezett az igényes kertépítészeti kialakításnak. A zsúfoltság oldására helytakarékos temetési módokat dolgoztak ki.

A 19-20. század fordulóján jutott el Magyarországra a halotthamvasztás gondolata. Óriási viták kísérték, hitbéli elvek, gazdaságossági és közegészségügyi előírások csaptak össze. A katolikus egyház ellenezte, mert tanításai szerint a feltámadáshoz a test épségére van szükség. Az erős tiltakozás miatt hazánkban csak 1928-ra épült fel az első krematórium, Debrecenben.<sup>171</sup> A hazai krematórium 1951-ig nem is működött az egyházi tiltás és a közgondolkodásban megjelenő, hagyományokon alapuló, erős ellenérzet miatt. Az 1960-as

---

<sup>166</sup> Dobos 1940 144.

<sup>167</sup> Hendel 1940

<sup>168</sup> Seléndy 1972 42.

<sup>169</sup> Vö. Seléndy 1972 41 és 245. (Ismét a több szerző által megírt könyv ellentmondásait fedezhetjük itt fel.)

<sup>170</sup> Sz. Kürti 1984 215., Hendel 1940

<sup>171</sup> Európában az első krematórium 1876-ban, Milánóban épült fel. (Seléndy 1972 15.)

évekre a kérdés rendeződött, a katolikus egyház is engedélyezte a halotthamvasztást, így egyre elterjedtebbé vált hazánkban ez a temetkezési mód. 1968-ban készült el az ország második krematóriuma a budapesti Új köztemetőben.<sup>172</sup>

Az 1972-ben kiadott Seléndy-könyv szerint, Magyarországon a halottak 3,7 %-át hamvasztották el.<sup>173</sup> 1988-ban már a temetések 30 %-a hamvasztásos volt.<sup>174</sup> A hamvakat tartalmazó urnákat a földbe temették, vagy az erre a célra épített ún. kolumbáriumfalakban helyezték el, amelyek a helytakarékoság szempontjából megfelelőek, de az esztétikusan kialakított példa igen ritka közöttük. 1983 óta lehetőség van Magyarországon a hamvak szétszórására is. Ekkor hozták létre az első hazai szóróparcellát a budapesti Új köztemetőben.<sup>175</sup> Az 1980-as években terjedt el Magyarországon az urnatemetők létesítése is, amelyeket gyakran régi lezárt temetők helyén alakítanak ki, ilyen például a budapesti Tamás utcai temető is.<sup>176</sup>

#### II.2.8. A hazai temetkezés átalakulása a II. világháború után

1949-től – az általános államosítás következtében – az egyházi temetők állami tulajdonba kerültek.<sup>177</sup> A vidéki temetkezési szokásokban gyökeres változás szintén 1949 után, a temetkezési vállalkozások államosításával és az állami temetkezési vállalatok létrehozásával indult meg.<sup>178</sup> Budapesten már 1919. augusztus 7.-én, a Tanácsköztársaság idején, megkezdte működését a Budapest Székesfővárosi Községi Temetkezési Intézet, a későbbi Fővárosi Temetkezési Intézet elődje. A főváros már régóta sürgette a temetkezések hatósági kézbevitelét, a temetkezés terén uralkodó kalmárszellem megszüntetése és a korszerű egészségügyi rendszabályok bevezetése miatt. Ezentúl kötelezővé vált a halottasházi ravatalozás, valamint a temetés hatósági feladat lett, így temetkezési vállalkozáshoz iparendély nem volt kiadható.<sup>179</sup>

1954-ben jelent meg a 8200/1954. sz. egészségügyi miniszteri (EÜM) utasítás, amely kötelezővé tette, hogy minden település 10 éven belül ravatalozót építsen, és evvel gátat szabott a hagyományos, de egészségügyileg vitatható temetkezési szokások (háznál

---

<sup>172</sup> Seléndy 1972 15-16.

<sup>173</sup> Seléndy 1972 42.

<sup>174</sup> Radó 1988 22.

<sup>175</sup> Radó 1988 28.

<sup>176</sup> Radó 1988 130.

<sup>177</sup> Seléndy 1972 236.

<sup>178</sup> Seléndy 1972 246.

<sup>179</sup> Seléndy 1972 239.

ravatalozás, virrasztás, halottsiratás, családi sírásás stb.) továbbélésének. Az 1954-es rendelet szellemében íródott a 10/1970. (IV. 17.) építésügyi és városfejlesztési miniszteri, egészségügyi miniszteri (ÉVM-EÜM) együttes rendelet is, amely további fejlesztési feladatokat jelölt meg. 1971. szeptember 9.-én megalakult a Temetkezési Fejlesztési Társulás, amelynek célja a fejlesztési feladatok összehangolt elvégzése volt. Tagjai a nagyvárosi és megyei temetkezési vállalatok voltak.<sup>180</sup> Egy 1970-ben kiadott rendelkezés alapján ismét a sírok sorokba történő elrendezését szorgalmazták, ugyanakkor a kettős és a családi temetkezést is lehetővé tették.<sup>181</sup>

A 20. századot a temetők harmonikus egységének teljes széthullása jellemezte. A II. világháború után bekövetkezett politikai és társadalmi változások hatására a hazai temetőkultúra is jelentősen átalakult. A városi temetők jobb helykihasználására törekedve jellemző lett a túlzottan nagy sírmezők kijelölése, amelyeknek a kedvezőtlen hatását tovább rontotta a keretültetvények hiánya, és a sírmezőn belül alkalmazott kisszámú növényültetés. Az egyes parcellákon belül a sírjelek összevisszasága, a giccses, hivalkodó síremlékek tömege a temetők képét tovább rontotta.<sup>182</sup> A kerttervezők az 1950-es, 60-as években ezekre, a problémákra igyekeztek felhívni a figyelmet, a modern temetőtervek is a temetők megújítását célozták, ennek ellenére a temetők képe szinte semmit sem javult.<sup>183</sup> A gazdasági megfontolások továbbra is háttérbe szorították az esztétikai törekvéseket.

A városi és a falusi temetőkbe egyaránt betört az egymáson túllicitálás, a hencegés, a giccs. A nemzethez, a tájhoz tartozást erősítő, harmóniát adó helyi, kézműves termékek helyét átvették a semmitmondó, egységes, gyári áruk. A falusi lakosság – a saját hagyományai helyett – a városi mintákat kezdte követni. Megjelentek a falvakban is a geometrikus kialakítású temetők, amelyek csupán silány utánzatai voltak a tervezett városi temetőknek. Egyre több lett a falusi temetőkben a műköből készült, uniformizált síremlék és a díszítésre használt művirág.<sup>184</sup> A falusi temetők képét tovább rontotta az 1960-as évekbe szinte mindenhol felépített ravatalozó épület. A jellegtelen, előkép nélküli, a falusi társadalom számára idegen épületek gyakran garázs, buszváró vagy újságosbódé kinézetűre sikerültek a helyi kőművesek keze alatt.

---

<sup>180</sup> Seléndy 1972 246-247.

<sup>181</sup> Balassa 1989 13.

<sup>182</sup> Ezekre az általános hibákra hívta fel a figyelmet Ormos 1970 és B. Ormos – Perjés 1982a 136.

<sup>183</sup> Vö. Ormos 1955 495-497, Ormos 1970 és Seléndy 1972 98-102.

<sup>184</sup> Seléndy 1972 59., Kunt 1983 62.

### II.2.9. A temetők, mint a városi zöldfelületi rendszer elemei

A temetők, különösen a városi temetők, jelentős zöldfelületi arányuknak köszönhetően, a zöldfelületi rendszer fontos elemei, de ez a szerepük nincs tudatosan kihasználva Magyarországon. Erre a problémára már Seléndy Szabolcs is felhívta a figyelmet 1972-ben megjelent könyvében. Legnagyobb szerepük a levegőminőség javításban van, de esztétikai értékük sem elhanyagolható. Ahhoz, hogy a temető, mint városi zöldfelület, kellően ki tudja fejteni a hatását, tervezéskor megfelelően tájba és terepre kell illeszteni, és gazdag növényállománnyal kell ellátni.<sup>185</sup> Seléndy reklamál, hogy miért nem kamatoztatjuk a budapesti temetőket, mint városi zöldfelületeket, hiszen méreteikben vetekednek a legnagyobb városi közparkokkal, pl. a Kerepesi temető 72 ha, míg a Városliget 76 ha.<sup>186</sup>

A Kerepesi temető az a ritka példa, ahol hazánkban a temető megújítása során a település zöldfelületi rendszerében betöltött szerepét is figyelembe vették. 1972-ben pályázatot írtak ki a temető rendezésére. A kiírás a temető három funkcióját jelölte meg: a nemzet nagy halottainak temetkezési helye; kegyeleti hely, ahol a látogatók a nagy halottak előtt tiszteleghetnek, képzőművészeti alkotásokban gyönyörködhetnek; és rekreációs zöldfelület.<sup>187</sup> Mára körülbelül a temető felét rendezték, a személyileg vagy művészileg védett sírokat megőrzik, a parcellák további részét parkosítják.

Fontos megjegyezni, hogy a temetők zöldfelületi rendszerben betöltött szerepe nem csak kondicionáló hatásukkal mérhető, hanem rekreációs célokra is alkalmassá kell tenni ezeket, a területeket. A gyászolók számára a természet közelsége megnyugvást jelent, de a település többi lakója számára is kellemes időtöltést jelenthet a szépen kialakított temetőben egy séta. Ha a temető megfelelő arányban rendelkezik növényzettel, akkor ellensúlyozza a települési környezet kedvezőtlen hatásait, javítja az ökológiai viszonyokat.<sup>188</sup>

### II.2.10. Az 1999. évi temetőtörvény és a 21. század temetőkultúrája

A rendszerváltás és az ekkor bekövetkező társadalmi-gazdasági változások indokolták, hogy meg kellett újítani – más szakterületek mellett – a temetkezéssel kapcsolatos jogszabályokat

---

<sup>185</sup> Seléndy 1972 88-89.

<sup>186</sup> Seléndy 1972 252.

<sup>187</sup> Csernus-Lukács 1999 16.

<sup>188</sup> A temetők zöldfelületi rendszerben betöltött szerepéről ld. bővebben B. Ormos – Perjés 1982a és B. Ormos 1988 312-318.

is. 1999-ben fogadta el az országgyűlés a temetőkről és a temetkezésről szóló XLIII. törvényt, valamint a végrehajtásáról szóló 145/1999. kormányrendeletet. A törvény részletesen tárgyalja a temetőkkel, temetkezéssel kapcsolatos fogalmakat, jogokat és kötelezettségeket, a temetők létesítését, fenntartását, üzemeltetését és bezárását, illetve a temetkezést érintő kérdéseket. A korábbi időszakokhoz képest a legfontosabb változások a következők: a tulajdonviszonyok megváltozásával a köztemetők a települési önkormányzatok hatáskörébe kerültek<sup>189</sup>, valamint az önkormányzatok mellett egyházi és magántulajdonú temetők is létrejöhetnek; a temetkezési vállalkozások állami monopól helyzete megszűnt, helyette ismét piaci alapon működő vállalkozások végezhetik a temetkezési feladatokat; a temetkezési szolgáltatásokkal és a hamvasztással kapcsolatos normák rögzítésre kerültek. A temetőtörvény 9. §-a és a végrehajtási rendelet 2. §-a kitér a temetők zöldfelületi jelentőségére, a maximális beépítést 65 %-ban állapítja meg és előírja a bejárat és a ravatalozó környékének parkosítását, valamint a temető fásítását. A törvény értelmében létrejött a Nemzeti Kegyeleti Bizottság és a védelem egy új formája, a kegyeleti védelem is.<sup>190</sup>

Napjainkban az urbanizáció továbbra is terjed, a valamikor külterületen kijelölt temetőket körbeveszi a város, a kisebbeket lezárják, esetleg a porladási idő letelte után újranyitják. A nagyobb temetőkben megpróbálják a kapacitást növelni, bővítéssel, sírmezők felújításával vagy új temetkezési módok (pl. szóróparcellák) bevezetésével. A gazdasági nehézségek miatt egyre gyakoribb az olcsóbb hamvasztásos temetés a koporsós temetésekkel szemben, sőt egyre nagyobb százalékban viszik haza a hozzátartozók a hamvakkal teli urnát.

---

<sup>189</sup> A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény a köztemetők fenntartását kötelező önkormányzati feladatként határozta meg. (4. §) A települési önkormányzatok helyi rendeletben szabályozzák a helyi temetők rendjét.

<sup>190</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről, valamint a végrehajtásáról szóló 145/1999. kormányrendelet. A Nemzeti Kegyeleti Bizottság szervezetéről és működéséről ld. bővebben 146/1999. kormányrendeletet.



### II.3. TÖRTÉNETI TEMETŐTÍPUSOK MAGYARORSZÁGON

A magyarországi településeken általában több temető is található. A különböző nemzetiségek, vallási felekezetek, társadalmi osztályok gyakran külön – külön temetőkben, vagy temetőrészekben temetkeztek, illetve gyakran található a településeken régi, már lezárt és új, jelenleg használt sírkert is. A nagyobb településeken városrészenként is külön-külön temetőt nyithattak az ott lakók. A középkor óta eltelt évszázadokban számos temetőt nyitottak, lezártak, újranyitottak vagy végleg felszámoltak hazánkban, így ma kb. 8000 temető<sup>191</sup> található az országban.<sup>192</sup>

A temetők kialakítását az elmúlt évszázadok során számos tényező befolyásolta, amelyek eltérő mértékben gyakoroltak hatást a kialakuló temetőtípusokra. Egyes tényezők – vallás, helyi hagyományok, stílusirányzatok – megjelenése kedvez az esztétikai szempontok érvényre jutásának, így elmondható, hogy azok a temetők, amelyek kialakulásában ezek a tényezők fontosabb szerepet játszottak, azok a temetők jelentenek az utókor számára nagyobb értéket. Más tényezők – helykihasználás, globalizáció, elidegenedés – viszont károsan hatnak a temetők külalakjára.

#### II.3.1. Középkori cintermek

A kereszténység felvétele után, a 11-12. században megkezdődött a templomkertekbe, vagy más néven cintermekbe, a temetkezés. Ez a gyakorlat a magyar temetőkultúrában egészen a 16-18. századig általánosnak volt tekinthető, egyes településeken még a későbbi időkben is használták a templomkertben álló temetőt. A középkori temetők kialakítását a katolikus vallás szabályai határozták meg, az esztétika nem volt döntő szempont.

A középkorban a templomépület és az ezt övező fal védelmi funkciókat is ellátott, ezért a település kiemelkedő pontjára, hegytetőre, dombra építették, hogy onnan az ellenség jól látható legyen. A templom kiemelt helyzete egyúttal a kereszténység mindenek feletti győzelmét is hirdette.<sup>193</sup> A templomot és a körülötte elhelyezkedő temetőt fakerítéssel, tapasztott nádfallal vagy kőfallyal vették körül.<sup>194</sup> A cintermet védett területnek (*asylus circum ecclesiam*) tekintették, ahol nem volt szabad vért ontani. Háborúk idején az élők

---

<sup>191</sup> Pontos számadatok, sajnos, nem állnak rendelkezésre.

<sup>192</sup> Temetkezési tankönyv 11. old.

<sup>193</sup> Seléndy 1972 19.

<sup>194</sup> Balassa 1989 16.

ingóságaikkal, állataikkal együtt a fallal körülvett templomkertekben kerestek menedéket. Erdélyben, a Székelyföldön máig fellelhetőek azok a temetők, ahol a templomkert falában éléskamrákat is kialakítottak.<sup>195</sup>

A temető elrendezése egyértelműen tükrözte az elhunytak helyét a társadalmi élet hierarchiájában. A templom épületében temetkeztek a helyi vezetők, egyházi méltóságok, majd a templomkertben az épület közvetlen közelében kaptak sírhelyet a kiváltságos helyzetű alattvalók, míg a cinterem távolabbi részében temették el a közembereket. A sírok a templom középpontja felé néztek vagy kelet-nyugati tájolás szerint álltak. A kereszteslelkű gyermekek, az idegenek, koldusok, öngyilkosok sírjait külön részben, a temetőkeretet övező árok vagy fal mentén helyezték el.<sup>196</sup> A középkor végére, a fokozatos elvilágiasodás hatására, a művészi sírkövek állítására alkalmasabb temetőfal előtti terület vált a gazdag előkelőség temetkezési helyévé.<sup>197</sup>

A sírokat egyöntetű gyepszőnyeg borította (a paradicsomi mezők mintájára), amelyet csak egyetlen körbefutó út, a körmenetek útja, szakított meg.<sup>198</sup> A körmenetútról nem vezettek külön utak az egyes sírokhoz, sírcsoportokhoz.<sup>199</sup> A sírok közötti területet egységesen fű borította. A sírmezőket 10 évenként újították fel, ilyenkor a földből előkerülő csontokat csonttartóban (ossarium) a temetőfalba helyezték.<sup>200</sup> A temető az emberek mindennapi életének része volt, számos egyházi és világi eseménynek adott helyet.<sup>201</sup> A temető gondozása könnyen megoldható volt, hiszen a hívek minden istentisztelet után felkereshették hozzátartozóik sírját.<sup>202</sup>

A szűk, templom melletti temetőkben elkerülhetetlen volt az egymásra temetkezés, így a fertőzésveszély megelőzésére a 16. századtól megkezdődött egy több évszázados folyamat, amely során a temetőket kiköltöztették a települések szélére. A templomok köré történő temetkezés nyomai – ennek ellenére – ma is fellelhetőek egyes temetőkben, pl. Miskolc-Avas, Nógrádsáp<sup>203</sup> vagy Erdélyben, a Székelyföldön Illyefalva és Csíkszentdomokos településeken.<sup>204</sup> Érdekes példa a telkibányai református temető, amely egykor a falu közepén állt, de a lakott terület fokozatosan eltávolodott a templomtól és a körülötte elhelyezkedő

---

<sup>195</sup> Kunt 1983 12.

<sup>196</sup> Kunt 1983 11.

<sup>197</sup> Seléndy 1972 26.

<sup>198</sup> Seléndy 1972 19.

<sup>199</sup> Ld. M.2. 47. kép

<sup>200</sup> Seléndy 1972 26.

<sup>201</sup> Seléndy 1972 20.

<sup>202</sup> Balassa 1989 149.

<sup>203</sup> Ld. M.2. 48. kép

<sup>204</sup> Kunt 1983 11-12.

temetőtől, így a temető a település szélére került, a falu lakói még ma is temetkeznek ide.<sup>205</sup>

Középkori cinterem	
Keletkezés ideje	12-16. század
Elhelyezkedés	Település központjában, kiemelkedő helyen
Lehatárolás	Erődített fal
Szerkezet	Sírok az oltár felé, vagy K-Ny tájolás szerint
Úthálózat	Körmenetek útja
Főépület, építmény	Templom
Sírjelek	Egyszerű sírjelek
Növényalkalmazás	Gyepes, néha gyümölcsfák

1. ábra A középkori cintermek jellemzői.

### II.3.2. Kiköltöztetett felekezeti temetők

A 16. századtól egy több évszázados folyamat vette kezdetét, amelynek során a hazai temetők a templomok mellől, a települések középpontjából a települések szélére költöztek ki. A folyamat elindítójának tekinthető a 1545-63 között tartott tridenti zsinat és a reformáció, amelyek hatására létrejöttek a kiköltöztetett felekezeti temetők. A folyamat következő fontos állomása a Mária Terézia nevéhez köthető 1777-es rendelet, majd lezárásának az 1876-os törvénycikk megjelenését tekinthetjük.

#### II.3.2.1. Falusi felekezeti temetők

A kiköltöztetés után a temető ugyan a település szerves része maradt továbbra is, de mégis megfigyelhető mind szellemileg, mind fizikailag egyfajta elhatárolódás. A lakott területektől igyekeztek valamilyen természetes határral (folyó, patak, domboldal) elkülöníteni a

<sup>205</sup> Kunt 1983 14. Ld. M.2. 49. kép

temetőket. A temetkezési helyeket a hegy- és dombvidékeken, illetve az Alföldön egyaránt magasabban fekvő településrészekben alakították ki, a talajvízszint magassága és az áradások veszélye miatt.<sup>206</sup> Sok helyen szívesen telepítették a temetőt egy falura néző domboldalra, ezzel is erősítve az élő és halott falu kapcsolatát.<sup>207</sup>

A település határában fekvő temetőket árok és élősövény vette körül. Az élősövényt a természetes növénytakaró ellenálló, tüskés cserjéiből (pl. vadrózsa, kökény, galagonya) és egy-egy más fajból (pl. kecskerágó, fagyal, ördögcérna) alakították ki, de gyakran telepítettek orgonasövényt is. A cserjék között egy-egy fa (birsalma, krisztustövis, bálványfa, kőris, esetleg vadgesztenye) is felnővekedhetett.<sup>208</sup> A temető bejáratát sokszor csak az élősövényen hagyott nyílás jelölte, de fában gazdag vidékeken a sírjelekkel azonos stílusú, szépen faragott kapu állítása is gyakori volt.<sup>209</sup>

A településszéli katolikus temetőkben, a cintermekben álló templom központi szerepét kápolnák, kálváriák, kisebb falvakban egy magányos feszület, a temető keresztje vette át.<sup>210</sup> A temetőben álló sírcsoportok a falu társadalmi rendjét, hierarchiáját tükrözték, hasonlóan a templomi ülésrendhez. A rangosabb, tehetősebb családok a temető központjában (templom, temetőkereszt, főút, kapu közelében) kaptak sírt. Általános volt a családi temetkezés, a családtagok egymás melletti sírokban nyugodtak. A temető félreeső területén helyezték el a gyermekek sírjait, illetve a háborúk idején távolban elesett hősök jelképes sírjait.<sup>211</sup> A 18. század második felétől az egyházi és világi fennhatóságok egyre inkább szorgalmazták a soros temetkezést, amely a temető útjai felé néző szabályos rendben elhelyezett sírsorokat jelentett, amelyeket az elhalálozás időrendjében és nem a családi együvé tartozás szerint temettek be.<sup>212</sup>

A temetőben futó utak a használatnak megfelelően, célszerűen, de előre nem tervezetten alakultak ki. A főutak a kaput és az építményeket (pl. kápolna, temetőcsősz háza) kötötték össze, a kisebb utak pedig az egyes sírcsoportokhoz, sírokhoz, vagy a temetőn átvágva a faluból a határba vezettek.<sup>213</sup> A temetőkben, a sírok között, hasznosító gyümölcsfákat, bokrokat ültettek. A temetői virágkultusz elterjedése előtt a hantokat egyöntetű természetes gyepszőnyeg és honos vadvirágok borították.<sup>214</sup> A régen (30-50 éve)

---

<sup>206</sup> Kunt 1983 17.

<sup>207</sup> Balassa 1989 16.

<sup>208</sup> Balassa 1989 17.

<sup>209</sup> Kunt 1983 17. (Ld. M.2. 50-51. kép)

<sup>210</sup> Kunt 1983 19. (Ld. M.2. 52. kép)

<sup>211</sup> Kunt 1983 23-24.

<sup>212</sup> Balassa 1989 29.

<sup>213</sup> Kunt 1983 23.

<sup>214</sup> Kunt 1983 25.

betemetett temetőrészeket egyre kevésbé gondozták a hozzátartozók, a területet a természet fokozatosan visszahódította. A hantok ellaposodtak, a növényzet elvadult, csak néhány düledező síremlék és egy-két gyümölcsfa emlékeztetett arra, hogy valaha ide is temettek.<sup>215</sup>

A temetőben álló gyümölcsfák termése felett a birtokos egyház, illetve község rendelkezett, hasznából általában a pap, a kántor, a tanító, a harangozó, esetleg a temetőcsősz részesült. Előfordult, hogy a temető területének hasznosítási jogát az egyház bérbe adta, aminek fejében a bérlő karbantartotta a temetőt. A temető mindenek előtt, mint kaszáló hajtott hasznot a falu lakóinak. Azokon a részeken pedig, ahol nem álltak sírok, burgonyát, kukoricát vagy zöldséget termeltek.<sup>216</sup> A temetőben való gazdálkodást nem tartották kegyeletsértőnek, mivel a Biblia tanítása szerint „porból lettünk és porrá leszünk”. Egyes településeken máig fennmaradtak olyan temetők, amelyeket gazdaságilag is hasznosítanak, ilyen pl. a telkibányai temető, amely szilvafákkal van beültetve.<sup>217</sup>

A temető őrzését a 18. század második felétől az egyház szolgálatában álló temetőcsősz látta el. Nagyobb temetőkben csőszházat is építettek számára, innen vigyázott a rendre, a termésre, sőt a kerítés, élősvény stb. karbantartása is gyakran az ő feladata volt. A temetőt még a csősznél is jobban védelmezték az általánosan elterjedt hiedelmek, a visszajáró halottaktól való félelem.<sup>218</sup>

A falusi temetők sírjaira általában paraszti készítésű sírjelek kerültek. Ezek fő formái a felekezeti hovatartozás szerint különböztethetők meg. A katolikusok, görög katolikusok keresztet, a protestánsok oszlop (obeliszk) vagy tábla formájú sírkövet vagy fejfát készítettek, míg a falusi zsidóság sírkövet, sírtáblát állított a sírra. További formai eltérések alakultak ki a sírjelek anyaga (fa, kő, vas) alapján. Valamennyi sírjelnek létrejöttek helyi - falvanként, néprajzi csoportonként, tájegységenként különböző – variánsai.<sup>219</sup> A 19. század végéig a sírok élő fával (gyümölcsfa) való megjelölése is elterjedt szokás volt.<sup>220</sup>

A leggyakrabban használt sírjelek, a legolcsóbban és legegyszerűbben elkészíthető fából készült kereszt és fejfák voltak. Kőből készült, paraszti készítésű sírjelet, kevesebbet találunk a falusi temetőkben, mint fából valót. Elsősorban azokon a vidékeken volt hagyománya a paraszti készítésű, kő sírjeleknek, ahol a faragásra alkalmas kőanyag helyben megtalálható volt.<sup>221</sup> Kő sírjeleket előfordult, hogy a falu lakói más településről hozattak

---

<sup>215</sup> Balassa 1989 149.

<sup>216</sup> Kunt 1983 25.

<sup>217</sup> Balassa 1989 18.

<sup>218</sup> Balassa 1989 19-20.

<sup>219</sup> Kunt 1983 29-30.

<sup>220</sup> Balassa 1989 48-50, Kunt 1983 28.

<sup>221</sup> Kunt 1983 37.

maguknak. Jó példa erre két bükkalji település, Szomolya és Bogács, amelyek egészen az Alföldig lenyúló területet láttak el sírkövel.<sup>222</sup> A vashól készült sírjelek használata feltehetően a 17-19. században jelent meg a falusi temetőkben. Leggyakrabban a Dunántúlon és az erdélyi, felföldi vashámorok közelében használták, de a fa és kő sírjelekhez képest elenyésző számban. A mesteremberek által, távolban készített sírköveket és öntöttvas síremlékeket csak a tehetősebb családok állítottak a falusi temetőkben.<sup>223</sup> A paraszti polgárosodás és a falusi társadalom differenciálódása következtében a tehetősebbek körében a korábban csak a nemesek számára elérhető kő sírjelek használata már a 18. században megjelent, míg a szegényebbek a 19. század közepéig fából készült sírjeleket állítottak a hozzátartozóik sírjára, így a falusi temetőkben a fa sírjeleket fokozatosan felváltották a sírkövek, illetve előfordult, hogy egyazon temetőben kőből és fából készült síremlékek sorakoztak egymás mellett. Az obeliszok használata a protestáns kisnemesi falvakban terjedt el leginkább.<sup>224</sup>

A temetők kiköltöztetése, az uralkodó osztályok korábbi templom épületbe történő temetkezése helyett, a föld feletti vagy földbe mélyített kripták, sírboltok megjelenését is magával hozta. A nemesi családok sírépítményei gyakran a közösség által használt temetőben, vagy a családi kastély parkjában kaptak helyet. Az új temetkezési szokás a 17. század második felében jelent meg, de igazán csak a 18. században terjedt el.<sup>225</sup> A városi, polgári hatást mutató mauzóleumok, kripták közé sorolható a szatmárcsekei Kölcsey-mauzóleum, vagy a nagycenki Széchenyi-mauzóleum. Az épített, falazott aknájú sírépítményeket a vidéki birtokosok, nemesek, vagyonosabb mesterek emeltettek maguknak és családjuknak. Külsejük a művészettörténeti stíluskorszakok jegyeit mutatják, készítőik tanult mesteremberek voltak. A 19. század második felében a jobb módú parasztemberek is emeltek néha házszerű, családi sírépítményeket maguknak, erre láthatunk a Sárközben példákat.<sup>226</sup>

A falusi temetők virághasználatáról általánosságban elmondható, hogy a ház körüli kiskertben található virágokat ültették a sírra is, illetve a virágoskertből kiszoruló régebbi fajokat a temetőben még egy ideig tovább használták. A virágoskertekhez hasonlóan a temetői virághasználatban is megfigyelhető bizonyos időbeli rétegződés.<sup>227</sup> A történeti rétegeken túl

---

<sup>222</sup> Viga 1985

<sup>223</sup> Kunt 1983 39.

<sup>224</sup> Kunt 1983 54-55.

<sup>225</sup> Balassa 1989 12.

<sup>226</sup> Kunt 1983 26.

<sup>227</sup> A temetőben megtalálható virágfajok szempontjából a legrégebbi típust azok a temetők képviselték, ahol a sírokat egyöntetű virágos gyepszőnyeg borította. Az itt található virágok nem sorolhatóak a virágkultusz hatására bekerült növények közé, hiszen a természetes flóra részeként ültetés nélkül is megjelentek a temetőkertekben (pl. nyúlárnyék, gyöngyvirág, baracklevelű csengettyűke, gólyaorr). A paraszti virághasználat következő rétegét a középkori és reneszánsz kertek növényei alkotják, ilyenek például a herbák, a liliom, a kék nőszirom vagy a rózsza. Ezek mellé társultak a későbbi századok, főként a 19. század során, városi-polgári hatásra bekerült

tájanként is változó volt a sírok beültetése, illetve az egyéni ízlés is meghatározó volt a sírok kialakítása során. A legtöbb faluban íratlan szabályok határozták meg, hogy milyen virágot illik a sírra telepíteni, így például nem nézték jó szemmel, ha valaki rikító színű virágot ültetett. A középkori és reneszánsz eredetű virágok belső jelentéstartalmuk miatt vésett, faragott motívum formájában is gyakran megtalálhatóak a régebbi sírokon. A 19-20. században – a temetői virágkultusz megjelenése után – meghonosodott virágfajokhoz már nem társult belső tartalom, többletjelentés.<sup>228</sup>

Falusi felekezeti temetők	
Keletkezés ideje	16-19. század
Elhelyezkedés	Település szélén (domboldalon, vízfolyáson túl)
Lehatárolás	Árok és élősövény, esetleg díszes kapu
Szerkezet	Családi temetkezés, 18. sz. végétől soros temetkezés
Úthálózat	Kevés út, célszerűség alapján
Főépület, építmény	Katolikusoknál - kápolna, kálvária, kereszt Reformátusoknál semmi
Sírjelek	Felekezetre utaló, hagyományos sírjelek
Növényalkalmazás	Gyümölcsfák, gyepek, sírokon virágok

2. ábra A falusi felekezeti temetők jellemzői.

A felekezeti temetők egy külön csoportját alkotják a szerb pravoszláv temetők. Eltérő vallásuk miatt a magyaroktól külön temetkeztek, legfeljebb más pravoszláv nemzetiségek (pl. görög, román) képviselői kaphattak sírhelyet a szerb temetőkben.<sup>229</sup> A szerb temetők kialakítása a katolikus temetőkhöz hasonló volt, árok és élősövény vette körül, közepén fából

---

virágfajok, mint a harangláb, a szakállas szegfű, a tűzliliom, a muskátli, a bögrevirág vagy a szappanvirág. A legújabb réteget azok a virágok képezik, amelyeket a 20. században kezdtek ültetni a falusi temetőkben, ilyenek például az őszirózsa, a krizantém, a kardvirág, a kerti százszorszép, a nefelejcs, az erdei csillagfűrt, a császárszakáll, a primula és a tulipán. (Balassa 1989 150-151.) Még újabb rétegnek tekinthető a 20. század végén elterjedt szokás, hogy a sírokat különböző egyházi virágokkal (pl. begónia, bűdöske, muskátli, petúnia) ültetik be a hozzátartozók. (Magyar 2005 106.)

<sup>228</sup> Balassa 1989 150-151, Kunt 1983 27.

<sup>229</sup> Sarosácz 2003 59-60.

vagy kőből készült kereszt állt.<sup>230</sup> A sírokat régebben fából, majd a 19. századtól kezdve inkább kőből készült kereszttel jelölték. A 19. század második felében az obeliszek is megjelentek a szerb temetőkben.<sup>231</sup> A régi szerb temetők többsége ma igen rossz állapotban van, mivel az I. világháború után a szerb lakosság döntő többsége áttelepült Jugoszláviába és a mai szerb kisebbség nem győzi a temetők fenntartását. Szerb temetőket láthatunk ma Szeged környékén (pl. Deszk, Szőreg), a Duna mentén (pl. Budakalász, Pomáz) és Baranyában (pl. Mohács).

### II.3.2.2. Falusi vegyes temetők

A kisebb településeken, falvakban a 18-19. századi telepítéseknek köszönhetően a lakosság több nemzetiségű, gyakran több felekezethez tartozó lett. Az egyes felekezetek külön-külön temetőket tartottak fenn, illetve a 19. századtól kezdve, főként az 1868-as törvénycikk megjelenése után, a temetők közös használata is elterjedt. Az egy vagy több felekezet által közösen használt falusi temetők között kevés különbség látható.

Mária Terézia 1780-as rendelkezésében, közegészségügyi okok miatt, arra törekedett, hogy az elhunytak felravatalozását a templom helyett, a temetőkápolnában vagy az erre a célra létesített ravatalozóban végezzék. A 19. században, a falvakban is megjelentek a kezdetleges szerkezetű ravatalozók.

A városi polgárok és a hozzájuk igazodó vidéki birtokosok révén terjedt el a 19. század során falusi temetőinkben az örökzöldek (fenyők, tuja, tiszafa, puszpáng stb.) használata. A lombhullató fajok közül két faj vált jelentőssé a magyar falusi temetőkben. Az egyik az akác, amely a 18. század végi magyarországi megjelenése után, hamar a parasztság kedvelt fája lett és a 19. században gyorsan elterjedt az alföldi temetőkben. A másik faj a szomorúfűz, amely a 19. században jelent meg hazánkban, de mint élő növény kevésbé gyakori a sírkertekben, ellenben vésett, faragott jelképként annál jelentősebb.<sup>232</sup> A főutak mellé ültetett fasorok általánosan elterjedt növényei a vadgesztenye és a hárs volt.<sup>233</sup>

Napjainkban még számos kistelepülésen találhatunk felekezeti temetőket, vagy a területet elosztva, több felekezet által közösen használt temetőket, amelyek őrzik a több

---

<sup>230</sup> Sarosácz 2003 62.

<sup>231</sup> A szerb temetők sírjeleiről ld. bővebben Sarosácz 2003 134-145.

<sup>232</sup> Az akácról és a szomorúfűzről ld. bővebben Balassa 1989 152.

<sup>233</sup> Kunt 1983 24.



évszázada kialakult szokásrendet.<sup>234</sup>

Falusi vegyes temetők	
Keletkezés ideje	19-20. század
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Árok és élősövény vagy kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Kevés kisebb út (célszerűség alapján), néha főút
Főépület, építmény	Kápolna, központi kereszt, esetleg ravatalozó
Sírjelek	Felekezetre utaló, hagyományos sírjelek
Növényalkalmazás	Örökzöldek, virág a sírokon, főút mentén esetleg fasor

3. ábra A falusi vegyes temetők jellemzői.

### II.3.2.3. Városi felekezeti temetők

A 19. századig – a köztemetők megjelenéséig - a városi felekezeti temetők, a falusi temetőkhöz hasonló kialakítást mutattak, az egyetlen különbség, ebben az esetben is, a sírjelölésben figyelhető meg. A városokban hamarabb és nagyobb számban jelent meg a kripták, mauzóleumok, díszes sírépítmények használata, illetve a sírjeleken alkalmazott motívumok, szimbólumok nem a helyi hagyományokból, hanem a művészettörténeti stílusirányzatokból táplálkoztak. Az előkelőbb családok a gazdagabb sírépítményeiket a temető legelőkelőbb helyére állították. Előkelő helynek számított a temető kapuja, a kápolna, kereszt és a főutak környéke. A városi felekezeti temetők növényhasználatában a gyümölcsfák helyett a szentimentális kertek időszakában elterjedt dísnövényfajok uralkodtak.

A 18-19. században jellemző volt a nagyvárosokra, hogy nem csak az ott élő felekezeteknek volt külön-külön temetőjük, hanem az egyes településrészeknek is, amelyek

---

<sup>234</sup> Ld. M.2. 53. kép

korábban akár különálló települések is lehettek, vagy a városrészek településen belüli hierarchiája indokolta ezt a megoldást. Az alföldi mezővárosokban általában kettőnél több temető volt, például Karcagon 13, Jászberényben 6, Túrkevéen 4, Nádudvaron 7, Kecskeméten 5 és Cegléden is 5 temető volt.<sup>235</sup>

A városokban, gyors fejlődésüknek és területük folyamatos növekedésének következtében, ritkán találunk még létező, felekezeti temetőket. Budapesten már egyetlen temető sem található ebből a korszakból. Budán 1785-ben nyitották meg a Vízivárosi temetőt a Szilágyi Erzsébet fasor, Kútvölgyi lejtő és Virányos út között, majd 1796-ban a Tabáni temetőt, amely az Alkotás utca keleti oldalán helyezkedett el. A Vízivárosi és a Tabáni temető betelte után, 1885-ben nyitották meg a Németvölgyi temetőt.<sup>236</sup> Óbudán a plébániatemplomot körülvevő temető helyett 1780-ban nyitották meg az Újlak - Kiscelli temetőt, majd 1788-ban a Kórház utcai temetőt. Mindkét temetőt lezárták a 19. század végén, majd az 1930-as években fel is számolták.<sup>237</sup>

A 18. században Pesten számos kisebb-nagyobb temető működött, a 18. század második felétől a városfalon kívül is több temetőt létesítettek. A sok kisebb-nagyobb temető közül említésre érdemes a régi Józsefvárosi temető (a Dugonics utca és a Kálvária tér között), valamint a Terézvárosi temető (a Jókai utca és a Teréz körút között). Az 1790-es években nyílt meg Pest első központi temetője, a Váci úti temető, a Váci út-Taksony utca-Lehel út által határolt területen. A temetőt a fennmaradt metszetek tanúsága szerint szép sírboltok és művészi síremlékek díszítették, amelyeket Alt Rudolf 1845-ben, Rohbock Lajos pedig 1856-ban örökített meg.<sup>238</sup> A földbe temetkezés megszűnése után (1849) is még sokáig temetkeztek a sírboltokba, majd 1910 körül számolták fel a temetőt. 1825 körül a Ferencvárosban és a Józsefvárosban is új temetőket nyitottak. Az új Ferencvárosi temető a Haller tér - Mester utca - Gát utca - Vágóhíd utca által határolt területen feküdt. Az új Józsefvárosi temetők a Kőbányai út két oldalán, a Józsefvárosi pályaudvar és a Ganz - Mávag helyén kerültek el, 1890-ig működtek.<sup>239</sup>

A vidéki városokban még egy-két védendő példája fennmaradt ennek a temetőtörténeti korszaknak. Ilyen például a kőszegi temető, a soproni régi Szent Mihály temető, a szombathelyi Szentmártoni és a székesfehérvári Csutora temető,<sup>240</sup> valamint az egri Szent Rókus, Kisasszony és Fájdalmas Szűz temetők. Ide sorolhatók a debreceni római katolikus és

---

<sup>235</sup> Örsi 1982 257-259.

<sup>236</sup> Csernus-Lukács 1999 5.

<sup>237</sup> Csernus-Lukács 1999 7.

<sup>238</sup> M.2. 54-55. kép

<sup>239</sup> Csernus-Lukács 1999 8-9.

<sup>240</sup> Radó 1988 117.

a Hatvan utcai temetők is. Sőt, kialakítását tekintve a kolozsvári Házsongárdi temető is ennek a korszaknak a jellegzetességeit viseli magán.<sup>241</sup> Ebbe a típusba sorolhatjuk a kecskeméti Szentháromság és a keszthelyi Szent Miklós temetőt is.

A kőszegi temetőt az 1630-as években nyitották meg. Területe ugyan városi tulajdonban volt, de kezelését a katolikus egyháznak adta át a városi tanács. A temető megnyitása után körül is kerítették. 1748-ban emeltek kápolnát benne. A kőszegi temetőben eredetileg nem sorokban, hanem bokrosan, azaz családonként temetkeztek a helyiek. A családtagokat nem egy sírba, hanem egymás melletti külön-külön sírokba temették. A különböző felekezetek – katolikusok, evangélikusok - a temető különálló részein temetkeztek. A 19. század első felében mészkőből, vagy homokkőből készítettek szépen faragott, klasszicista vagy neogót jegyeket viselő sírköveket.<sup>242</sup> A 19. század második felében a gazdagon faragott síremlékek között megjelentek az egyszerű, márvány vagy gránit kőoszlopok, amelyeken csak a feliratok bírtak díszítő értékkel. A 19. század végén jelentek meg az öntött vas sírkeresztek, amelyek között mivesebb darabok is találhatók. A századfordulóra jellemző a sírok körülkerítése díszesen megformált kovácsoltvas kerítésekkel.<sup>243</sup>

Sopronban 1674 előtt a többségben levő evangélikus lakosság és a kisebbségben lévő katolikusok közösen temetkeztek a Szent Mihály temetőben. Miután a Szent Mihály templomot és temetőt visszavették a katolikusok, az evangélikusok 1674-ben új temetőt nyitottak, amelyet magas téglakerítéssel vettek körül. A kerítés mentén díszes sírkövek álltak. A 17-18. századi mives síremlékek a helyi kőfaragók művészi színvonalú munkái. Közel 350 éven keresztül (16-19. sz.) ugyanaz a helyi lakosság készítette a különböző stílusirányzatokat követő, de mindvégig mives síremlékeket. Egyetlen helyen sem figyelhető meg hasonló hosszú időn keresztül ez a folyamat. Külön érdekesség, hogy Sopronban az evangélikus lakosság megengedhette magának, hogy vallásszabadságukat és az ellenreformációt hirdető jezsuita egyház elleni fellépésüket azzal is demonstrálják, hogy a 17. században nem az uralkodó barokk irányzat szerint készítették síremlékeiket, hanem késő reneszánsz stílusú sírköveket emeltek. Az evangélikus temetőt 1884-ben zárták be, ekkor felmerült a sírkövek megőrzésének igénye, aminek hatására a jelesebb darabokat 1915-ben a városi múzeum téglakerítése mentén állították fel.<sup>244</sup> A katolikusok a Szent Mihály templom kertjében a 18. századig temetkeztek, majd 1782-ben a templomkert mellett nyitották meg a ma régi Szent

---

<sup>241</sup> Ld. M.2. 56. kép

<sup>242</sup> Ld. M.2. 57. kép

<sup>243</sup> Söptei 1998 144-152.

<sup>244</sup> Pusztai 1977 175-184.

Mihály temetőnek nevezett sírkertet, amelyben a 18-19. századi sírkövek ma műemléki védelem alatt állnak.<sup>245</sup>

Egerben a Szent Rókus temetőt a 18. század elején nyitották, 1895-ben zárták le. Szintén a 18. században nyitották meg a Kisasszony temetőt, amelyben a város jeles szülöttei közül többen nyugszanak. A Fájdalmas Szűz temetőt a 18. század végén nyitották, szintén számos neves személyiség sírja található itt, Eger város panteonjának is beillik.<sup>246</sup> Debrecenben az 1920-as évekig felekezeti temetők voltak. Egy részük nyomtalanul eltűnt (pl. Dobozi és Péterfia utcai temetők), helyüket beépítették, más részük (Hősök temetője, Hatvan utcai temető<sup>247</sup> és római katolikus temető egy része) lezárt állapotban még látható.<sup>248</sup>

Nagykőrösön az 1739-40. évi nagy pestisjárvány után nyitottak a Kecskeméti út keleti oldalán új temetőt. A 19. század első felében felépült a ravatalozó, majd sorra épültek a kisnemesi családok kriptái, mauzóleumai. Cegléden és Kecskeméten a 19. század második felében és a 20. század elején épültek fel a temetői kripták, mauzóleumok. A 19. század második feléig – a Duna-Tisza közén – általában vörösmészkből készült, klasszicista jellegű sírkövet, obeliszket állítottak a sírra. A 19. század végén, 20. század elején jelentek meg a drága, svédgránit sírkövek, obeliszkek. A sírkövek mellett a Duna-Tisza közti református temetők jellegzetes sírjelei a településenként és korszakonként változó megmunkálású fejfák.<sup>249</sup>

A Házsongárdi temető Kolozsvár déli részén egy domboldalon terül el, ahol korábban gyümölcsöt termesztettek. A 16. században többször tervezték új temető nyitását, majd az 1585-ös pestisjárvány kényszerítette ki a temetőnyitást. 1585. május 11.-én kelt a temető alapító okirata. A temetőt sövénykerítéssel és árokkal vették körül, amely a 16. század végére már leromlott állapotba került, az állatok szabadon bejuthattak a temetőbe. Végül 1801-ben épült fel a végleges, biztonságot jelentő kerítés. A sírok össze-vissza történő elhelyezése miatt már 1587-ben rendelkezett a városi tanács, hogy a továbbiakban szabályos rendben kell a sírokat elhelyezni. A 17. század során a temető folyamatosan terjeszkedett felfelé a domboldalon, újabb és újabb területekkel bővítették. A temető kiterjedéséről a legkorábbi ábrázolás egy 1782-ből való tanulmányi térkép, amelyet a Kolozsvári Egyetem hallgatói készítettek.<sup>250</sup> Egy 1880-as felmérés szerint a temető területe 28 hold volt. A temető a továbbiakban is tovább bővült. Bár köztemetőként működött, különböző felekezeti,

<sup>245</sup> Győr-Moson-Sopron 2004 38.

<sup>246</sup> Radó 1988 121-122.

<sup>247</sup> Ld. M.2. 58. kép

<sup>248</sup> Sz. Kürti 1983 294.

<sup>249</sup> Novák 1999b 7. (ld. M.2. 59-60. kép)

<sup>250</sup> Ld. M.2. 61. kép

nemzetiségi, társadalmi rétegenkénti temetőrészek is csatlakoztak hozzá, pl. zsidó, evangélikus, cigány és mágnaś temető. A Házsongárdi temetővel egy időben, 1587-ben nyitották meg a város északi végén a Hídelvei temetőt (ma Kismező utcai temető).<sup>251</sup>

Városi felekezeti temetők	
Keletkezés	16-19. század
Elhelyezkedés	Település szélén (városfalon kívül)
Lehatárolás	Árok és élőövény vagy kerítés
Szerkezet	Családi temetkezés, 18. sz. végétől soros temetkezés
Úthálózat	Kevés út, célszerűség alapján
Főépület, építmény	Katolikusoknál - kápolna, kálvária, kereszt Reformátusoknál semmi
Sírjelek	Felekezetre utaló sírjelek (stílusirányzatok hatása), kripták, mauzóleumok
Növényalkalmazás	Örökzöldek, dísznövények, sírokon virágok

4. ábra A városi felekezeti temetők jellemzői.

#### II.3.2.4. Városi vegyes temetők

Az 1868-as és 1876-os törvénycikkek háttérbe szorították a temetők felekezeti használatát. A városokban a 18. század végén nyitott temetők már beteltek és körbenötte őket a városszövet, így elérkezett az újabb temetők nyitásának az ideje. Az új temetőket már nem a felekezeti hovatartozás szerint osztották fel, hanem inkább városrészenként nyitottak új, közös használatú temetőket.

A felekezeti temetőkhöz képest a vegyes temetők képe csak kis mértékben tért el. Itt már általánosnak tekinthető a sírok soros elrendezése. A temető közepén kapott helyet általában a ravatalozó épülete, amelyhez egyenes út vezetett a kaputól. A 19. század második felében, a szentimentális kertek növényei mellett, új egzóta növényfajok is megjelentek a

<sup>251</sup> Fekete 2004 52-57.

temetőekben (pl. fenyők, lomblevelű örökzöldek). A temető főbb útjai mentén fasorokat telepítettek, valamint elterjedt a sírok díszítésének szokása és a temetői virágkultusz is.

A síremlékek alkalmazásában is felfedezhető a felekezetek elkülönülésének csökkenése. Új síremléktípusok alakultak ki, amelyek felekezettől függetlenek voltak, megjelentek a látványos méretű és kivitelezésű síremlékek. A vallási szimbólumok alkalmazása is jelzésértékűvé vált, fontosabb lett a magyarság kihangsúlyozása és az egyéni érdemek kifejezése.<sup>252</sup>

Városi vegyes temetők	
Keletkezés ideje	19. század második fele
Elhelyezkedés	Település szélén (városfalon kívül)
Lehatárolás	Árok és élősvény vagy kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Kevés kisebb út (célszerűség alapján), ravatalozóhoz főút
Főépület, építmény	Ravatalozó, esetleg kápolna
Sírjelek	Felekezettől független sírjelek (stílusirányzatok hatása), kripták, mauzóleumok
Növényalkalmazás	Főutak mentén fasorok, örökzöldek, dísznövények, sírokon virágok

5. ábra A városi vegyes temetők jellemzői.

Budán a Vízivárosi és a Tabáni temető betelte után, 1885-ben nyitották meg a Németvölgyi temetőt. Fővárosi határozattal örök időkre szóló dísztemetőnek szánták, hogy a lezárt temetők emlékanyagának és a honvédsíroknak menedéket nyújtson. A temető mégis szokatlanul rövid ideig működött, az 1910-es években már bezárták. Nagy részét 1963-ban számolták fel, néhány parcellát – ahová a II. világháború alatt kényszerből temetkeztek - pedig 1978-ban.<sup>253</sup> Óbudán a 19. század végén nyílt meg, és 1913-ig működött a Táborhegyi úti temető.<sup>254</sup>

Az esztergomi Belvárosi temetőben már a 19. század közepén is temetkeztek. A szép

<sup>252</sup> Temetkezési tankönyv 129-130. old.

<sup>253</sup> Csernus-Lukács 1999 5.

<sup>254</sup> Csernus-Lukács 1999 7.

vadgesztenye, juhar, akác fasorokkal és lucfenyőkkel borított temető már betelt, de urnák elhelyezésére még van mód. Esztergom másik, még használatban lévő, de szintén 19. századi temetője a Szentgyörgymezői temető.<sup>255</sup>

### II.3.3. Városi köztemetők

Az 1876-os törvénycikk kimondta, hogy minden településen köztemetőt kell fenntartani, de közösen használt felekezeti temetővel az új köztemető nyitása kiváltható. Ezt követően vált igazán külön a falusi és városi temetők fejlődése, ugyanis a falvakban a már meglévő vegyes temetők további közös használata tűnt ésszerűnek, míg a gyorsan terjeszkedő városokban egy új, központi temető nyitása vált időszerűvé. Egyes településeken a korábbi temetők tovább működtek, miközben a 19. század második felében megnyitották a hozzájuk hasonló, csak méretében nagyobb, központi temetőt. Más településeken a régi temetőket bezárták és egy új egyházi tulajdonban lévő, de köztemetőként működő temetőt nyitottak. Az egyház számára viszont gyakran megfizethetetlen volt az egyre drágább, város közeli telkek ára, így gyakran a városi vezetőség feladatává vált az új köztemető megnyitása.

#### II.3.3.1. Raszteres kiosztású köztemetők

A városi köztemetők kialakításában a gyakorlati szempontok lettek a meghatározóak. A helykihasználás érdekében a terület raszteres felosztása, az utak, parcellák négyzethálós kiosztása tűnt célszerűnek, az esztétikai megfontolások háttérbe szorultak. Kialakításukban az egyetlen vezérelv, az adott helyen minél több sírhely elhelyezése lett. A növényzet helyét is a sorokba rendezett, művészi színvonalát tekintve nagyon vegyes sírkőtömeg vette át. Budapest első köztemetője, a Kerepesi temető, megnyitásakor (1847) raszteres kiosztást mutatott, amely az 1870-es várostérképen<sup>256</sup> és a temető 1909-ben készült helyszínrajzán<sup>257</sup> is jól látható.

1846-ban Pest város tanácsa elhatározta, hogy a régi temetőket felszámolja és egy nagy központi temetőt létesít. E célra a Kerepesi országút melletti földeket jelölték ki, mert ez a terület a város északi és déli részétől egyenlő távolságra volt. Mégis az új temető

---

<sup>255</sup> Radó 1988 118-119.

<sup>256</sup> Ld. M.2. 62. kép

<sup>257</sup> Ld. M.2. 63. kép

meglehetősen nehezen volt megközelíthető, hiszen: „Ebben az időben a város belterületének legszélén állt a Rókus kórház. Innen esős időben szinte járhatatlan dűlőút vezetett a káposztaföldeken keresztül az újonnan kijelölt temetőig.”<sup>258</sup>

A Kerepesi temetőt 1847. június 15.-én nyitották meg. Az első temetésre sokáig kellett várni, mert Pest lakossága idegenkedett az új, hatalmas és nehezen megközelíthető temetőtől. Az első temetésre 1849. április 1.-én került sor. 1861-ben magas kőkerítéssel vették körbe, később a kerítés mellett kriptasort alakítottak ki, ennek síremlékei ma műemléki védelem alatt állnak. A temetési szertartások lebonyolítására 1857-ben a főkapunál egy kápolnát építettek, majd 1880-ban megépült a ravatalozó. A főváros vezetősége 1885-ben a Kerepesi temetőt dísztemetővé nyilvánította, de a köztemetés is folyt tovább.<sup>259</sup> A temető jelenlegi kialakítását a 20. század elején nyerte el.<sup>260</sup>

A 19. század végén kialakított raszteres alaprajzú köztemetők sivárságát jól jellemzi Rerrich Béla 1916-ban a Kerepesi temetőről írt néhány mondata: „A nagyvárosi temető sohasem keltett valami mélyebb hangulatot bennem. ...majdnem teljes egészében áttekinthető... ez a rengeteg kőhalmaz így egymás mellett a terület minél nagyobb kihasználásának érzetével. Valami óriás sírkőraktár benyomását kelti bennem. A szem nem igen tud megnyugodni; csak elvétve élvezhet egy-egy kiválóbb művet a megfelelő nyugodt háttér hiánya miatt.”<sup>261</sup> A korabeli temetők sivárságára némi magyarázatot ad a 19. század második felében elterjedt nézet, miszerint a halottak hamarabb elporladnak, ha a hantokat nem árnyékolják fák, és a napfény szárító hatása jobban érvényesülhet.<sup>262</sup>

Rerrich Béla cikkében a Kerepesi temető átalakítására javaslatokat is ad: „Az átalakításnak mindenesetre a temető régi karakterének megtartásával kell történnie. A díszsírokat, mögöttük 1-2 sírsor fokozatos kihagyásával jól meggondolt és szépen megoldott nyugodt, zöld háttérrel kell körülvenni. Így az első sorban levő sírok szépsége a főutakról lenne élvezhető, a többi pedig a főutakról nyugodtan most sem szemlélhető sírok önmagukban külön összetartó csoportokat alkossanak. Itt-ott kisebb szabad tereket kell hagyni egy-egy nevezetesebb emlék számára, néhány vízmedencét, egy-két jól kiképzett csoportot...”<sup>263</sup>

---

<sup>258</sup> Csernus-Lukács 1999 10.

<sup>259</sup> Csernus-Lukács 1999 10.

<sup>260</sup> Ld. M.2. 64. kép

<sup>261</sup> Rerrich 1916 267.

<sup>262</sup> Hunfalvy-Rohbock I/1. 1856 155.

<sup>263</sup> Rerrich 1916 268.



Raszteres kiosztású köztemetők	
Keletkezés ideje	19. század második fele
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Négyzethálós útrendszer
Főépület, építmény	Ravatalozó, esetleg kápolna
Sírjelek	Vegyes sírjelek (stílusirányzatok hatása), kripták, mauzóleumok
Növényalkalmazás	Kevés, esetleg utak mentén fasorok

6. ábra A raszteres kiosztású köztemetők jellemzői.

### II.3.3.2. Architektonikus köztemetők

A városi temetők a 19-20. század fordulójára a gyakorlati szempontok túlzott előtérbe kerülése miatt sivár területekké váltak, a városok vezetői a temetők kertépítészeti kialakításával igyekeztek ezen enyhíteni. A 20. század első évtizedeiben megjelentek hazánkban a kertépítészeti tervek alapján megépített, tervezett architektonikus városi köztemetők.

Az architektonikus stílus elveinek megfelelően, a 20. század elején létesített hazai városi temetőekben a sírokat sorokba, parcellákba rendezték, de az egyes sírcsoportokat növényzettel igényesen beültetett, tervezett zöldterületek, fasorok szegélyezték. A temetőt áttekinthető útrendszer hálózta be, amelyben elkülönültek a szélesebb, fasorral szegélyezett főutak, és a belőlük kiágazó gyalogutak, amelyek az egyes sírcsoportokhoz vezettek. Az átlós és íves útvezetés megbontotta a sakktáblaszerű rendszer monotonitását. A hegyvidéki területeken az úthálózat a terep adottságaihoz igazodott. A díszesebb síremlékek, kutak körül kisebb teresedéseket alakítottak ki, amelyek a tájékozódást is megkönnyítették. A főbejárat és a ravatalozó épülete gyakran összekapcsolódott, és együttesen alkotott egy reprezentatív fogadóteret. Ritkább esetben a ravatalozó a temető belsejében kapott helyet, ahonnan az egyes sírok megközelítése kedvezőbb volt, de így mindkét helyszín ünnepélyességét ki kellett

emelni a megfelelő téralakítással és növényhasználattal.

Ezt az irányzatot képviseli a Kerepesi temető ma is látható alaprajzi elrendezése.<sup>264</sup> A rendezési tervet Hegedűs Ármin, fővárosi mérnök készítette. A századforduló táján sorra épültek a jeles személyek impozáns mauzóleumai: elsőként, 1868-ban Ganz Ábrahám mauzóleuma készült el, Ybl Miklós tervei alapján, majd 1871-ben a Batthyány-, majd a Deák- és az 1900-as évek elején a Kossuth-mauzóleum is elkészült.<sup>265</sup> A Gerle Lajos által tervezett, árkados sírboltok 1900 és 1907 között épültek fel.<sup>266</sup> A budapesti temetők közül a Farkasréti és az Óbudai temetők, valamint a hazai legnagyobb temető, az Új köztemető is architektonikus stílusban készült.<sup>267</sup> Budapest gyors fejlődése miatt a 19. század végére a Kerepesi temető kezdett betelni, ezért új köztemetőt kellett nyitnia a városnak. A Rákoskeresztúr és Pestszentlőrinc határában fekvő hatalmas terület tűnt megfelelőnek, ahol 1886. május 1.-én megnyitották a Rákoskeresztúri Új köztemetőt. A terület rendezésével és a kiszolgáló épületek tervezésével Czigler Győzöt bízták meg, aki 1903-ra készítette el a temető terveit.<sup>268</sup> Budán 1894-ben nyitották meg a Farkasréti temetőt.<sup>269</sup> Óbudán 1910-ben nyitották meg az Óbudai temetőt.<sup>270</sup> Szintén az architektonikus temetők egyik példája a Rerrich Béla által 1930-ban tervezett nyíregyházi Morgó temető bővítési terve.<sup>271</sup> Ide sorolható az 1902-ben megnyitott győri Új köztemető, az 1904-ben létesített pécsi köztemető és az 1930-as években megnyitott szombathelyi Új köztemető is.<sup>272</sup>

Bár városi temetőink az 1930-as években az architektonikus stílus elvei szerint készültek, kialakításuk ritkán felelt meg az esztétikai elvárásoknak. Rácz Pál 1939-es cikkében felsorolta a hazai városi temetők hibáit, amelyeknek maga sem értette az okát, mivel a városi közparkok kifejezetten gondozottak voltak a korszakban. A parcellákból hiányoztak a fák és a cserjék, csak a főutak mentén volt fasor; a sírok túl nagy tömege volt egyben látható, nem volt takaró növényzet; gyakoriak voltak az igénytelen, giccses síremlékek; a szomszédos sírokra állított sírjelek között egyáltalán nem volt összhang; a sírokat magasan felhantolták, ami a beültetett növényzet kiszáradásához vezet és zaklatott képet mutatott. A temetők semmiféle kapcsolatot nem mutattak a természettel, nyoma sem volt a kertészeti kiképzésnek.

---

<sup>264</sup> A parcellák parkszerű kialakítása később, az 1972-es rendezési terv alapján készült.

<sup>265</sup> Csernus-Lukács 1999 12.

<sup>266</sup> Varga 2003 13.

<sup>267</sup> Ld. M.2. 64-67. kép

<sup>268</sup> Csernus-Lukács 1999 35.

<sup>269</sup> Csernus-Lukács 1999 53.

<sup>270</sup> Csernus-Lukács 1999 68.

<sup>271</sup> Pótor 1983 (Ld. M.2. 68-69. kép)

<sup>272</sup> Radó 1988 116 és 118. Egyes források szerint a győri Új köztemetőt 1911-ben nyitották meg. (Vö. Seléndy 1972 245.)

Rácz Pál ellenpéldaként a lipcsei temetőket hozta fel.<sup>273</sup> A budapesti Rákoskeresztúri temető is magán viselte az architektonikus temetők fenti hibáit – tagoló növényültetvények és más növényzet hiánya a parcellákban, gyakran giccses, egymáshoz nem illő sírkövek tömege jellemezte.

Architektonikus köztemetők	
Keletkezés ideje	Századforduló – II. világháború
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Mértani kiosztású (gyakran íves, átlós) útrendszer – utak hierarchiája, teresedések
Főépület, építmény	Ravatalozó, esetleg kápolna
Sírjelek	Művészi (stílusirányzatok hatása) és giccses sírjelek, kripták, mauzóleumok
Növényalkalmazás	Fasorok, zöldsávok, örökzöldek, virágok a sírokon

7. ábra Az architektonikus köztemetők jellemzői.

### II.3.3.3. Erdei temető

A 20. század elején létesített köztemetők közül kiemelendő az 1932-ben Borsos József és Pohl Ferenc által tervezett debreceni köztemető.<sup>274</sup> A temetőben az erdei temetők alapkonceptiójának megfelelően, évszázados tölgyek alatt kaptak helyet a művészi síremlékek.<sup>275</sup> Az erdő természet adta előnyeit kihasználva, a temető parkszerűen lett kialakítva. A temető leghangsúlyosabb pontja a Borsos József által tervezett ravatalozó-krematórium épület, amely elé egy hatalmas vízmedencét tervezett. A vízmedencét keretezve egy nagyvonalú, virágokkal díszített teret alakítottak ki, ahol a temető sugárirányú útjai futnak egybe. Az egyenes utakat jegenyefasorok szegélyezték, de a parcellákon belül már a

<sup>273</sup> Rácz 1939 278-279.

<sup>274</sup> Ld. M.2. 70-71. kép

<sup>275</sup> Sz. Kürti 1984 215.

természetes növényzet megtartására törekedtek (eredeti erdei aljnövényzet és cserjeállomány fenntartásával). A főúttól távol, a nagy fák alatt kis csoportokban családi sírhelyeket is kialakítottak, amelyeket sövénnel választották el egymástól, így biztosítva az egyes sírhelyek teljes „magányát”.<sup>276</sup>

Erdei temetők	
Keletkezés ideje	Századforduló – II. világháború
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Kerítés
Szerkezet	Eredeti erdőállományhoz igazodó, organikus, parkszerű
Úthálózat	Terephez és eredeti növényállományhoz igazodó, utak hierarchiája
Főépület, építmény	Ravatalozó
Sírhelyek	Vegyes síremlékek
Növényalkalmazás	Eredeti növényzet, esetleg fasorok, gazdag növényállomány

8. ábra Az erdei temetők jellemzői.

#### II.3.3.4. Modern köztemetők

Az 1960-as években készült temetőtervek,<sup>277</sup> illetve a korszakban megjelenő szakirodalomban a temetők tervezésmélete a század eleji architektonikus temetőkhöz képest némi változást mutat. A modern stílus jellegzetességeit fedezhetjük fel ezekben, a temető kialakításokban. Ormos Imre szerint az 1960-as években az architektonikus temetők tervezése megújult formában valósult már meg. Míg korábban a kapuk, épületek tengelyében utak vezettek, a 20. század közepén inkább átlátásokat terveztek ide. Az utak merev geometrikus rendszert képeztek, míg újabban a terep adottságaihoz alkalmazkodva, akár kanyargós részletekkel is gazdagíthatták az úthálózatot. Régen a temető tervének gerincét a középén végigfutó, fasorral

<sup>276</sup> Hendel 1940

<sup>277</sup> Ld. M.2. 72-75. kép

kísért, egyenes főút adta, míg az 1960-as években inkább körbefutó, sírmentes zöldsávval kísért feltáró utat terveztek, amelyről kisebb mellékutak vezettek a különálló sírmezőkhöz. A temető alaprajzi kialakításához újabban az elsődleges szempontot a terep adottságai szolgáltatták, így az utak, sírtáblák elrendezése megőrizte a táj jellegét.<sup>278</sup>

A temető főépülete a ravatalozó, amelyet kétféleképpen lehet elhelyezni. Az első megoldásnál a ravatalozó és a főbejárat együttesen egy egységes fogadóteret alakított ki. A temető feltáró útjai innen indultak ki. Előnye, hogy a temetőt nem kell kiszolgáló utakkal felszabdalni, viszont egyes sírmezők messze vannak a ravatalozótól. A második esetben a ravatalozót a temető közepén, a főút és egy mellékút kereszteződésében helyezték el. Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy a temető minden része könnyen elérhető innen és jól szervezi a teret ez a központi építészeti elem, hátránya viszont a halotyszállító autóknak át kell hajtaniuk az egész temetőn, hogy elérjék a ravatalozót.<sup>279</sup>

Az új elvek a tervezéseméletben és a szakirodalomban ugyan egységesen megjelentek, de a korszak megvalósult temetői már korántsem mutattak ilyen kedvező képet. A II. világháború után a városok lélekszáma ugrásszerűen megnőtt, s a temetők ismét helyhiánnyal küszködtek. A korábbi sírkerteket átalakították, valamint újak létesítése során az elsődleges szempont a helykihasználás lett, ami továbbra sem kedvezett az igényes kertépítészeti kialakításnak. A temetők sivárságát eredményezte a túl nagy területű parcellák alkalmazása és a keretültetvények hiánya, ami a térérzetet tovább növelte. A probléma még jobban érezhető sík terepen, ahol a temető képe teljesen monoton, sokszor rendetlen hatást kelt.<sup>280</sup>

A temetőkben tömegszerűen megjelenő síremlékek együttes hatását tovább rontotta a sírmezőn belüli növényzet és a temetőt övező keretültetvény hiánya, valamint a giccses, hivalkodó síremlékek sokasága.<sup>281</sup> Ormos professzor szerint a temetőkultúra megváltoztatásához először a nagyközönségben kell tudatosítani a javítás szükségességét és ehhez a legjobb megoldás, ha arra hivatkozunk, hogy a korábbi megoldás „nem modern”, mert senki sem szereti vállalni, hogy elmaradt a fejlődéstől.<sup>282</sup> A temetők megváltoztatására az igény – sajnos – nem tudatosodott az emberekben, így az 1988-ban írt Kertépítészet című tankönyv a következőképpen jellemzi a korszak temetőit: „Egyszerű alaprajz, négyszög alakú formák, szabályosan egymást követő sírmezők. Az utakat sorfák szegélyezik, nagyobb

---

<sup>278</sup> Ormos 1955 495.

<sup>279</sup> Ormos 1955 496.

<sup>280</sup> B. Ormos – Perjés 1982a 136.

<sup>281</sup> Ormos 1970 24.

<sup>282</sup> Ormos 1970 26.

*összefüggő gyepfelület nincs. Cserjék, örökzöldek csak az egyes sírokon esetlegesen találhatók. Virágfelületek szintén csak a sírokon fordulnak elő.”*<sup>283</sup>

A hazai nagyvárosok köztemetői közül ebben az időszakban épült az 1964-ben megnyitott kecskeméti köztemető, 1979-ben a miskolci Új köztemető és az 1980-as években a békéscsabai új városi köztemető.<sup>284</sup>

Modern köztemetők	
Keletkezés ideje	1945-
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Terephez igazodó, körbefutó feltárási út és mellékutak rendszere
Főépület, építmény	Ravatalozó
Sírjelek	Vegyes, sok műkö síremlék – giccs és művészet párhuzamosan
Növényalkalmazás	Fasorok, kevés növény (terveken zöltsávok, keretültetvények)

9. ábra A modern köztemetők jellemzői.

#### II.3.4. Falusi köztemetők

A II. világháború után bekövetkezett politikai és társadalmi változások hatására a hazai vidéki temetőkultúra is jelentősen átalakult. A hagyományos falusi életforma eltűnésével párhuzamosan számos, városi szokás jelent meg a vidéki településeken is. Ezek közé sorolhatjuk a temetkezés megváltozását is. A nemzethez, a tájhoz tartozást erősítő, harmóniát adó helyi, kézműves termékek helyét átvették a semmitmondó, egységes, gyári áruk. A falusi lakosság – a saját hagyományai helyett – a városi mintákat kezdte követni. Megjelentek a falvakban is a geometrikus kialakítású temetők, amelyek csupán silány utánzatai voltak a tervezett városi temetőknek. Egyre több lett a falusi temetőkben a műköből készült,

<sup>283</sup> B. Ormos 1988 307.

<sup>284</sup> Radó 1988 120-123.

uniformizált síremlék és a díszítésre használt művirág.<sup>285</sup> Mivel a növények széles skálája beszerezhető mindenhol, így a növényhasználat helyi jellegzetességei is elmosódtak, a hagyományos, jelentéssel bíró növények használata háttérbe szorult. A falusi temetők összképét károsan befolyásolta az 1950-es évektől kötelező, a korábbi hagyományoktól idegen, igénytelen kialakítású ravatalozók felépítése is.

Falusi köztemetők	
Keletkezés ideje	1945-
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Négyzethálós utak
Főépület, építmény	Ravatalozó
Sírjelek	Vegyes kép, sok műkö síremlék
Növényalkalmazás	Esetleg fasorok, kevés növény a sírokon

10. ábra A falusi köztemetők jellemzői.

### II.3.5. Zsidó temetők

A zsidó kereskedő családok nagyobb számban a 18. században telepedtek le a hazai városokban, birtokközpontokban. Később, a 19. század során tömegesen érkeztek Magyarországra a már nem csak kereskedő, hanem szegényebb zsidó családok is, akik már a falvakban is letelepedtek. A városok, falvak zsidó közösségei saját temetkezési helyeket alakítottak ki.

A zsidók hite szerint a halottak lelke tovább él, ezért nevezik temetőiket az élet házának, Béth Hahajim-nak.<sup>286</sup> A lélek továbbélése miatt, a zsidó vallás tiltja a sírok felszámolását, a halottak bolygatását, így az izraelita temetőkben a sírok örök időkre szólnak. Az elhunyt újratemetését is csak kivételes esetekben engedélyezik, ha az elhunytat a

<sup>285</sup> Seléndy 1972 59., Kunt 1983 62.

<sup>286</sup> Toronyi 1999 9.

Szentföldre szállítják, vagy ha a városrendezési elképzelések elkerülhetlenné teszik a temető felszámolását. Egyazon temetőterületre tilos kétszer temetni.<sup>287</sup>

A zsidóknál a halottak eltemetésével a Chevra Kadisa, a Szentegylet foglalkozott, a temetők is a chevrák tulajdonát képezték. A vallás szerint, a halottakkal való foglalkozás a legnagyobb jócselekedetnek számít. A chevrák fontosságát jelzi az is, hogy sokszor már a hitközség megalakulása előtt létrehozták ezt az intézményt és igyekeztek mihamarabb temetőterületet biztosítani halottaiknak. A korai (17-18. századi) zsidó privilégiumokban mindig szerepelt a temető területének biztosítása.<sup>288</sup>

A zsidó temető általában a település szélén, vagy a felekezeti temetők mellett, esetleg annak egy elkerített részén kapott helyet. A temetőt magas fallal vették körül.<sup>289</sup> A zsidó vallás előírásai szerint az elhunytakat az anyagi helyzetüktől függetlenül, megkülönböztetés nélkül egymás után sorban kell eltemetni. A sírokra helyezett sírkövek is hasonló méretűek és hasonló művészi kivitelűek voltak, ennek köszönhető a régi zsidó temetők egységes képe. A kiemelkedő személyiségek – vallási előljárók, rabbik, törvénytudók, közösségi vezetők – külön „tiszteletsorban” kaptak sírhelyet és sírjukra a szokásosnál nagyobb és díszesebb síremléket állítottak.<sup>290</sup> Nagyobb temetők esetén külön parcellába kerültek a papi családok és az egyházi előljárók sírjai. A századfordulótól kezdve a temető szintén fontos helyére kerültek a pénzarisztokrácia képviselői és a politikusok is.<sup>291</sup>

Az egyforma sírkövek méretét általában a közelben elérhető kőanyag határozta meg. A kövek felső kétharmadát megfaragták, az alsó egyharmadot a földbe ásták alapozás nélkül. A család tehetőségére legfeljebb a kő szélessége utalhatott.<sup>292</sup> A sírkövek általában egyszerűek, köríves, vagy kicsit csúcsos végződésel. Előfordulnak két kis „szarvval” záródó sírkövek is, amelyek a kohániták, azaz Áron törzséből valókra, a hajdani Szentélyben papi szolgálatot teljesítők leszármazottaira, utalnak. A kis „szarvacskák” a papi áldásra emelt kezeket jelölik.<sup>293</sup>

A sírfeliratokban sem tettek különbséget az egyes társadalmi rétegekhez tartozók felmagasztalásában. Bőségesebb szöveget, bibliai idézeteket csak a rabbik, törvénytudók sírjára véstek.<sup>294</sup> Kezdetben a sírköveken csak héber betűs feliratokat használtak, majd a

---

<sup>287</sup> Erdélyi 1980 11. (A zsúfoltan, gettószerűen élő középkori városi zsidóság (pl. Prágában) a régi temetőre újabb és újabb földréteget hordott és ebbe temetkeztek, így használták tovább a már betelt sírkerteket.)

<sup>288</sup> Toronyi 1999 9.

<sup>289</sup> Toronyi 1999 9.

<sup>290</sup> Erdélyi 1980 17.

<sup>291</sup> Csernus-Lukács 1999 32.

<sup>292</sup> Erdélyi 1980 17.

<sup>293</sup> Toronyi 1999 9.

<sup>294</sup> Erdélyi 1980 18.



polgárosultabb, modernebb közösségekben megjelentek a német és a magyar feliratok is.<sup>295</sup> A 19. század végén kezdtek feltűnni a sírköveken a földi életben betöltött rangok, sőt a tehetősebbek, a korábban egységesen használt homokkő helyett, - a keresztény temetők mintájára – márványból, gránitból faragtattak nagyobb síremléket, obeliszket elhunytjaiknak.<sup>296</sup>

A középkori zsidó sírköveken a szöveg mellett csak kivételes esetben volt látható némi dekoráció, a díszítést maga a kalligrafikus szöveg adta. A kövek formai kidolgozásában a 17-18. századtól figyelhető meg változás, ettől kezdődően alkalmazták a sírkövek felületén a domborműveket, architektonikus elemeket.<sup>297</sup> A kohanitákra utaló, jellegzetes áldásosztó kéz faragott, vésett szimbólumként is megjelent a sírköveken. Ugyanígy a lévíták – a kohaniták mellett működő templomi személyek leszármazottai – sírjain gyakori a lévita kancsó motívum. A többi szimbólum leggyakrabban bibliai történetekre, az elhunyt nevére utalt vagy a vallási élet kegytárgyait ábrázolta. A közel-keleti ókorra visszanyúló szokásrend alapján a zsidó temetőkben a látogatók nem tesznek a sírra virágot, hanem apró kavicsot, az emlékezés köveit teszik le megemlékezésül.<sup>298</sup>

A kelet-európai zsidó közösségek kőfaragóinak munkássága sajátos népművészetet alakított ki, amelyben ötvöződtek a nagy európai stílusirányzatok, a helyi népművészeti hagyományok, és a biblikus formaelemek. Az egykori zsidó kőfaragók a temetkezési egylet alkalmazottai voltak. Nem egyszerű mesteremberek voltak, hanem szent kötelességet teljesítettek. A faragó a saját hitét, istenfélelmét faragta kőbe, de a közösség véleménye is ösztönözte, a közvélemény is ítélkezett munkája felett. Így a sírkövek a szabályokat betartva, de az alkotás szabadságát kiélve, egyéni változatokban készültek el, ez leginkább az egyes szimbólumok kidolgozásának változatosságában figyelhető meg.<sup>299</sup>

A falusi és a városi zsidó temetők a 19. századig hasonló kialakítást mutattak, legfeljebb alapterületük méretében volt eltérés. A 19. századtól viszont elsősorban a városi temetőkben megjelentek a keresztény temetőkből átvett sírjel típusok és díszítések. Ez a folyamat egyrészt a polgárosodásnak, a pénzarisztokrácia megerősödésének következménye, másrészt a zsidó vallás ortodox és neológ ágainak szétválásából is következik. A főként városokban élő neológok a vallási szabályokat rugalmasabban értelmezték, így a temetők

---

<sup>295</sup> Toronyi 1999 9.

<sup>296</sup> Erdélyi 1980 18.

<sup>297</sup> Erdélyi 1980 18.

<sup>298</sup> Toronyi 1999 9.

<sup>299</sup> Erdélyi 1980 18-19.

kialakításában is kisebb mértékben érvényesültek a korábbi kötöttségek.<sup>300</sup>

Budán a németvölgyi ortodox zsidó temetőt 1890-ben nyitották meg, és 1961 óta nem temetkeznek bele. Egy magas kerítéssel körbevett, kicsi telken máig fennmaradt.<sup>301</sup> A Farkasréti temető két része közé ékelődik be az Érdi úti izraelita temető területe.<sup>302</sup> Óbudán a zsidó lakosság a középkortól kezdődően az 1870-es évekig a Laktanya utcába temetkezett, ezt a temetőt az 1920-as években számolták fel. Ezután a Pálvölgyi temetőbe temetkeztek, amely a Szépvölgyi út jobb oldalán helyezkedett el és a Táborhegyi úti temetővel együtt szűnt meg.<sup>303</sup> Az Óbudai temető mellett 1922-ben nyílt meg az izraelita temető rész.<sup>304</sup>

Pesten az 1790-es években megnyitott Váci úti temető mellett zsidó temető is volt.<sup>305</sup> 1874-ben a főváros átadott a Kerepesi temetőből egy részt az izraelita hitközségnek. Ez a Salgótarjáni útról nyíló, önálló temető rész ma is a hitközség kezelésében áll, de 1950 óta már nem temetkeznek ide. A temető bejáratí kapuépítményét és a szertartástermet Lajta Béla tervezte 1908-ban. Lajta Bélának számos (kb. 40) síremléke látható a Salgótarjáni úti és a Kozma utcai zsidó temetőkben. Művein a zsidó és a magyar folklór elemeit ötvözte.<sup>306</sup> A temető és síremlékeinek állapota a lezárás óta rohamosan romlik.

1891-ben nyitották meg az Új köztemető mellett a Kozma utcai zsidó temetőt a Salgótarjáni úti temetőben felmerülő helyhiány miatt.<sup>307</sup> Az 1900-as évek elején ide hozták át a Váci úti zsidó temető halottait is, ehhez az Új köztemetőből újabb területeket adott át a város a hitközség számára. Így alakult ki Magyarország legnagyobb zsidó temetője. 1891-ben készült el a szertartás hatalmas, mór stílusú épülettömbje.<sup>308</sup> A főbejáratától jobbra és balra a kerítés mellett a századfordulón készült, kiemelkedő értékű sírboltok állnak.<sup>309</sup> A Kozma utcai zsidó temetőhöz északi oldalról csatlakozik a Rákoskeresztúri ortodox zsidó temető. Megközelíteni a Kozma utcai temető oldalfala melletti kovácsoltvas kapun keresztül lehet. A temetőben héber nyelvű feliratos sírkövek állnak, a hantokat az ortodox hagyományok miatt nem fedik le sírkövel.<sup>310</sup>

---

<sup>300</sup> Temetkezési tankönyv 131. old.

<sup>301</sup> Csernus-Lukács 1999 5-6, Zsidó síremlékek Bp. 2004 35.

<sup>302</sup> Csernus-Lukács 1999 58.

<sup>303</sup> Csernus-Lukács 1999 7.

<sup>304</sup> Csernus-Lukács 1999 68.

<sup>305</sup> Csernus-Lukács 1999 10.

<sup>306</sup> Csernus-Lukács 1999 31-33.

<sup>307</sup> Csernus-Lukács 1999 32.

<sup>308</sup> Csernus-Lukács 1999 44-45.

<sup>309</sup> Csernus-Lukács 1999 49.

<sup>310</sup> Zsidó síremlékek Bp. 2004 259.

Zsidó temetők	
Keletkezés ideje	18-20. század
Elhelyezkedés	Település szélén
Lehatárolás	Kerítés
Szerkezet	Soros temetkezés
Úthálózat	Négyzethálós útrendszer, esetleg főút
Főépület, építmény	Esetleg szertartás épület
Sírjelek	Egységes sírkövek (sajátos művészi stílus), városokban családi sírboltok
Növényalkalmazás	Kevés növényzet

11. ábra A zsidó temetők jellemzői.

### **III. A TÖRTÉNETI TEMETŐK MEGŐRZÉSE**

#### **III.1. A TÖRTÉNETI TEMETŐ MEGHATÁROZÁSA**

A *történeti temető* kifejezés a nemzetközi szakirodalomban bevett fogalom. Angliában az 1914 előtt nyitott temetőket tekintik a történeti temetők legértékesebb rétegének, a következő korszakba az 1914 és 1945 között létesített temetőket sorolják, majd az ennél fiatalabb, de az angol ökölszabálynak megfelelően, minimum 30 éves temetők a legfiatalabbak, de esetlegesen még védendő értékeket rejtő helyszínek.<sup>311</sup> Németországban szintén a szakmai fogalomtár része a történeti temető kifejezés, amelyet a műemlékvédelem és a természetvédelem széles körben alkalmaz.

A hazai szakemberek számára sem ismeretlen ez a fogalom, de egzakt meghatározása nem olvasható a szakirodalomban. Mivel a történeti temető megnevezés nem jogi kategória, így a temetőkről és a temetkezésről szóló, 1999. évi XLIII. törvény, valamint a végrehajtásáról szóló 145/1999. kormányrendelet sem használja a történeti temető kifejezést.<sup>312</sup> Az alábbiakban – a magyar temetőkultúra és a hazai temetőállomány ismeretében – meghatározom a magyarországi gyakorlatban alkalmazható történeti temető definíciót.

##### **III.1.1. A történeti temető fogalma**

Történeti temetőnek nevezzük azokat a temetőket vagy temetőrészeket, amelyeket 1945 előtt nyitottak és máig őrzik eredeti kialakításukat, a parcellák, sírhelyek eredeti kiosztását, és a síremlékek eredeti helyükön fennmaradtak. Az 1945-ös időhatárt, a második világháború után, a hazai temetőkultúrában bekövetkezett hanyatlás indokolja. A történeti temetők lehetnek lezárt vagy működő temetők is.

A történeti temető kritériumai:

- 1945 előtti létesítés
- eredeti szerkezet, hagyományos rend vagy kertépítészeti kompozíció fennmaradása
- parcellák, sírhelyek eredeti felosztása

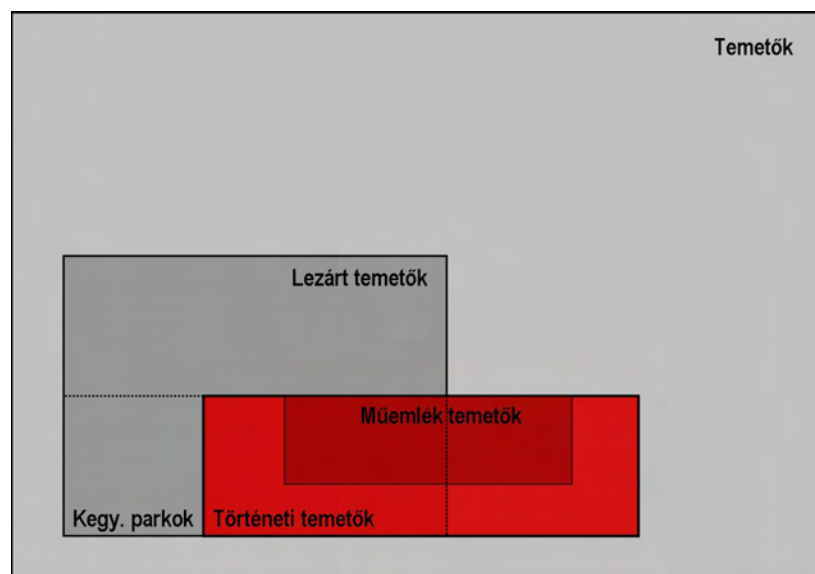
---

<sup>311</sup> Vö. CABE 2007 és English Heritage 2007

<sup>312</sup> A temetőtörvény 2005. évi módosítása sem tartalmazza a kifejezést.

- eredeti útrendszer, építmények, növényállomány megőrzése
- síremlékek eredeti helyükön, esetleges új síremlékek a régi emlékekkel egységes kialakításban (szabályozás!)
- eredeti formában megőrzés, bemutatás lehetősége
- gyakran a történeti értéken túl más művészi, kultúrtörténeti vagy botanikai értékek.

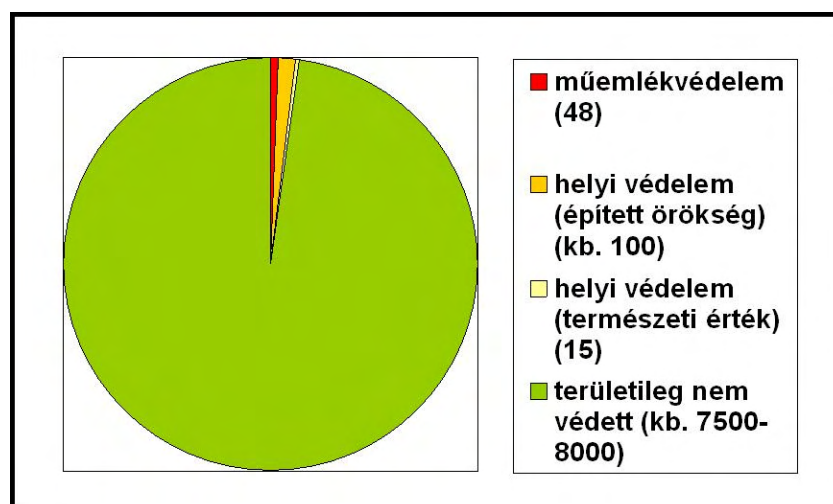
A történeti temetők megőrzését leginkább a területi védelem szolgálja. A területi védelem előnye, hogy a temető teljes egységét megóvjva, így átfogó képet ad egy adott korszak, település, társadalmi csoport temetőkultúrájáról. Az egyes síremlékek, más temetői objektumok egymáshoz való viszonya, a temetkezési rend, a temető kialakításának koncepciója, a növényalkalmazás, az anyaghasználat stb. egységében válik megismerhetővé.



12. ábra Temetők – történeti temetők.

A területileg védett történeti temetők közé tartoznak a műemlékvédelem vagy helyi védelem alatt álló temetők, abban az esetben, ha a védelem egész területükre, egy körülhatárolt területrészükre vagy a síremlékek nagyobb csoportjára (kvázi területi védelem) vonatkozik. Hazánkban kb. 150-200 db történeti temető élvez területi védelmet.<sup>313</sup> A további, nem védett, de gyakran megőrzésre javasolható történeti temetők folyamatos pusztulásnak, rongálásnak, végül felszámolásnak vannak kitéve, ezért különösen indokolt a megőrzésük, további hasznosításuk lehetőségének a feltárása és megoldása.

<sup>313</sup> Műemlékvédelem és helyi védelem együttesen. A helyi védelem pontos adatait nehéz meghatározni, mivel a helyi védelem a települési önkormányzatok hatáskörébe tartozik, így az esetleges változások (új védetté nyilvánítások, védelem megszüntetése) nem jelennek meg egy központi nyilvántartásban.



13. ábra A területileg védett temetők aránya az összes temetőhöz képest.

Összehasonlításképpen érdemes megfigyelni néhány külföldi adatot. Angliában – egy-két kiemelt helyszíntől eltekintve – a 2000-es évek elejéig szintén nem kaptak a történeti temetők elég figyelmet. 2001-ben a Parkok és Kertek Regiszterében (Register of Parks and Gardens) mindössze 26 műemlékileg védett temető szerepelt. 2011-re ez a szám 108-ra emelkedett az English Heritage munkájának köszönhetően és még további 200 történeti temetőt szeretnének védelem alá helyezni.<sup>314</sup> Németországban, csak Berlinben 266 temető (ennek egyharmada lezárt temető) van, ezek közül 69 áll műemlékvédelem alatt és egyben a kertépítészeti műemlékek (Gartendenkmale) listáján is szerepel.<sup>315</sup>

### III.1.2. A temetővédelem a különböző védési formák esetén

Magyarországon a temetők több elv – természetvédelem, műemlékvédelem, kegyeleti védelem – szerint is védhetőek. Az 1999. évi temetőkről és temetkezésről szóló törvény értelmében létrejött a Nemzeti Kegyeleti Bizottság és a védelem egy új formája, a kegyeleti védelem. A szervezet feladatai közé tartozik a nemzeti sírkerthez tartozó temetők meghatározása. A nemzeti sírkertbe sorolható, ezáltal kegyeleti védelemben részesíthető a nemzet életében jelentős szerepet betöltő vagy kiemelkedő közéleti tevékenységet folytató

<sup>314</sup> Lambert 2011 37.

<sup>315</sup> Pietzsch 2001 59.

személyek sírja.<sup>316</sup> A törvény értelmében a nemzeti sírkerthez tartozó temetők a nemzeti sírkert fennállásáig nem szüntethetők meg.<sup>317</sup> A kegyeleti védelem feladatából következik, hogy a temetőkben pontszerűen helyezkednek el az általa védett síremlékek.

Az 1996. évi természetvédelmi törvény a temetőkkel, mint területileg védhető, kertépítészeti eszközökkel kialakított, sok esetben növényanyaguk miatt védelemre érdemes területekkel nem foglalkozik.<sup>318</sup> Az épített örökség helyi védelmét szabályozó törvény szintén nem rendelkezik külön a temetőkről, de a települési önkormányzatok feladatai közé sorolja a helyi építészeti örökség védelmét, amelybe az arra érdemes sírkertek megőrzése is értelemszerűen beletartozik.<sup>319</sup> A temetők helyi védelemben részesülhetnek építészeti, illetve természeti értékeik miatt is. Mindkét esetben egyes objektumokra (pl. fasor, síremlék, kápolna stb.) vonatkozik általában a védelem, de a területi védelem lehetősége is adott. A védelem különböző formái közül a műemlékvédelem foglalkozik részletesen a hazai sírkertek megőrzésével.

### III.1.3. A történeti temetők a hazai temetőállományban

A Magyarországon található temetők nagy része ma is használatban van, kisebb hányaduk lezárt temető.<sup>320</sup> A lezárt temetők egy részét a porladási idő lejárta után felszámolják, területüket más célokra használják fel, vagy a területet újra megnyitják a temetkezés számára. A további lezárt temetők nem kerülnek újra felhasználásra. Növényzetük gyakran elvadul, használati értékük egyre csökken. A helyi önkormányzat döntése alapján kegyeleti park hozható létre a területükön. A kegyeleti park kialakításakor tiszteletben tartják az eredeti kegyeleti funkciót, de a sírhelyeket felszámolják, a síremlékeket szabadon áttelepítik, és a terület új parkszerű kialakítást kap. Mindezekon túl az arra érdemes – művészeti, kultúrtörténeti, építészeti, kertépítészeti értékeket rejtő – temetők eredeti kialakításukban is megőrizhetőek, védhetőek és bemutatathatóak. A lezárt temetőknek ezt a kis hányadát történeti temetőnek tekinthetjük.

A működő temetők parcellái általában újra és újra betemetésre kerülnek, a temető eredeti szerkezetét átalakítják, egyes területeit felszámolják, vagy újakat csatolnak hozzá. A

---

<sup>316</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 15. §

<sup>317</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 11. § (1) bekezdés

<sup>318</sup> 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről

<sup>319</sup> 1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről

<sup>320</sup> A hazai temetőállomány majd egyharmada, közel 1500 temető van lezárva. (Temetkezési tankönyv 244. old.)

városi temetők esetén a parcellák gyorsan betelnek, majd ezeket lezárják. Ha a lezárt parcella egy még működő temető szövetébe ékelődik, akkor általában a porladási idő lejárta után a sírokat felszámolják és a parcella újra betemetésre kerül. Kivételes esetektől eltekintve a működő városi temetők parcelláit folyamatosan újra és újra megnyitják. A falusi temetők esetén gyakrabban fordul elő, hogy az eredetileg kijelölt temetőterület akár évszázadokig ki tudja szolgálni a lakosság igényét, így fennmarad a temető eredeti kialakítása, megőrződnek a régi sírok. A temető történeti értéket képvisel, történeti temetőnek tekinthető. Lezárása nem indokolt, a település lakói továbbra is ide temetkeznek, így a temető egységes képének a megőrzését a szabályozás szolgálja. A helyi építési szabályzat és a temetőszabályzat egyaránt lehetőséget ad a temetőbe kerülő sírpítmények, sírjelek, a temetői növényzet paramétereinek pontos meghatározására, ezáltal a temető képe az újabb betemetések ellenére sem változik.

A történeti temetőtípusok közül a cintermek csak egy-egy ritka esetben maradtak fenn napjainkig. Ilyen kivételt jelent a műemléki védelem alatt álló miskolc-avasi és telkibányai temető is. Mindkét temető az évszázadok során kinőtte a templomkertet és az azt övező falon kívül bővítették a temetőt. A kiköltöztetett felekezeti temetők közül már jóval több maradt fenn az utókor számára, de gyakran a folyamatos használatnak köszönhetően a 20. századi igénytelen síremlékek váltják fel az egykori népi sírjeleket. Számos temetőben találunk országosan vagy helyi szinten, csoportosan védett népi síremlékeket, pl. Szőlősardó, Kánó, Balatonudvari, Nagybjom, Palkonya, Mesztegnyő. Szintén nagyszámú falusi felekezeti temető védett csoportosan a benne található 18-19. századi sírkövek miatt (pl. Velence, Szirák, Nagycenk). A felekezeti temetők közé sorolhatjuk az egyes nemzetiségek temetőit is, mint a fennmaradt szerb (pl. Szentendre, Székesfehérvár, Budakalász) vagy sváb (pl. Budaörs) temetők. A sváb temetők közül egy sincs műemlékvédelem alatt. A síremlékek csoportos védelme esetén (pl. népi síremlékek) veszélyt jelent, hogy az egyes sírok nincsenek nyilvántartva, így a védett síremlékek folyamatosan fogyatkoznak, amire az időnkénti revízió során derül csak fény. Az eltűnt síremlékek helyén pedig új típusú műkö sírköveket emelnek (pl. Nagybjom). Ez ellen a temetőszabályzatban megfogalmazott részletes leírással lehet védekezni, amelyben meghatározzák az új síremlékek pontos paramétereit (pl. Szatmárcseke), illetve különösen értékes esetben a temető legalább egy részének lezárása és területi szintű védelme is indokolt lehet.

A városi felekezeti temetők egy-egy fennmaradt, ritka példája ma már általában országos vagy helyi védelmet élvez (pl. Kőszeg, Szeged, Gyöngyös, soproni Szent Mihály temető), de a tervezett városi köztemetők közül – a Kerepesi temető kivételével – még egy sem védett. A hazánkban található egyetlen erdei temető, a debreceni köztemető sem védett



területileg, viszont a Borsos József tervezte ravatalozó műemlék. Valódi területi védelemben leggyakrabban izraelita temetők (pl. Tokaj, Tata, Lovasberény, Pilisvörösvár, Baja) részesülnek, két ok miatt. Egyrészt a zsidó vallás tiltja a temetők felszámolását, tehát fennmaradtak a régi, használaton kívüli sírkertek is. Másrészt a zsidó közösségek eltűnésével ezek a temetők ma már lezártak, tehát a további temetések és a védelem szempontjai nem ütköznek. Minden történeti temetőtípusból lenne még védelemre érdemes helyszín, amelyekben egy-egy objektum (templom, síremlék stb.) akár már védett, de méltó lenne a terület egésze vagy része is a megőrzésre.

A helyszínbejárások alkalmával 40 hazai temetőt kerestem fel, amelyek elemzése hasonló eredményekkel járt. A felmérések fénykép dokumentációja és a temetők örökségvédelmi elemzéséről készített táblázat az M.3. mellékletben található. Az elemzés során meghatároztam a temetők történeti típusát, történeti temetőnek tekinthető-e az adott temető, az esetleges védelem módját, jelenlegi állapotát és védelmi javaslatokat fogalmaztam meg.

### III.2. A TEMETŐK MŰEMLÉKI VÉDELME

A hazai temetőkertek megóvása, védetté nyilvánítása a 20. század második felében – a temetkezési szokások átalakulásával – vált sürgető feladattá. Az új sírkertek helyi hagyományoktól elütő, kertépítészeti szempontokat nélkülöző, uniformizált kialakítása nem kedvezett a korábbi temetkezési formák fennmaradásának. A mai temetők többsége a 20. század második felének temetkezési formáját, ízlését mutatja, de országszerte találhatunk a korábbi idők nyomait őrző, fokozott védelemre érdemes sírkerteket is, amelyek védelem alá helyezése és megőrzése az utókor számára indokolt.

#### III.2.1. A temetők a műemlékvédelem történetében

A temetők védetté nyilvánítása már a 20. század közepén megindult, de csak egy-egy síremlék vagy más temető-elem egyedi védelmére került sor, majd a temetők területi szintű védelme is megindult. Azokban a temetőkben, ahol a sírkövek helyben megőrzésére nem volt mód, ott a síremlékek összegyűjtését és „múzeumszerű” bemutatását javasolták a műemlékvédelmi szakemberek.<sup>321</sup> Ez a megoldás a sírkövek, mint műtárgyak, megmentésére jó, de meggátolja a temető esetleges későbbi területi védelmét. Népi síremlékek esetén a veszélyeztetett sírjelek összegyűjtése és szabadtéri néprajzi múzeumban történő bemutatása is elfogadott módszer.

A 20. század utolsó évtizedeiben több temető helyreállítására is sor került, valamint javaslatok születtek arról, hogy a temetők egységes, korhű kialakítását a hagyományos sírjelek újrifaragásával és a temetőszabályzatban előírt alkalmazással lehetne fenntartani. A műemlékvédelemmel foglalkozó szakemberek fontosnak tartották a műemléki védelemben nem részesülő temetők helyi szintű védelmét is. A hazai temetőkultúra egységes védelmét egy átfogó országos felmérés alapozná meg, majd egységes szempontrendszer alapján lehetne védetté nyilvánítani az arra érdemes temetőket. Az országos temetőkataszter és a védetté nyilvánítási szempontrendszer elkészítésére több próbálkozás is történt, de eddig még nem készült el.

---

<sup>321</sup> Pl. Czigány 1959 a győri belvárosi temető felszámolása kapcsán, Pandur 1977 a mecseknádasdi temető sírköveiről, Pusztai 1977a soproni régi evangélikus temető sírköveinek megőrzéséről, Sz. Kürti 1983 a debreceni síremlékek védelméről, Pusztai 1977a soproni régi evangélikus temető sírköveinek megőrzéséről

Egy-egy felszámolásra kerülő régi temető művészi sírköveinek a megmentésére már a 20. század elején is jelentkezett igény, de ekkor még a műemlékvédelem nem lépett fel intézményesen a kérdés megoldására. Sopronban például az 1674-ben nyitott, régi evangélikus temetőt 1884-ben zárták be, ekkor felmerült a sírkövek megőrzésére az igény. Az evangélikus egyház megígérte a városnak, hogy 30 évvel a temető bezárása után átadja a területet lakóházak építésére, de a sírkövek megőrzését mégis fontos kérdésnek tartották. A soproniak a 20. század első éveiben több levelet is küldtek a Műemlékek Országos Bizottságához a sírkövek műemlékké nyilvánításával és megőrzésével kapcsolatban, végül 1915-ben a városi múzeum bővítése kapcsán vált lehetővé a sírkövek összegyűjtése és a múzeum téglakerítése mentén a felállításuk.<sup>322</sup>

Az 1950-es években már megindult a műemlékes szakma érdeklődése a síremlékek védelme iránt, amelyre egy-egy konkrét temető kapcsán figyeltek fel. Czigány Jenő 1959-ben a Műemlékvédelem folyóirat hasábjain megjelent cikkében, amelyben a lezárt győri belvárosi temető felszámolásáról írt, felhívja a figyelmet az Országos Műemléki Felügyelőség leiratára. A leirat a műemléki szempontból értékes sírkövek fokozottabb védelmét sürgette.<sup>323</sup>

Ormos Imre 1955-ben megjelent könyvében szintén kitért a történetileg vagy művészileg értékes temetők és síremlékek megőrzésére. Fontosnak tartotta a temetők területi szintű védelmét is: „*Nemcsak az egyes síremlékek tartandók meg, hanem egy régi temető mint művészi együttes is érték, amit későbbi nemzedékek számára kell megőrizni, teljes egészükben, a növényzettel, a kerítéssel és a régi épületekkel együtt*”. Ha a területi védelem mégsem valósulhat meg (pl. városrendezési okok miatt), abban az esetben az értékes síremlékek egy helyre történő összegyűjtését is elfogadhatónak tartotta.<sup>324</sup>

Az 1960-as, 70-es évektől kezdődően a szakemberek érdeklődése megnőtt a temetők iránt, folyamatosan gyarapodott a védetté nyilvánítások száma és megindultak az első temető felmérések és az ezt követő helyreállítások is. Wirth Péter egy 1977-ben megrendezett, falusi műemléki együttesek védelmével foglalkozó ICOMOS konferencián elhangzott előadásában a falusi temetők megőrzésére hívta fel a figyelmet. Mivel 1945 után a temetkezési szokások gyökeresen átalakultak, a hagyományos sírjeleket is felváltották az igénytelen műkö síremlékek. Kő és vas síremléket már szinte sehol sem állítottak és frissen faragott fejfát is ideiglenesen tűztek csak a sírra, amíg az új típusú sírjel el nem készült. Éppen ezért Wirth Péter sürgető feladatnak tartotta a még meglévő falusi síremlékek dokumentálását.

---

<sup>322</sup> Pusztai 1977 178-179.

<sup>323</sup> Czigány 1959 123.

<sup>324</sup> Ormos 1955 500.

Megőrzésük szempontjából a múzeumi gyűjteményben vagy szabadtéri néprajzi múzeumban történő elhelyezést is elfogadhatónak tartotta, de a temető-együttesek helyben történő megőrzése a legkedvezőbb megoldás, szerinte.<sup>325</sup> A műemlékvédelem az első lépéseket, a néprajzilag is legjobban feltárt, református temetők védelméért tette. A temetők megóvása szempontjából elfogadható megoldásnak tartotta a lezárt temetők kegyeleti parkká alakítását, erre lehetőség pl. Ócsán kínálkozott, ahol a természetvédelmi terület részeként a faluközpont, a pincesor és a református temető együttes védelme tűnt megoldhatónak.<sup>326</sup> Példaként említette a balatonudvari református temetőt, ahol egyedülállóak a paraszti készítésű, szív alakú, református síremlékek, amelyeknek a helyreállítása a következő évre volt várható.<sup>327</sup> Szintén példaként említette a szatmárcsekei csónakos fejfás református temetőt, amelyben a helyreállítási és konzerválási munkák épp ekkor zajlottak.<sup>328</sup>

Wirth Péter egy másik, szintén 1977-ben megjelent cikkében a szatmárcsekei temető védelméről és helyreállításáról írt. Ebben az írásában is kifejtette, hogy fontosnak tartotta a hagyományos paraszti élet eltűnése miatt átalakuló falusi temetőkben még fellelhető értékek védelmét. A műemlékvédelem általános elveire hivatkozva a sírjelek természetes környezetben, temetői együttesben történő védelmét, tehát a területi védelmet, tartja kívánatosnak. A szatmárcsekei temető a különleges formájú fejfák és a páratlanul egységes temetőkép miatt 1973 óta műemlékileg védett. Wirth Péter és Sisa Béla 1976-ban, az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából elkészítették a temető helyreállítási tervét.<sup>329</sup>

Sisa Béla 1999-ben megjelent Temetővédelem c. cikkében 25 év távlatából számol be ugyanezekről az eseményekről. Szerinte az 1970-es években a műemlékes szakemberek fellelkesültek a hazai temetők védelme iránt, de a kezdeti lendület hamar alább hagyott, mivel rájöttek, hogy egy-egy temető felmérése milyen rendkívül időigényes feladat. Sisa Béla ennek ellenére több temető felmérésében és helyreállításában is részt vett, Wirth Péter kollégájával közösen. Ahogy Wirth Péter fenti írásaiból is tudjuk, az 1970-es években az Országos Műemléki Felügyelőség támogatásával sor került a szatmárcsekei és a balatonudvari református temetők helyreállítására. Az itt elvégzett munkáknak köszönhetően a szatmárcsekei temetőben sikerült újra „divatba hozni” a fejfaállítás szokását és a működő síremlékek használatát megakadályozni.<sup>330</sup> A balatonudvari temetőből, a felújítás előtt, gyakran lopták el a szív alakú sírjelek egy-egy példányát, de ezt a folyamatot a sírkövek

---

<sup>325</sup> Wirth 1980 195.

<sup>326</sup> Ócsán a temető ma nem védett.

<sup>327</sup> Wirth 1980 196.

<sup>328</sup> Wirth 1980 197.

<sup>329</sup> Wirth 1977 96.

<sup>330</sup> 1970-es években már 5 db volt, de 1999-ig nem nőtt a számuk. (Sisa 1999 4.)

lehorgonyzásával megállították. Balatonudvariban a gazdag növényállomány megőrzésére is külön hangsúlyt fektettek. Sisa Béla beszámol arról is, hogy a nagybajomi temetőben 30 fejfát szintén felújítottak, valamint helyreállításra várnak a kánói és a szőlősardói temetők fejfái is. Teljes területre kiterjedő felújítást szerettek volna végezni más temetőkben is, úgy mint egy katolikus és egy zsidó temetőben, valamint az ócsai református temetőben és Békés város temetőiben, de sajnos ezek a munkák nem valósultak meg. Elkészült a Balatonfüred-siskei temető felmérési anyaga, ahol szív alakú sírkövek is voltak, de sajnos a temető helyreállítására már nem került sor, így folyamatosan pusztul. Sisa Béla felhívja a figyelmet a sírjelek kultúrahordozó szerepére és a szervezett temetővédelem fontosságára, valamint megemlíti, hogy nem csak a népi temetők érdemesek a védelemre.<sup>331</sup>

Marjai Márton, aki számos hazai temetőben végzett felméréseket, a Műemlékvédelem folyóirat egyik 1982-ben megjelent számában a területi védelem szükségességére hívta fel a szakma figyelmét. A cikkben – számos Hajdú-Bihar megyei, valamint Budapest környéki temető felmérésének elvégzése után, - összefoglalja a hazai temetők védelmével kapcsolatos legfontosabb észrevételeit. Megemlíti, hogy a fővárosban a lezárt temetőkben és a nemzeti kegyeleti helyeken a művészileg jelentős, valamint a jeles személyiségek síremlékei védelmet élveznek. Hiányolja az egyes síremlékek megőrzése mellett a területi szintű védelmet. Sétélmezi, hogy vidéken gyakran feledésbe merülnek a régi síremlékek, legfeljebb a népi sírjelek kerülnek védelem alá, de ezek is csak egyedileg, nem síremlék-együttesként. Az egyik legveszélyeztetettebb csoportnak tartja a régi falusi temetőket, amelyek a nemzetiségi (pl. sváb) lakosság kicserélődésével, a temetők államosításával és a népi hagyományok háttérbe szorulásával pusztulásra lettek ítélve. Megállapítja, hogy a falusi temetőkben eltűntek a nemzetiségi feliratok, a hagyományos népi sírjelek, valamint a régi temetkezési rend is megszűnt. Sürgős feladatnak tartja a folyamatosan pusztuló, régi, lezárt temetők védelmét. Amennyiben a temető területi szintű védelme nem indokolt vagy nem megoldható, elfogadhatónak tartja az értékes síremlékek egy helyre történő összegyűjtését és bemutatását is.<sup>332</sup>

Az 1980-ban megjelent Hajdú-Bihar temetőművészete c. kötetben jelent meg Entz Géza Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme c. írása. A temetők védelmét komplex feladatnak tekintette, ami már régóta foglalkoztatta a műemlékvédőket, de a figyelmük rendre elterelődött róla. Ennek – véleménye szerint – az az oka, hogy a temetőkben található relatív nagyszámú sírkő közül csak kevés érdemes védelemre és ezek is inkább

---

<sup>331</sup> Sisa 1999 4.

<sup>332</sup> Marjai 1982 17-19.

családokhoz köthetőek, mint a társadalom egészéhez, tehát erősen szubjektív a megítélésük és a sorsuk is esetleges. A temetők valódi értéke a síremlékek együttesében rejlik, de ehhez a temető fekvése, környezete és a növényzete is hozzájárul. Ezek a körülmények viszont megnehezítik a védelmet. További nehézséget jelent, hogy nem készült egy egységes szempontú áttekintés az ország temetőiről, ami viszont elengedhetetlen lenne az egyes védelemre érdemes helyszínek kiválasztásához.<sup>333</sup>

Entz Géza a temetők minél teljesebb összeírását sürgeti, amelynek ki kellene térnie az egyes síremlékektől a teljes temető együttesekig mindenre. Az egyes síremlékek vagy sírcsoportok értékét megszabhatja az eltemetett személy jelentősége, az alkotás művészi, történeti vagy néprajzi fontossága. A teljes temetők esetében külön kezelné a cintermeket és a templomtól független temetőket. Külön csoportba sorolná azokat a síremlékeket, amelyeket egy templom belsejében vagy falában helyeztek el. Szintén külön venné a temetői építményeket is, úgy mint kápolnák, családi sírépítmények, kripták. A csoportok meghatározása mellett az egyik legfontosabb feladatnak és a védelem alapfeltételének tarja a temetők és síremlékek pontos helyének a meghatározását, részletes leírásukat, valamint fényképek, esetleg rajzok készítését. A leírás nem csak a formai és szerkezeti jellemzőket tartalmazná, hanem ki kell térjen az emlék állapotára, gondozottságára, valamint adjon javaslatot az illető objektum kategorizálására és a vele kapcsolatos további teendőkre is. A felmérés elvégzését a Hazafias Népfront és a honismereti szakkörök bevonásával képzelte megvalósítani. A szakmai és szervezeti irányítást egy kis létszámú szakmai bizottság felállításával gondolta megoldani, akik kidolgoznák a felméréshez szükséges kérdőívet és ennek szakmai útmutatóját, majd a beérkezett munkákat rendszereznék és kezdeményeznék a védetté nyilvánításokat.<sup>334</sup>

Söptei Imre egy 1998-ban megjelent cikkében a kőszegi temető és védett síremlékei kapcsán foglalkozik a temetők védelmének kérdéseivel. A kőszegi temető 18-19. századi síremlékei már 1958 óta védettek, de a műemlékjegyzékben nem szerepelt részletesen, hogy mely sírkövekre vonatkozott a védelem.<sup>335</sup> A cikk megírásakor a temetőben már nem volt 18. századi emlék és a későbbi értékes síremlékek is folyamatosan fogytak. Söptei felhívja a figyelmet, hogy éppen ezért nagyon fontos a régi temetők felmérése és az értékes síremlékek összeírása, amelyre Kőszegen 1997-ben került sor. Söptei, főként Entz Géza írására támaszkodva, megállapítja, hogy egy-két ritka kivételtől eltekintve a városi temetők nem

---

<sup>333</sup> Entz 1980 75.

<sup>334</sup> Entz 1980 77.

<sup>335</sup> Söptei 1998 153.

kerültek sem védelem alá, sem tudományos feldolgozásra. Entz Géza szerint ennek az, az oka, hogy az egyes síremlékek történeti és művészeti értéke önmagában csekély, csak a temető együttese ad számottevő értéket, ebből a megközelítésből két kérdés következik Söptei szerint: Miért nem kaptak az egyes értékes síremlékek egyedi védelmet? Hogyan lehet megoldani egy működő temető képének védelmét? Söptei szerint a temetők védelme azért elhanyagolt területe a műemlékvédelemnek, mert nem áll rendelkezésre a temetők és a bennük álló objektumok országos felmérése, amelynek alapján meg lehetne állapítani a védelem szempontjait. Az országos összeírásra ugyan történtek próbálkozások még a Hazafias Népfront keretében, de időközben megszűnt ez a szervezet és a felmérés máig nem készült el. Söptei éppen az országos felmérés hiánya miatt kiemelten fontosnak tartja a települések saját temetőinek összeírását és az indokolt emlékek, temetők helyi védelem alá helyezését.<sup>336</sup>

2003-ban Deme Péter és Lövei Pál a II. Kegyeleti Konferencián foglalták össze a hazai műemlékvédelem temetőkkel kapcsolatos addigi tevékenységeit, eredményeit, jövőbeni feladatait. A temetők védelmével a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elődintézményeiben már 1961-62-ben és 1973-74-ben elkezdtek foglalkozni a szakemberek. Igyekeztek a védendő anyagot számba venni és minél több védelmet kezdeményezni, de a védett emlékek száma az 1970-es, majd az 1980-as években is csak kis mértékben növekedett. A növekedési tendencia viszont máig nem állt meg, folyamatosan gyarapodik a temetkezéssel kapcsolatos, védett emlékek száma. A Hivatal nyilvántartása szerint 2003-ban a temetkezéssel kapcsolatos emlékek száma 227 volt. 8 azon tételek száma, amelyek védett templomhoz tartoznak (pl. falba épített sírkő), illetve 57 temetői kápolna is szerepelt a listán, ezek az objektumok saját jogukon, egyedileg, nem a temetkezéssel kapcsolatos szerepük miatt védettek. Ha ezektől eltekintünk, akkor a temetkezéssel valóban szervesen összefüggő objektumok, 162 tételt számláló körét kapjuk. Ide tartozik például a Budapest II. kerületében álló Gül baba türbéje, valamint 13 olyan mauzóleum vagy kriptá, amely temetőn kívül, például kastélyparkban található. A temetői emlékek között 88 tétel sírkő, síremlék, temetői szobor, kereszt (egyenként vagy csoportosan), 39 kriptá vagy mauzóleum, továbbá 5 ravatalozó van, amelyek egy része kápolna volt eredetileg. 16 tétel teljes temető vagy a temető jelentős része (területi védelem!), ezen belül 11 teljes zsidó temető.

2003-ban (ma is) a budapesti védett temetői emlékek száma 24 volt, amelyből 19 a Kerepesi temetőben található. Közülük a legtöbb ismert embereknek a mauzóleuma (pl. Kossuth, Deák, Batthyány), illetve a kerítés fala mentén 600 síremlék együttesen került

---

<sup>336</sup> Söptei 1998 141-142.

védelem alá. Két sírbolt a Kozma utcai izraelita temetőben is védett. Területileg védett a Salgótarjáni úti zsidó temető. Két emlék pedig nem temetőben található, ezek a Gül baba türbéje és a budafoki Törley-mauzóleum.

A statisztikai adatok után a szerzők a hazai temetővédelem nehézségeit, hiányosságait vázolták fel. A Kerepesi temető példáján bemutatták, hogy bár a temető számos védett emlékkal (nem csak műemléki, hanem kegyeleti is) büszkélkedhet és a síremlékek környezete ugyan rendezett, de ez egy természetellenes temetőképet mutat, mivel a többi értéktelen síremlék eltávolításával egy korábban nem létező, parkszerű együttes jött létre. Míg Észak-Amerikában, Nyugat-Európában számos temetőt parktemetőként terveztek meg, addig a Kerepesi temetőben ez az elrendezés hiteltelen. A Kerepesi temető kertépítészeti, kerttörténeti értékei önmagukban is védelmet érdemeltek volna és további közparkszerű használata a sírkövek megőrzése mellett is megoldható lett volna. A közparkszerűen használt, védett temetőkre a bécsi biedermeier Sankt Marx temetőt hozták fel példának, amelyben a sírkövek, sírsorok eredeti helyükön fennmaradtak és köztük padokat helyeztek el. A Kerepesi temető képének javítása esetleg más temetőkből áttelepített sírkövekkel lehetséges, de még e nélkül is indokolt lenne a temető egész területének védelme. A védelem egyben megőrizné a Munkásmozgalmi Panteon együttesét is, ezzel a szocialista korszak szinte utolsó ilyen jellegű emléke maradna fenn in situ.

A vidéki temetők problémakörét Veszprém megye példáján mutatták be, a műemléki topográfia készítéséhez szükséges bejárások tapasztalatai alapján. A balatonudvari védett temetőben a szív alakú sírjelek állításának szokását igyekeztek feleleveníteni, de a géppel faragott síremlékek az egykori kézi faragásnak a közelébe sem érnek. Ennél jobban sikerült a szatmárcsekei temetőben a fejfák faragásának a visszaállítása, amely a temető egységének fennmaradásához elengedhetetlen, mivel a fa sírjelek hamar tönk्रे mennek és a fejfás temetők védelme leginkább csak a temető képének védelmével oldható meg. A fejfákból egy-egy példány megőrzése a múzeumokban már megoldott, de a sírkövek esetén a kőtárak létrehozása még várat magára.

Védelemre lenne érdemes számos Veszprém megyei, régi református temető egy-egy része (még működő temetők esetén) vagy egész területe (lezárt temetők esetén), pl. Alsóörs, Vörösberény, Szentkirályszabadja, Balatonkenese. Szintén védelemre lennének érdemesek a Balaton-felvidéken, a 19. században gyakran használt, vörös homokkő síremlékek fennmaradt példányai, pl. Káptalanfőti, Szentbékállá, Mindszentkállá temetőiben. Veszprém megyében a katolikus temetők helyzete sokkal problematikusabb, mivel a sírok gyakori megváltása és az igénytelen műkö síremlékek miatt szinte nem is maradt védelemre érdemes temető, kivéve



Olaszfalu temetőjében a központi keresztet körülvevő félszáz 19. század végi – 20. század eleji síremléket. A régi sírkövek sorsa a legtöbb helyen vagy a lassú enyészet, vagy a sírok felszámolása után a műkö síremlékek alapjába történő beépítés, esetleg új felirattal történő felállítás. Ennél még mindig jobb a régi sírkövek egy helyre történő összegyűjtése és kiállítása (pl. Tihany). A városi temetők közül védelemre lenne érdemes a Veszprém Alsóvárosi temető, amelynek védett kápolnája körül 19. századi síremlékek láthatók.

A temetők védelme a helyi lakosság és az önkormányzatok közreműködése nélkül megoldhatatlan. Több településen figyelhető meg a helyi kezdeményezés hatására megvalósuló temetővédelem, pl. Budakeszi, Esztergom, Budatétény, Balatonarács, Veszprém-jutaspusztai cselédtemető.<sup>337</sup>

### III.2.1.1. A zsidó temetők védelme

Külön feladatot jelentenek a műemlékvédelem számára a zsidó temetők. Mivel az izraelita vallás tiltja a temetők felszámolását, ezért a betelt zsidó temetők is fennmaradtak. A II. világháborúig mind a lezárt, mind a működő temetőket gondozta a helyi közösség. A II. világháború pusztításai miatt viszont a vidéki zsidóság szinte eltűnt, megszűntek a chevra kadisák, így számos zsidó temető maradt gazdátlanul. Ahol még van zsidó közösség, ott a temető ma is gondozott. A helyi zsidó közösségek hiányában a budapesti hitközségi központ és a zsidó iskolák diákjai, valamint a helyi, nem zsidó közösség feladata maradt a régi temetők gondozása. Éppen ezért kiemelten fontos feladata a műemlékvédelemnek a zsidó temetők megőrzése. Az izraelita temetők a védett területek számát tekintve jobb helyzetben vannak, mint a többi temető, de elhanyagoltságuk, a növényzet elvadulása és a vandalizmus veszélyt jelent rájuk nézve is. Jelenleg 15 zsidó temető élvez területi védelmet hazánkban.

Több zsidó temető is a helyi önkormányzat munkájának köszönheti fennmaradását, pl. Pilisvörösvár, Balassagyarmat, Baja, Sümeg.<sup>338</sup> Több éves kutatómunka után a sümegi zsidó temető helyreállítása 2003-ban fejeződött be. A munkálatok során rekonstruálták a temető kőfalát, a bejáratként is szolgáló kápolna (ravatalozó) épületét és kb. 200 db sírkövet.<sup>339</sup> A lovasberényi zsidó temető felújítása a település német testvérvárosának segítségével valósulhatott meg. 2000-ben létrehoztak egy támogató alapítványt a németországi Sehnde-

---

<sup>337</sup> Deme-Lövei 2003 21-26.

<sup>338</sup> Deme-Lövei 2003 26.

<sup>339</sup> Ld. bővebben Miklósi-Sikes 2003 274-276. A sümegi zsidó temető nem védett.

ben, majd az adományok és a helyi támogatásból együttesen a 2000-es évek elején megépült a temetőt körítő kőfal, valamint kiirtották az elvadult növényzetet és felállították az eldőlt síremlékeket.<sup>340</sup>

A Salgótarjáni úti izraelita temető ugyan területileg védett, de a temető elhanyagolt állapotának köszönhetően az értékes síremlékek folyamatosan pusztulnak. A ravatalozó tető nélkül áll, a növényzet elburjánzott. A Kozma utcai zsidó temetőben ugyan csak két sírbolt védett (ezeket felújították), de számos más emlék is védelemre érdemes lenne, amelyek rossz állapotban vannak. Mindkét temető a Lajta-síremlékek gazdag tárházát sorakoztatja fel.<sup>341</sup>

### III.2.1.2. A népi sírjelek megőrzése szabadtéri néprajzi múzeumokban

Szintén külön fejezetet szentelhetünk a népi sírjelek megőrzésének, mivel ezek az emlékek népi műemléknek is tekinthetők. A műemlékek közül kizárólag a népi emlékek esetében megengedett a védett objektumok áttelepítése. A szabadtéri néprajzi múzeumokban az áttelepített sírjelekből az adott tájegységre jellemző „temetőket” alakítanak ki. Fontos leszögezni, hogy az ily módon bemutatott sírjelek a továbbiakban már csak múzeumi tárgynak tekinthetők, megőrzésük nem tekinthető a műemlékvédelem részének.

A népi sírjelek áttelepítését említi Knézy Judit is a Somogy megyei sírjelekkel foglalkozó cikkében a szennai falumúzeum létrehozásával kapcsolatban, ahol egy temetőrészlet kialakítását tervezték. Szintén Knézy Judit írja 1975-ös cikkében: *„Azonban nem kiállítási szinten, hanem eredeti helyén megőrizve, faluképi jellegűvé nyilvánítva is meg kellene becsülni néhány szép temetőrészletet, akár a nagybajomi, kisbajomi, hedrehelyi, csurgónagymartoni temetőkre gondolunk.”*<sup>342</sup>

Zentai Tünde egy 1974-ben megjelent cikkében az akkor még csak épülő szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba tervezett temetőkről írt. A helyi hagyományok eltűnése (ekkor még néhány faluban élt a fejfaállítás hagyománya, pl. Szatmárcseke, Szenna, Csányoszró) miatt fontosnak tartotta az egyes sírjel-típusok írásos és képi, valamint múzeumi tárgyként történő megőrzését, de még tágabb perspektívát kínálnak – véleménye szerint - a szabadtéri néprajzi múzeumokban felállított temetőegységek a népi temetőkultúra

---

<sup>340</sup> Csikváry 2002.

<sup>341</sup> Deme-Lővei 2003 23.

<sup>342</sup> Knézy 1975 108-109.

bemutatására. A szabadtéri múzeumokba összegyűjtött sírjeleket saját tárgyi és természeti környezetükben, egy eredetihez hasonló temetőkép formájában tudják itt bemutatni.

Szentendrén egy katolikus és egy református temető felállítását tervezték, amelyekben a különböző anyagú és formájú sírjelek az egyes típusok földrajzi elterjedésének megfelelően lesznek elhelyezve. A katolikus temetőt a Balaton-felvidék népi építészetét bemutató egységben a hegymagasi kápolna köré tervezték. Köré kőfalat emeltek, a sírjeleket cinteremszerűen helyezték el. A református temető a Felső-Tiszavidék és a Közép-Tiszavidék között fekvő sík területre került. Temetőárok és élősvény veszi körül, a sírok kelet-nyugati tájolás szerint, a hadas temetkezésnek megfelelő elrendezésben állnak. Mindkét temetőben jellegzetes temetői növényzetet ültetnek, a sírokat gypeszőnyeg borítja. A tervek szerint 200 db sírjelet (50 db katolikus keresztet és 150 db református fejfát) telepítenek át vagy ahol még él a fejfafaragás hagyománya, ott újakat faragtatnak.<sup>343</sup>

Zentai Tünde 25 évvel későbbi, rövid összefoglalójában a már felépült temetőket mutatja be. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 1999-re három temető készült el, egy református temető, egy görögkatolikus temető és egy református kőkert. Összesen, több mint 300 sírjelet tartalmaznak. A továbbiakban tervezik egy katolikus temető felállítását a Balaton-felvidék tájegységben. Az egyes sírjelek kiválasztása a pécsi Janus Pannonius Múzeumban található, Zentai János által összegyűjtött fejfaarchívum anyaga alapján történt. A református temető a Felső-Tiszavidék tájegység mellett kapott helyet. Az itt felállított 40 fejfát négy elkülönülő csoportba rendezték, a 19. század végéig gyakori nagycsaládi temetkezési rendet érzékeltetve. Láthatóak itt szatmárcsekei és nádudvari csónakos fejfák, valamint hajdúböszörményi és szentesi fejfák. A görögkatolikus temetőt a Mándokról áttelepített, borona falú templom körül alakították ki. A templom körül, Mándokon, 1814-ig temetkeztek. A szabadtéri múzeumban ezt az állapotot kívánták rekonstruálni, 18 eredeti fa sírkereszttel. A sírjelek Mándokról és más görögkatolikus falvakból származnak. A temetőt szálfakerítéssel vették körül. A református kőkertben a Budai-hegység és a Zsámbéki-medence paraszti kőfaragó kultúráját mutatják be. Az itt látható 24 sírkő Szigetszentmiklósról, Biáról és Tökről került a múzeumba.<sup>344</sup>

H. Csukás Györgyi 2002-ben megjelent cikkében a szentendrei Skanzen Bakony, Balaton-felvidék tájegységében időközben felépített katolikus temetőt mutatja be. A temető a tájegység szélén, a kálvária mellett létesült. Közepén az óhídi temetőből származó kereszt áll, ekörül csoportosulnak a sírkövek, amelyeket a soros elrendezésnek megfelelően helyeztek el.

---

<sup>343</sup> Zentai 1974 222-223.

<sup>344</sup> Zentai 1999 8.

A kiállított 28 síremlék a tájra jellemző, 1830 és 1940 között használt sírkő típusokat mutatja be. A fészülethez vezető út jobb oldalán Reziből és Csabrendekről származó, rezi homokkőből készült sírkövek állnak. Az út bal oldalán a nádasdladányi temetőből származó, változatos anyagú és formájú síremlékek kaptak helyet. A fészület előtt álló három sírkő Szentbékálláról származik, a fészület mögött pedig kislódi és ajkarendeki sírkövek, valamint két kislódi kovácsoltvas kereszt áll. Végül a temetőt a kálvária felé az I. világháborús emlékfák sora zárja le. A sírokra bukszust, a központi kereszt köré pedig fenyőfákat ültettek.<sup>345</sup>

Ratkó Lujza 2001-ben megjelent cikkében a Sóstói Múzeumfalu épülő temetőjéről írt részletesen. A temetőben a szabadtéri néprajzi múzeum gyűjtőkörének, az egykori Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének a sokrétű síremlékművészetét mutatják be. A megyében élő nagy vallási felekezetek hagyományos kő, öntött vas és fa sírjeleit a hagyományos temetkezési formáknak megfelelően rendezték el, amelyet jellegzetes temetőnövények telepítésével tettek még hitelesebbé. A vegyes felekezetű temetőben, a megyében gazdag sokféleségben fellelhető református sírjelek vannak többségben, többek között a szatmárcsekei csónakos fejfák, az epitáfiumos fejfák és a „katolikus fejfák”<sup>346</sup> egy-egy példánya kapott itt helyet. A református sírok egy részén a megyére szintén jellemző lábfák is megjelentek. A temető egy kisebb területén helyezkednek el a görög és római katolikus keresztek. A temető északnyugati csücskében a többi sírjeltől elkülönülve kaptak helyet a zsidó sírkövek. A sírjelek mellé szilvafákat ültettek és egy Nagyhodosról áttelepített temetőcsősz házat is elhelyeztek, amely körül veteményeskertet és egy kisebb kukoricást is ültettek.

Mivel a terület elég nagy, ezért mind a református, mind a katolikus részben kialakítottak egy-egy ún. „ócska” temetőt is, így a temető még életszerűbb lett, valamint a sírjelek történetiségükben is bemutatathatóvá váltak. A régi részekben a nagycsaládos temetkezést, az új részekben a sírjelek soros elrendezését mutatják be. A református „ócska” temető egy elvadult, bokrokkal, fákkal benőtt temető képét mutatja, ahol a korhadt sírjelek megdőlten állnak az alig látható hantokon. A meglévő fák közé a sírokra gyümölcsfákat, orgonát, jázminbokrot ültettek. A katolikus „ócska” temető hasonló képet mutat, itt a régi fakeresztek egy akácosban kaptak helyet. Az új református temetőrészben a sírok sorokban helyezkednek el, közéjük gyümölcsfákat, a sírokra a temetői virágkultusz növényeit ültették. Az új katolikus részben szintén sorban helyezkednek el a keresztek, középre a „hóttak

---

<sup>345</sup> H. Csukás 2002 28-31.

<sup>346</sup> A „katolikus fejfa” a református fejfák mintájára készült, de a szárba véstek egy keresztet, amely az elhunyt katolikus vallását jelezte. (Ratkó 2001 22.)

keresztjét” és a lélekharangot helyezték el, mellettük egy fűzfa áll. A sírok egy részén a virágok mellett, hagyományos, fenyőágból és fűzfából font koszorúkat tettek. A református és a katolikus részben is elhelyeztek néhány kőből és vasból készült, kerítéssel körbevett sírjelet, amely a módos gazdák és a nemesek temetkezési szokásait mutatja be. Ezeket örökzöld növényekkel – borostyánnal, fenyővel, puszpánggal - vették körbe. A teljes temetőterületet árokkal és akácsövénnyel kerítették be, amelyet csak néhány temetőn áthaladó ösvénnyel szakítottak meg. A főbejáratnál egy egyszerű rönkhíd vezet át az árkon. Így létrejött a Felső-Tiszavidék hagyományos temetőkultúráját történetiségében is bemutató temető-együttes.<sup>347</sup>

### III.2.2. A temetők műemléki védelmének szabályozása

A műemlékvédelemmel foglalkozó hazai jogszabályok<sup>348</sup> közül az 1997. évi műemlékvédelmi törvény foglalkozik elsőként a temetők megőrzésével, védelmüket külön paragrafus alatt tárgyalja. A törvény a műemlékvédelem sajátos tárgyai közé sorolja a temetőket, és a következőképpen rendelkezik róluk:

*„(1) Műemléki védelemben kell részesíteni azokat a temetőket vagy a temetőknek azokat a részeit, amelyek a történelem, a vallás, a kultúra és a művészet sajátos kifejezői, illetve emlékei.*

*(2) A műemléki védelem célja az, hogy:*

- a) a kiemelkedő személyiségek sírjainak a megőrzése és gondozása biztosítva legyen;*
- b) a képzőművészeti, építészeti, vallás- és művelődéstörténeti jelentőségük miatt műemléknek minősülő síremlékek, síremlékcsoportok, sírépítmények (a továbbiakban együtt: síremlék), valamint a temetők más fontos elemei eredeti helyükön fennmaradjanak.*

*(3) A (2) bekezdésben foglaltak figyelembevételével műemléki védelemben részesíthető:*

- a) a temető egész területe;*
- b) a temető körülhatárolt területrésze;*
- c) a síremlék;*
- d) a temető egyéb tartozéka, illetőleg eleme.*

*(4) Műemléki védelem alatt álló temető (temetőrész) felszámolására engedély nem adható.”*<sup>349</sup>

---

<sup>347</sup> Rakó 2001 22-23.

<sup>348</sup> 1881. évi XXXIX. törvény-cikk a műemlékek fenntartásáról, 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet a múzeumokról és műemlékekről, 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről, 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről

<sup>349</sup> 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről 18. §

A 2001. évi kulturális örökségvédelmi törvény<sup>350</sup> szintén a műemlékvédelem sajátos tárgyai között foglalkozik a temetők és a temetkezési helyek kérdésével. Szövege nagyon hasonlít az 1997-es törvény megfogalmazásához. Különbség csak a (2) bekezdés elhagyásából adódik, amelynek a) pontjában leírtak az időközben elfogadott temetőtörvény értelmében már a Nemzeti Kegyeleti Bizottság hatáskörébe tartoznak. A (2) bekezdés b) pontjának elhagyásával a törvény a továbbiakban nem rendelkezik a műemlékileg védett temetők helyben történő megóvásáról, de területi védelem esetén ez amúgy is egyértelmű. Az örökségvédelmi törvény 2005. évi módosítása<sup>351</sup> – néhány kisebb fogalmi változtatáson túl<sup>352</sup> - nem tartalmaz a temetők védelmére vonatkozó módosításokat.

Az 1997. évi műemlékvédelmi törvényhez kapcsolódóan, a 230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokat foglalja össze. A temetők értékeinek általános ismertetése után a területileg védett temetők sajátosságait ismerteti:

*„(1) Egyedi védelem alá kell helyezni azokat a síremlékeket (síremlékcsoportokat, sírépítményeket), amelyek művészi értékük alapján arra érdemesek, akkor is, ha azok védett temetőterületen helyezkednek el.*

*(2) A védett temetőben (temetőrészben lévő és 1945. december 31-e előtt emelt síremlékek e rendelet alapján védettek, hacsak a védetté nyilvánításról szóló jogszabály (határozat) más időhatárt nem állapít meg.*

*(3) A védett temetők tartozékának kell tekinteni azok hagyományos növényzetét és természeti értékeit is, valamint a kegyeleti célból telepített emlékfákat, az eredeti megjelölésükkel együtt.”*<sup>353</sup>

A kormányrendelet kimondja, hogy egy temető területének védetté nyilvánításakor dönteni kell arról, hogy engedélyezik-e a továbbiakban a betemetéseket. A betemetés feltételeként előírható a sírjel formája és anyaga.<sup>354</sup> A műemlékileg védett temető területét a településrendezési tervben és a helyi építési szabályzatban adottságnak kell tekinteni. Gondoskodni kell a települési környezet méltó kialakításáról, a használati és beépítési módok meghatározása során is. A lezárt, illetve felekezeti vagy más okból nem látogatható temetőben

<sup>350</sup> 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről

<sup>351</sup> 2005. évi LXXXIX. törvény a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosításáról

<sup>352</sup> Temetők és temetkezési helyek helyett a továbbiakban Temetők és temetkezési emlékhelyek a paragrafus címe. (2005. évi LXXXIX. törvény 42. § i) pont)

<sup>353</sup> 230/1997 korm. rendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról 6. §

<sup>354</sup> 230/1997 korm. rendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról 7. §

is biztosítani kell a műemléki értékek fennmaradását, illetve dokumentálását célzó munkák elvégzését.<sup>355</sup>

A kormányrendelet 10. § (1) bekezdése szerint a műemlékileg védett, lezárt temetők a műemléki értékek fenntartása és a síremlékek megőrzése mellett kegyeleti parkká alakíthatóak. Ez a bekezdés a 145/1999 kormányrendelet kiadásával némiképp módosult, mivel a 1999-es kormányrendelet szerint a kegyeleti park kialakítása előtt a területet 30 cm vastag földréteggel kell feltölteni, ebben az esetben viszont a sírjelek nehezen őrizhetőek meg eredeti helyükön.<sup>356</sup>

### III.2.3. A védett temetők jelenlegi helyzete

Az örökségvédelmi törvény négy csoportba sorolja a műemléki védelemben részesíthető temetőket, illetve temető-elemeket: a temető egész területe; a temető körülhatárolt területrésze; a síremlék, síremlékcsoport, sírépítmények; a temető egyéb tartozéka, illetőleg eleme.<sup>357</sup> Az országos műemlékjegyzék áttekintése után<sup>358</sup> egyértelműen kiderül, hogy a temetőben álló templomok, kápolnák, kálváriák hazánkban nagy számban védettek, míg a területi védelemmel rendelkező temetők, illetve temetőrészek csak kis számban találhatók az országban. Az önállóan védett síremlékek száma is alacsony, de ha ehhez hozzászámítjuk a csoportosan vagy területileg védett síremlékek számát, akkor az arány kicsit javul.

Az M.6. mellékletben látható, műemlékileg védett temetőket és temető-elemeket összesítő táblázatot a műemlékjegyzék felhasználásával készítettem. A táblázatból nyert adatok alapján a következő – az örökségvédelmi törvény felosztását alapul vett, de kicsit módosított – csoportosítás és statisztikák készíthetők, amelyek még inkább bizonyítják a területi védelem hiányát. A módosított csoportosítás a következő:

- temető, temetőrész (síremlékcsoport vagy valódi területi védelem) (48)
- síremlék, kriptá, mauzóleum, sírkápolna (82)
- temetőben álló építmény (kapcsolatban van a temetővel): temetőkápolna, kápolna, templom, templomrom, harangtorony, kálvária, temetőkereszt, ravatalozó, temetőcsőszilak, kapu, fal vagy kerítés, szobor stb. (185)

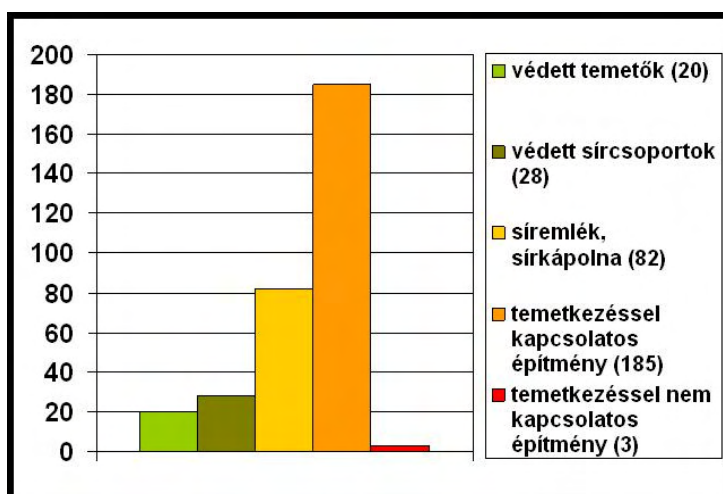
<sup>355</sup> 230/1997 korm. rendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról 9. §

<sup>356</sup> Vö. 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 19. §

<sup>357</sup> 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről 37. § (2) bekezdés

<sup>358</sup> 2001. decemberében készült. Kiegészítve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal honlapján ([www.koh.hu](http://www.koh.hu)) megtalálható listával, amely a 2001 óta védetté nyilvánított helyszíneket tartalmazza.

- temetőben álló építmény (nincs kapcsolatban a temetővel), pl.: római kori castrum maradványai (3)



14. ábra A védett temetőterületek és a különböző típusú temető-elemek aránya.

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal műemlékjegyzéke alapján a védett temetői objektumok száma jelenleg 270, míg a területi védettséget élvező temetők száma csupán 48 db. Ha figyelembe vesszük, hogy ebbe a csoportba soroltuk a több síremlék együttes védelmét (28 db) is, akkor a számarány tovább romlik, mivel a valódi területi védelemben részesülő temetők száma mindössze 20 db.

A területileg védett, műemléki temetőket két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba azok a történeti temetők tartoznak, amelyek teljes területe vagy egy körülhatárolt területrésze élvez védelmet. A második csoportba azok a védett temetők tartoznak, amelyben egy síremlékegyüttes (min. 5-10 síremlék) kapott védelmet, tehát nem beszélhetünk valódi területi védelemről, de a síremlékek csoportos védelme lényegében ugyanazt eredményezheti, mint a területi védelem.

A következő temetők állnak területi védelem alatt:<sup>359</sup>

- Baja, zsidó temető
- Balassagyarmat, zsidó temető
- Békéscsaba, zsidó temető
- Budakalász, régi szerb temető
- Budapest, Salgótarjáni úti zsidó temető

<sup>359</sup> Ld. M.4.1. melléklet



- Dévaványa, zsidó temető
- Fertőszentmiklós, temető (18-19. sz.-i kereszt és sírkövek)
- Gyöngyös, zsidó temető
- Kiskunhalas, régi református temető
- Kovácsvágás, temető (ref. és zsidó sírkövek)
- Lovasberény, zsidó temető
- Nagykanizsa, zsidó temető
- Nyíregyháza, zsidó temető
- Pápa, zsidó temető
- Pilisvörösvár, zsidó temető
- Székesfehérvár, szerb temető
- Tata, zsidó temető
- Tiszafüred, zsidó temető
- Vállaj, temető (kálváriakápolna és temető)
- Veszprém, zsidó temető

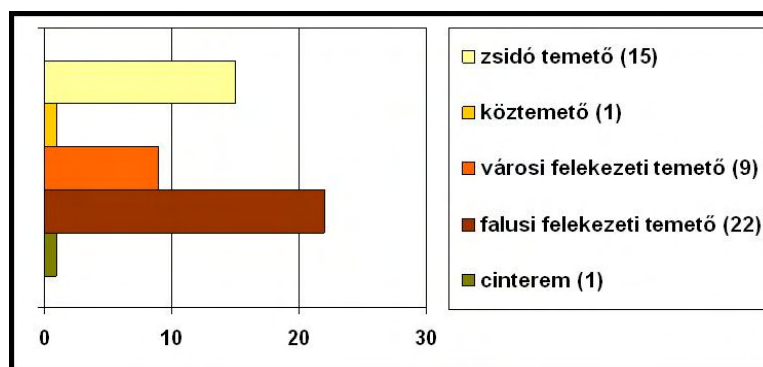
Csoportos védelem alatt álló temetők:<sup>360</sup>

- Alsópetény, temető (róm. kat. templom, harangtorony, Werbőczy- emlékmű és 18-19. sz.-i sírkövek)
- Balatonudvari, temető (népi sírkövek)
- Budapest, Kerepesi temető (síremlékek, mauzóleumok, temetőfal mentén síremlékek)
- Debrecen, Budai Ézsaiás úti temető (róm. kat. temetőkápolna és környezete)
- Debrecen, Hősök temetője (19. sz.-i honvéd síremlékek)
- Hédervár, római katolikus templom és kertje
- Hévíz – Egregy, római katolikus temető (Árpád-kori templom és környezete)
- Iván, temető (19. sz.-i sírkövek)
- Kánó, református temető (népi fejfák)
- Karancsság, temető (fa sírkeresztek és 19. sz.-i sírkövek)
- Kőszeg, temető (róm. kat. temetőkápolna, 18-19. sz.-i sírkövek)
- Kunszentmárton, temető (Felsővárosi temetőkápolna, körülötte sírkövek)
- Mihályi, temető (barokk feszület, 18-19. sz.-i sírkövek)

---

<sup>360</sup> Ld. M.4.2. melléklet

- Miskolc – Avas, református templom és temető
- Nagybajom, református temető (népi fejfák)
- Nagycenk, temető – Széchenyi sírkápolna (18-19. sz.-i sírkövek)
- Nagylózs, temető (róm. kat. temetőkápolna, kereszt, 18-19. sz.-i sírkövek)
- Nézsa, temető (kálvária kápolnával, harangtorony és 19. sz.-i sírkövek)
- Pécs - Tettye, római katolikus templom kertje (templom, 18-19. sz.-i sírkövek)
- Sopron – Balf, temető (róm. kat. templom, 18-19. sz.-i sírkövek)
- Sopron, Szt. Mihály temető (18-19. sz.-i sírkövek)
- Szatmárcseke, református temető (népi fejfák)
- Szirák, temető (Teleki sírbolt, 18-19. sz.-i sírkövek)
- Szőlősárdó, református temető (népi fejfák)
- Telkibánya, református templom és temető (népi fejfák)
- Tokaj, zsidó temető (19. sz.-i sírkövek)
- Velence, temető (Meszleny sírkápolna, főúri sírkövek)
- Vilyvitány, temető (19. sz.-i sírkövek)



15. ábra A történeti temetőtípusok előfordulási gyakorisága a területileg védett temetők között.

A területileg védett temetők között a történeti temetőtípusok eloszlása aránytalan. A 48 temető nagy része lezárt zsidó temető (15), népi sírjelekkel vagy 18-19. sz.-i sírkövekkel bíró falusi felekezeti temető (20 + 2 szerb temető). Városi felekezeti temetőből kevés (9), köztemetőből kizárólag a Kerepesi temető élvez védelmet. Ezen kívül az avasi templom környezete védett még, amelyet cinteremnek tekinthetünk. Az arányok részben érthetőek, hiszen a falusi felekezeti temetőkben jóval több maradt fenn napjainkig, mint a városi

temetőkből, de egy átfogó temetőkataszter hiányában ez pontosan nem felmérhető. Mindegyik történeti temetőtípusból lenne még védelemre érdemes helyszín, amelyekben egy-egy objektum (templom, síremlék stb.) már akár védett, de méltó lenne a terület egésze vagy része a megőrzésre.

A fentiekben felsorolt 48 db temető, a hazai temetők több ezres állománya mellett, valóban csekélynek tűnik. A területi védelem gyakoribb alkalmazásának egyik akadálya, hogy nem áll rendelkezésre egy olyan adatbázis, amely a hazai temetőállomány legfontosabb paramétereit tartalmazza. Ebből a hiányosságból következik az a tény is, hogy a hazai történeti temetőkről sem készült eddig összeírás. További problémát jelent, hogy nincs kidolgozva egy egységes szempontrendszer, amelynek alapján a hazai történeti temetők közül ki lehetne választani az országos védelemre érdemes példákat.

### III.3. MŰEMLÉKILEG NEM VÉDETT TÖRTÉNETI TEMETŐK MEGŐRZÉSE

Azok a történeti temetők, amelyek nem állnak műemlékvédelem alatt, fokozottan veszélyeztetett helyzetben vannak. Jogszabályi védelmük a települési önkormányzat által rendeletbe foglalt helyi védelem alá helyezéssel történhet meg.

A működő, napjainkban is elsődleges funkciójának megfelelően használt temetők – értelemszerűen – könnyebben fennmaradnak, mint lezárt társaik. A veszélyt itt az újabb és újabb sírok megjelenése jelenti, hiszen az új betemetések új síremlékeket is eredményeznek, amelyek az elhunyt családjának anyagi helyzetét, ízlését tükrözik, gyakran tekintetbe sem véve a környező történeti együttest. Az új és régi síremlékek harmonikus egysége csak a szabályozás révén valósulhat meg, a helyi építési szabályzat és a temetőszabályzat átgondolt megfogalmazásával válik mindez elérhetővé.

A történeti értékű temetők között jelentős számú lezárt temető található. Ezek fennmaradása csak ritkán biztosított. A porladási idő lejártá után a temetőt általában megszüntetik, helyén új temetőt létesítenek, vagy területét bekebelezi a városszövet. Ha a temető mégis fennmarad, gondozására kevés figyelmet fordítanak, a terület fokozatosan elvadul. Kisebb településeken a természet visszahódítja a temető területét, városokban pedig a hajléktalanok, bűnözők búvóhelyévé válik. A sírokat kirabolják, a síremlékeket megrongálják, a növényzet elburjánzik, tehát a terület elértéktelenedik. Az egyetlen lehetőség arra, hogy ez a folyamat ne induljon be, az a terület olyan hasznosítása, amely összeegyeztethető a történeti temető értékeinek megóvásával.

A helyi védelem alá helyezés, a helyi építési szabályzat és önkormányzati tulajdonú temető esetén a temetőszabályzat elkészítése, valamint a temetőterület hasznosítása is a települési önkormányzatok hatáskörébe tartozik. Az egyházi temetők esetében az egyház rendelkezhet a temetővel, de a védelem és a szabályzatok terén az önkormányzat továbbra is érintett. A települési önkormányzatok jó szándéka mellett a helyi civil társadalom összefogása és lokális akciók szervezése jelenthet esélyt a történeti temetők megőrzésére.

#### III.3.1. Helyi védelem

A települési szinten jelentős temetők megőrzésére jó lehetőség a helyi védelem. A védetté nyilvánítás kimondásához elegendő egy helyi önkormányzati rendelet, de éppen ez a hátránya

is ennek a védési formának, mivel a helyi érdekek alapján a védelem törlése is ugyanilyen egyszerű.

Építészeti örökségük miatt helyi védelemben részesíthetők azok a temetők, amelyek nem állnak országos egyedi műemléki védelem alatt, de „*a sajátos megjelenésüknél, jellegzetességüknél, településképi vagy településszerkezeti értéküknél fogva a térség, illetőleg a település szempontjából kiemelkedőek, hagyományt őriznek, az ott élt emberek és közösségek munkáját és kultúráját híven tükrözik, a helyi építészeti örökség részét képezik*”.<sup>361</sup> A törvény alapján a helyi építészeti örökség értékeinek feltárása, számbavétele, védetté nyilvánítása, fenntartása, fejlesztése, őrzése, védelmének biztosítása a települési önkormányzat feladata.<sup>362</sup>

Az épített környezet alakításáról szóló törvény szellemében, annak kiegészítésére született a 66/1999 (VIII. 13.) FVM rendelet. Kimondja, hogy a helyi védelem a település és környezetének egészére vagy összefüggő részére (a továbbiakban: helyi területi védelem), valamint egyes építményeire, ezek részleteire (a továbbiakban: helyi egyedi védelem) terjedhet ki.<sup>363</sup> A helyi védelem alá helyezésről szóló önkormányzati rendelet szakmai megalapozására a szabályozási terv (rendezési terv) értékvizsgálati munkarésze szolgál.<sup>364</sup> Az értékvizsgálat alapján előírhatja az önkormányzat a terület szerkezetének, növényzetének, burkolatainak, jellegzetes építményeinek a megőrzését.<sup>365</sup>

Az építészeti értékek miatt helyi védelemben részesített területekről és objektumokról nincs naprakész adatbázis. A 2000-es évek elején a VÁTI gondozásában elérhető volt egy adatbázis, de ez azóta megszűnt, eszerint 104 db temető állt Magyarországon helyi területi védelem alatt építészeti jelentősége miatt.<sup>366</sup>

Természeti értékek miatt is részesülhetnek helyi védelemben (egyedi vagy területi) a temetők. A Vidékfejlesztési Minisztérium Környezet- és Természetvédelmi Helyettes Államtitkársága vezeti, és honlapján közzéteszi a helyi jelentőségű természetvédelmi területek és természeti értékek adatbázisát. Az adatbázis szerint jelenleg 15 db temető áll területi védelem alatt.<sup>367</sup>

<sup>361</sup> 1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről 57. § (1)

<sup>362</sup> 1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről 57. § (2)

<sup>363</sup> 66/1999 FVM rendelet az építészeti örökség helyi védelmének szakmai szabályairól 2. § (1)

<sup>364</sup> 66/1999 FVM rendelet az építészeti örökség helyi védelmének szakmai szabályairól 5. § (2)

<sup>365</sup> 66/1999 FVM rendelet az építészeti örökség helyi védelmének szakmai szabályairól 6. § (1)

<sup>366</sup> Az építészeti örökség helyi védelmének országos adatbázisa. (teir.vati.hu)

<sup>367</sup> Helyi jelentőségű védett természeti területek adatbázisa. (www.termeszetvedelem.hu)

### III.3.2. Szabályozási lehetőségek működő történeti temetőkben

A működő történeti temetők egységességének megőrzéséhez a szabályozás a legjobb eszköz. A temető alakítását, a sírjelek alkalmazását a helyi önkormányzat két szabályzatban rögzítheti, a településrendezési terv részét képező helyi építési szabályzatban és a minden temetőre külön készülő temetőszabályzatban. Köztemetők esetén a temetőszabályzat helyett önkormányzati rendeletben kell rögzíteni a temető használatának rendjét.<sup>368</sup>

A helyi építési szabályzat tartalmazza a temető beépítési előírásait<sup>369</sup>, a temető lehatárolásának módját (kerítés, élő sövény)<sup>370</sup>, valamint a sírjelek legnagyobb engedélyezett magassága is itt adható meg.<sup>371</sup>

A temetőszabályzatban meghatározható az egyes parcellák, temetési helyek építészeti, kertépítészeti kialakítása és a gondozás részletes feltételei is. A szabályzat tartalmazza a temetési helyek szélességi, hosszúsági méretét és a sírhelyek egymástól való távolságát.<sup>372</sup> A temetőben ültethető fákra, a sírhelyek kertészeti kialakítására és a sírjelek alkalmazására vonatkozó szabályokat is a temetőszabályzat írhatja elő.<sup>373</sup>

### III.3.3. A lezárt temetők szabályozása

A temetőtörvény értelmében, ha egy temető, temetőrész, parcella vagy sírhely betelt, akkor azt a temető fenntartója lezárhatja.<sup>374</sup> Lezárt temetőben biztosítani kell a temető bekerítését (kerítéssel vagy élő sövennyel), a vízvételi lehetőséget, az illemhelyet és a hulladéktárolót.<sup>375</sup> A bekerítés módját a helyi építési szabályzat határozza meg, ha a kerítés tömör vagy áttört, akkor mellette cserje- vagy faültetvényt kell telepíteni.<sup>376</sup> Az utaknak alkalmasnak kell lenniük a parcellák megközelítésére, karbantartásukról temetőszabályzatban kell rendelkezni. Az építmények, sírjelek és növényzet fenntartásáról úgy kell gondoskodni, hogy a látogatók biztonságát ne veszélyeztessék.<sup>377</sup>

---

<sup>368</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 6. § (4)

<sup>369</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 8. § (1)

<sup>370</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 3. § (3)

<sup>371</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 13. § (2)

<sup>372</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 10. §

<sup>373</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 23. és 41/A §-ok

<sup>374</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 10. §

<sup>375</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 9. §

<sup>376</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 3. §

<sup>377</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 8. §

Lezárt temető felszámolható, lezárt temetési hely kiüríthető, ha a lezárásától, illetve az utolsó temetéstől számított használati ideje lejárt. Ez alól kivételt képeznek a nemzeti sírkertbe sorolt sírhelyek, amelyeket a nemzeti sírkert fennállásáig meg kell őrizni, ha felszámolják a temetőt, akkor át kell telepíteni a nemzeti sírkertbe tartozó sírokat. Szintén kivételt jelentenek a hősi temetők, temetkezési helyek, amelyek felszámolására csak a honvédelmi miniszter beleegyezésével kerülhet sor.<sup>378</sup>

Lezárt temetőből vagy temetőrészből a tulajdonos – a kulturális örökségvédelmi törvény rendelkezéseinek figyelembevételével és a helyi építési szabályzat előírásainak megfelelően - kegyeleti parkot alakíthat ki. A kegyeleti park kert jellegű fenntartásáról szintén a tulajdonosnak kell gondoskodni.<sup>379</sup> Kegyeleti park kialakítása előtt a területet 30 cm vastag földréteggel kell feltölteni.<sup>380</sup>

A használati idő letelte után a lezárt temető újra megnyitható temetés céljára is. Ebben az esetben is 30 cm vastag földréteggel kell feltölteni a területet.<sup>381</sup> Amennyiben a temető területét más célra akarják felhasználni, akkor a temetési helyeket ki kell üríteni, amiről a temető tulajdonosa gondoskodik. A holttestmaradványokat és urnákat közös sírban helyezik el.<sup>382</sup> A sírjellel az rendelkezik, aki a temetési hellyel rendelkezik.<sup>383</sup>

A lezárt temető – történeti temetőként történő – megőrzéséről a hazai temető szabályozás nem ír.

#### III.3.4. Lezárt temetők hasznosítása

A lezárt temetők sorsa – mint a fentiekben láttuk – többféle lehet. A porladási idő letelte után általában felszámolják, helyét birtokba veszi a város. Ez a megoldás nem kedvező, mivel a városi zöldfelületi rendszer értékes részét képezik a lakóterülettel már körbevett, lezárt temetők. A felszámolásnál kedvezőbb megoldás, ha a régi temető helyén újra temetőt nyitnak. Az 1980-as években terjedt el Magyarországon a régi, városszövetbe ékelődött, kis alapterületű lezárt temetők urnatemetőként történő hasznosítása. Az 1980-as évek végén készült el Budapest III. kerületében a Tamás utcai temető urnatemetővé alakítása.<sup>384</sup> Hasonló

<sup>378</sup> 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 11. §

<sup>379</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 9. §

<sup>380</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 19. §

<sup>381</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 19. §

<sup>382</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 20. §

<sup>383</sup> 145/1999 korm. rendelet a temetőtörvény végrehajtásáról 21. §

<sup>384</sup> Radó 1988 130. B. Ormos 1988 313. is javasolja az urnatemető kialakítását.

kialakítást kapott a XXII. kerületi Angeli úti temető is.

A temetőtörvény alapján a lezárt temetők kegyeleti parkká alakíthatóak. A Kertépítészet II. tankönyv is kegyeleti park kialakítását javasolja a lezárt temetők hasznosítására. A már régen lezárt, felhagyott temetők – zöldfelületi potenciáljuk ellenére – általában elvadult állapotban várják a teljes felszámolást, a terület egészen más célú felhasználását. A cél minimálisan az lehetne, hogy ez alatt az átmeneti időszak alatt is alkalmassá kéne tenni a területet valamilyen zöldfelületi funkció betöltésére, a kegyeleti szempontok figyelembevételével. Ehhez szükséges lenne a minimális rendezettség, az egészséges növényállomány elérése, hogy a terület megnyitható legyen a látogatók előtt. A temető területének gondozása nem a temető „érdeke”, hanem a város lakóié, ezért természetes, hogy a városi életkörülményekért, az egészséges és esztétikus környezetért felelős hatóságok is hozzá kell, hogy járuljanak a munkához anyagilag.<sup>385</sup>

A munka első lépése a területfelmérés (terület mérete, szerkezete, úthálózata, megközelíthetősége), a növényállapotfelmérés, a sírok, síremlékek és az esetleges felszerelések gondozottsági fokának megállapítása és értékelése. Az értékelés után a növényállományból ki kell választani a meghagyásra érdemes egyedeket és el kell készíteni az irtási tervet. Ezután el kell készíteni a területfelhasználási tervet, amely meghatározza azokat a közelebbi célokat, amelyekért a temetőt rendbe hozzuk. Az előzetes felmérések alapján el kell dönteni, hogy vannak-e a temetőben értékes, érdekes síremlékek, szép növénycsoportok, esetleg feltárol-e valahonnan szép kilátás a városra, majd ezekre a pontokra lehet szervezni az új sétaúthálózatot.<sup>386</sup>

A kivitelezés során elsőként az irtás történik meg, majd a sétaúthálózat szükséges (kiválasztott célpontokhoz vezető) részeinek felújítása, a sírok megtisztítása, a szükséges növényültetések és a felszerelések (pad, szeméttartó, kút stb.) felújítása vagy újak kihelyezése következik. A további fenntartás már rutinszerűen végezhető. Amennyiben a temető látogatott lesz, érdemes további fejlesztéseket végezni (pl. további növényültetés, újabb sírcsoportok felújítása, madárvédelem stb.) Lassan egy parkszerű zöldfelület válik a felhagyott temetőből, egy új park létrehozásához képest töredék költséggel és egy a városszövetbe ékelődött zöldfelület megőrzésével. A későbbiekben a terület akár parkként meg is őrizhető, illetve temetőként újra megnyitható lesz.<sup>387</sup>

Radó Dezső javasolja, hogy a régen betemetett sírmezőket természetes mezőként kéne

<sup>385</sup> B. Ormos 1988 338-341., B. Ormos – Perjés 1982b 882-884. (A Kertépítészet II. jegyzet az 1982-ben megjelent tanulmányt tartalmazza bővített formában.)

<sup>386</sup> B. Ormos 1988 341-342., B. Ormos – Perjés 1982b 884.

<sup>387</sup> B. Ormos 1988. 342-343.



meghagyni, mert egy ilyen kis „természetsziget” attraktív látnivaló és egyben természetes életteret biztosít a virágoknak és a rovaroknak.<sup>388</sup> Radó szerint szintén jó megoldás a régi temetők hasznosítására, ha botanikus kertet alakítanak ki belőle. A síremlékek sorsáról szakértő bizottságnak kellene döntenie, ők választanák ki, hogy melyeket őrizték meg. Most ez teljesen szubjektíven történik a régi temetők esetében, mivel nincs egyértelmű szabályozás ebben a témában. Evvel párhuzamosan a lejárt parcellákat fel kell szabadítani a további temetkezés céljára, mivel nem lehet minden temetőt megőrizni.<sup>389</sup>

A lezárt temetők eredeti formában történő megőrzéséről kevés szó esik az egyes szakirodalmi forrásokban, pedig a nemzetközi és a hazai gyakorlati példák számos ötletet szolgáltatnak a történeti temetők sokrétű hasznosítására. A temetők egyes parcelláiban lehetőséget biztosítanak további temetések lebonyolítására (mintaparcella is jó ötlet), de emellett vezetett sétákat, kihelyezett tanórákat, képzőművészeti kiállításokat, rajz- és fotópályázatokat, koncerteket és előadásokat szerveznek a látogatók számára. Tehát a temetőt szabadtéri kegyeleti múzeumként üzemeltetik. A hasznosítás különböző formáit hasznosítási tervben kell előzetesen kidolgozni.

---

<sup>388</sup> Radó 1988 146.

<sup>389</sup> Radó 1988 187.

### III.4. ÖRÖKSÉGVÉDELMI JAVASLATOK

A legfontosabb lépéseket a hazai temetők megőrzése érdekében több lépcsőben kell elvégezni. Egy országos adatbázis és egy örökségvédelmi szempontrendszer összeállításával ki lehet választani azokat a reprezentatív példákat, amelyek valóban területi szintű műemlékvédelem alá kell, hogy kerüljenek. A megőrzésre érdemes, de országos védelem alá nem kerülő történeti temetőket helyi védelem alá kell helyezni, majd a helyi szabályozásban is érvényre kell juttatni a történeti értékek megőrzését. Mindezek után a lezárt temetőkre egy fejlesztési és hasznosítási tervet kell kidolgozni, lehetőleg minél szélesebb kör (helyi képviselők, civilek, szakemberek) bevonásával.

A történeti temető területén történő beavatkozást részletes tudományos feldolgozás kell, hogy megelőzze. A tudományos feldolgozásnak nem csak a történeti kutatásra kell kiterjednie, hanem építészeti, művészettörténeti, botanikai, zoológiai, akár régészeti kutatásra is, tehát a különböző tudományterületek együttes vizsgálata és elemzése, ezáltal az értékek minél teljesebb feltárása a cél. A kutatást követően lehet elkészíteni a temető fejlesztési tervét, amelyben a megőrzés mellett a fenntartás, üzemeltetés és a használat témaköreit is bele kell foglalni, sőt működő temető esetén a temetkezéssel kapcsolatos feladatokat is meg kell foglalmazni. Az esetleges helyreállítási tervek készítésénél a műemlékvédelem megfelelő elveit kell alkalmazni.

#### III.4.1. Temető-felmérési adatlap a hazai temetőkataszter elkészítéséhez

A temetőkataszter elkészítéséhez szükség van egy viszonylag egyszerűen kitölthető, de informatív és egységes adatlapra. Az adatlapot a történeti kertek felmérési adatlapja alapján készítettem el.<sup>390</sup> A következő adatokat tartalmazza: temető neve, címe, GPS koordináták, helyrajzi szám(ok), tulajdonos, kezelő, műemléki védettség, természetvédelmi oltalom, helyi védelem, kegyeleti védelem, lezárt/ működő állapot, főépület, ennek állapota, temetőtörténet, történeti temetőtípus, jelenlegi állapot (szerkezet, építmények, sírjelek, növényzet), bibliográfia, megjegyzések, felvétel dátuma, felvételező neve. Az adatlap kiegészítéseképpen javasolt a temetőről felmérési vázlatrajzot készíteni, valamint egy fotódokumentáció is segíti a későbbi elemzést. A kataszter, vagy más néven temető-adatbázis alapján kiválaszthatóak a

---

<sup>390</sup> Ld. M.5. melléklet

védelemre érdemes vagy történeti temetőnek tekinthető, megőrzendő, de nem védendő temetőterületek.

A temetőkataszterből kiválasztott védelemre érdemes temetőkben egy sírokra lebontott felmérést is érdemes elvégezni. A temető teljes területét ábrázoló felmérési rajzon a növényzet és a sírjelek is egyedenként szerepelnek. A növényzetről részletes fafelmérés készül. Az egyes sírokról egy-egy felmérési adatlap készül, amely tartalmazza a sír számát, az oda eltemetett személyek nevét, születési és halálozási dátumát, a síremlék anyagát, formáját, méreteit és állapotát. A részletes felmérésnek köszönhetően a temetőben kijelölhetőek a legsürgetőbb helyreállítási munkálatok, valamint a temető-együttes sérülése esetén a későbbiekben teljes rekonstrukció hajtható végre.

### III.4.2. Örökségvédelmi szempontrendszer a temetők területi védelméhez

A történeti temetők védetté nyilvánításához javasolt szempontrendszer a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal védetté nyilvánítási irányelvei, Alois Riegl, valamint Peter Goodchild műemléki elvekkel foglalkozó írásai alapján készült.<sup>391</sup> Alois Riegl megfogalmazása szerint egy műemlék emlékértékekkel és jelenértékekkel rendelkezhet. Az emlékértékeket három csoportba sorolja, úgy mint régiségérték, történelmi érték és szándékos emlékérték. A jelenértékek lehetnek használati érték és művészeti érték, ezen belül újdonságérték és viszonylagos művészeti érték. Vetítsük most mindezeket a fogalmakat a temetők témakörére!

Vitathatatlan, hogy régi temetőink rendelkeznek régiségértékkel, hiszen a múlt századi vagy még régebbi sírkövek mindenkiben a letűnt idők érzetét keltik. Sírkertjeink történelmi értéke is egyértelmű, az emberi alkotótevékenység egyes területeinek (pl.: temetkezési szokások, kőfaragó technikák stb.) fejlődési lépcsőfokait képviselik maguk a sírkövek, de a temető egésze egyaránt. A temető rendeltetésénél fogva szándékos emlékértékkel is rendelkezik, emléket állít a földi életből távozott személyeknek, ezáltal a földi halhatatlanságot hivatott jelképezni. Itt említhetjük meg hazánk nagyjainak nyughelyeit, amelyek felhívják a következő generációk figyelmét őseik tiszteletére, és egyúttal „szándékos” emléket állítanak a kiemelkedő személyiségeknek.

---

<sup>391</sup> Riegl 1998, Goodchild 2003

A jelenértékek körébe tartozó használati érték a műemlék gyakorlati használatából következik. Azok a temetők, amelyekbe még napjainkban is temetnek, egyértelműen rendelkeznek használati értékkel, de a tágabban értelmezett használati lehetőségekből következik a lezárt temetők használati értéke is. Újdonságértéke régi temetőinknek nincsen, de viszonylagos művészeti értéke lehet, amennyiben a mai művészetakarásnak megfelelő sajátos szemlélettel, szín- vagy formahasználattal rendelkeznek. Alois Riegl műemléki értékcsoportosításának áttekintése után bátran állíthatjuk, hogy hazánk temetői számos esetben rendelkeznek műemléki értékkel.<sup>392</sup>

Peter Goodchild a történeti kertek értékelésének elméleti modelljét állította össze, amelynek során történeti helyszínekre vonatkozó érték kategóriákat állapított meg. A történeti kertek és parkok esetén – a temetők is ide sorolhatóak – elsődlegesen történeti, esztétikai, kertészeti és társadalmi használati értékeket, másodlagosan ökológiai és régészeti emlékeket határozott meg.

Egy helyszín történeti értéke adódhat a tájépítészeti tervezés kiemelkedő minőségéből, egy jelentős tervező adott helyen betöltött szerepéből, vagy a terület történeti személyekhez, eseményekhez fűződő kapcsolatából, esetleg a környező tájjal, városszövettel együtt jelent értéket a kert. A történeti érték használata során fontos tisztázni, hogy milyen korú helyszínek tekinthetők történetinek. Peter Goodchild a Nagy-Britanniában használt „30 éves ökölszabályt”<sup>393</sup> említi. Magyarországon az 1830-nál régebbi sírkövekkel rendelkező temetőket a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal automatikusan védelem alá helyezi.<sup>394</sup>

Az esztétikai érték egy meglehetősen szubjektív érték kategória, amelyet a mai ember szemszögéből kell vizsgálni. A kertészeti érték meghatározásához a helyszín szakszerű botanikai felmérésére van szükség. A társadalmi használati érték, vagy más néven a terület közfunkciója, a jelenlegi használat alapján vizsgálható, így hasonlít Alois Riegl használati érték meghatározásához. A közfunkció értéke a megközelíthetőségből, a látogathatóságból és az „élmény minőségéből” (infrastruktúra, esztétika, fenntartás, kapcsolat a látogatókkal, helyszín bemutatása) adódik össze.<sup>395</sup>

A két szakember értékelési szempontjai – lényegében – hasonlóak. Mindketten figyelembe veszik a helyszín korát, a jelenlegi használatot és a művészeti színvonalat, illetve az élő növények alkotta helyek esetében ehhez adódik még a növényzet értéke. A hazai temetőállomány számos darabja rendelkezik korából fakadóan történeti értékkel, mives

---

<sup>392</sup> Vö. Riegl 1998

<sup>393</sup> A jelenlegi évszámból 30-at kivonva kapjuk.

<sup>394</sup> KÖH védetté nyilvánítási irányelvei

<sup>395</sup> Vö. Goodchild 2003

sírköveinek köszönhetően művészeti értékkel. Sok esetben botanikai értékek is találhatóak benne, illetve funkciójából adódóan társadalmi értéke sem kérdéses. Bármely szakember által felállított értékelés esetén számos hazai sírkert lenne méltó a megőrzésre.

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal munkatársai is felállították a maguk értékelési szempontjait, amelyeket védetté nyilvánítási irányelvekként fogalmaztak meg. A védetté nyilvánításkor figyelembe veszik az emlék korát, a létrehozásában megnyilvánuló közösségi akaratot, az emlék egyediségét vagy tipikusságát, létrehozásának építéstechnika-történeti vonatkozásait, az emlék és környezetének összefüggését, a hozzá kapcsolódó különleges eszmei-szellemi vonatkozásokat, erősen átalakított emlék esetén egyes részleteinek fentiekben felsorolt értékeit és az emlék védett vagy védendő együtteshez való tartozását.<sup>396</sup> Az irányelvek figyelembe vételével állítható, hogy a hazai temetőállomány számos darabja lenne méltó a műemléki védelemre, akár területét tekintve is.

Mindezek alapján egy kilenc pontból álló szempontrendszert állítottam össze, amelynek segítségével egy temető területi szintű védelmének kimondása megindokolható.

1. egységesség/ rétegzettség – A temető hagyományos szerkezete, kertépítészeti kompozíciója döntő mértékben fennmaradt, a sírjelek együttese egységes, tükrözik egy adott tájegység, stíluskorszak jegyeit. A fennmaradt temető egységes megjelenésű, egy adott temetőtörténeti korszak képviselője/ a temető több egymást követő temetőtörténeti korszak jellegzetességeit mutatja, amelyek együttesen alkotnak egy történeti egységet.

2. egyediség/ tipikusság - A temető kialakítása egyedülálló, vagy nem maradt fenn több temető az adott korszakból, így a temető egyedi példánya ennek az időszaknak/ egy temetőtörténeti korszak sok egységesen fennmaradt hagyományos kialakítású temetője közül egy reprezentatív példa.

3. történeti érték – A temető értékét a temető, vagy benne található emlékek kora, esetleg a stíluskorszak különlegessége indokolja, esetleg a temető különleges szerepet játszott a hazai temetőkultúra kialakulásában.

4. művészeti érték – A temető művészettörténeti vagy népművészeti szempontból értékes temető-elemekkel (síremlékek, egyéb építmények) rendelkezik.

5. kultúrtörténeti érték – A temetőben számos neves személy vagy egy kiemelkedő személyiség sírja található, esetleg a temető területe jeles történelmi eseményeknek adott helyet.

---

<sup>396</sup> KÖH védetté nyilvánítási irányelvei

6. botanikai érték – A temető gazdag növényállománnyal rendelkezik, vagy különleges fajú, méretű növényegyedek találhatók a temetőben. Különösen indokolt a botanikai érték figyelembe vétele, ha a temető egy temetőtörténeti korszak növényalkalmazási szokásainak lenyomatát őrzi.

7. településképi/ tájképi érték – A városszövetbe ékelődött temetők a településképi, a falusi temetők inkább a tájképben jelentenek markáns elemeket. Kedvező megjelenésük értékes részét jelenti a helyi település- vagy tájképnek. Főként dombos, hegyes vidékeken érvényesül ez a szempont.

A következő két szempont nem értékkategória, hanem olyan potenciálok, amelyek önmagukban nem indokolják egy temető védelmét, de két hasonló értékelésű temető közül annak a temetőnek a megőrzése indokoltabb, amelynél a potenciálok erősebben jelennek meg.

8. településökológiai potenciál – Ez a szempont elsősorban a városi temetők esetén érvényesül, ahol a temető fontos részét jelenti a települési zöldfelületi rendszernek, ezáltal a település ökológiai adottságait javítja.

9. hasznosítási potenciál – A temetők, főként a lezárt temetők esetén, fontos a temetők jövőbeni hasznosítási lehetőségeire gondolni, ezért figyelembe kell venni, hogy az adott temetőnek milyen a megközelíthetősége, az infrastruktúrája és milyen marketing megoldások állnak rendelkezésre a temető ismertségének növeléséhez.

#### IV. ÖSSZEGZÉS

Disszertációmban a hazai temetőkultúra örökségvédelmi kérdéseit jártam körül. Elsőként a nyugati temetőkultúra vázlatos és a hazai temetkezéstörténet részletes összefoglalását végeztem el a téma szakirodalmát felhasználva. A szakirodalmi kutatás során összeállítottam egy hazai temető bibliográfiát, amely a későbbi tematikus (tájra, településre) lebontott kutatásokat nagyban megkönnyíti. A temetőtörténet összefoglalása után meghatároztam a hazai történeti temetőtípusokat. Külön választottam a középkori cintermeket, a falusi és városi felekezeti temetőket, a köztemetőket, valamint ezek alcsoportjait.

A történeti temetőtípusok meghatározása után a 'történeti temető' fogalmát határoztam meg. A történeti temetők minden részletére kiterjedő védelmet csak a területi szintű védelem adhat. A történeti temetők legjelentősebb együtteseinek műemléki védelem (területileg vagy csoportosan védett) alatt állnak. Számuk tovább gyarapítható lenne, ha elkészülne egy országos temető-felmérés. A kataszter elkészítéséhez készítettem egy felmérési adatlapot, amelynek segítségével a hazai temetőállomány legfontosabb adatai összegyűjthetők. A temető-kataszterből az általam összeállított 9 pontból álló egységes szempontrendszer alapján ki lehet választani a további védelemre érdemes példákat. A szempontok között a temető egységessége vagy rétegzettsége, egyedisége vagy tipikussága, történeti, művészeti, kultúrtörténeti, botanikai és tájképi/ településképi értékei, valamint értéket nem jelentő, de a megőrzést könnyítő potenciálok (településökológiai és hasznosítási) is szerepelnek.

A műemlékileg nem védett történeti temetők megőrzését a helyi védelem biztosíthatja. A helyi védelem alatt álló működő temetők egysége a szabályozás (helyi építési szabályzat és a temetőszabályzat) segítségével valósítható meg. A lezárt temetők további fennmaradását a szakemberek bevonásával történő megfelelő hasznosítás eredményezi legjobban. A történeti temetők fenntartását, üzemeltetését egy előre kidolgozott fejlesztési-hasznosítási terv alapján kell végezni, az esetleges felújításokat pedig csak az adott temető részletes tudományos feldolgozása után lehet elvégezni.

- 1./A A hazai temetőkultúrában a kerttörténeti stíluskorszakok hatása a 18. század második felétől, a szentimentális tájképi kertek időszakától figyelhető meg. Ez a hatás kezdetben csak a városi temetők növényalkalmazásában nyilvánult meg.
- 1./B A temetők tudatos kertépítészeti tervezése a 19. század végén, 20. század elején, az architektonikus köztemetők megjelenésével indult. Majd a II. világháború után a

tervezésemélet terén megmaradt a kertépítészeti stílusokhoz igazodó szemlélet, de a megvalósítás már nem mutatta ezt.

2. A hazai temetőkultúrában a falusi és a városi temetők szétválása a 18. században indult meg, elsőként a sírjelek és a növényalkalmazás terén. Majd a 19. században a városok intenzív növekedése miatt szükséges lett egy központi, általában köztemető létrehozása, miközben a kisebb településeken a 16-18. században kiköltöztetett felekezeti temetők tovább üzemeltek.
3. A hazai temetőkultúrában a következő alapvető történeti temetőtípusok alakultak ki: középkori cintermek, felekezeti temetők (falusi felekezeti/ falusi vegyes/ városi felekezeti/ városi vegyes), köztemetők (raszteres/ architektonikus/ erdei/ modern/ falusi).
4. Történeti temetőnek nevezzük azokat a temetőket vagy temetőrészeket, amelyeket 1945 előtt nyitottak és máig őrzik eredeti kialakításukat, a parcellák, sírhelyek eredeti kiosztását, és a síremlékek eredeti helyükön fennmaradtak. Lehetnek működő vagy lezárt temetők.
5. A történeti temetők megőrzését a területi védelem szolgálja leginkább, mivel a teljes terület megőrzésével a temető átfogó képet ad egy adott korszak, település, társadalmi csoport temetőkultúrájáról. Az egyes síremlékek, más temetői objektumok egymáshoz való viszonya, a temetkezési rend, a temető kialakításának koncepciója, a növényalkalmazás, az anyaghasználat stb. egységében válik megismerhetővé.
6. A történeti temetők legjelentősebb példányainak megőrzését a műemlékvédelem, a helyi szinten jelentős temetők védelmét a helyi védelem biztosítja. A működő temetők egységességének fennmaradását a megfelelő szabályozás szolgálja, míg a lezárt temetők esetében a megfelelő hasznosítási program kidolgozása segíti a megőrzést.
7. A hazai temető állomány kataszterét egy egységes felméréssel (adatlap) lehet összeállítani. A kataszterből az egységes szempontrendszer segítségével kiválaszthatóak a védelemre érdemes temetők. A szempontrendszer elemei a következők: egységesség, egyediség/ tipikusság, történeti érték, művészeti érték, kultúrtörténeti érték, botanikai érték, településképi/ tájképi érték, településökológiai potenciál, hasznosítási potenciál.



## KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mindenek előtt köszönettel tartozom egykori témavezetőmnek, Baloghné Ormos Ilonának, aki felhívta figyelmemet a tájépítészet és a műemlékvédelem kissé elfeledett, de nagyon izgalmas témájára, a hazai temetők problémakörére. Szakmai és emberi segítsége, támogatása nélkül nem készült volna el ez a dolgozat. Szintén köszönettel tartozom második témavezetőmnek Fatsar Kristófnak is, aki kezdetben baráti tanácsaival, később szakmai útmutatásával terelgetett a disszertációm elkészítése felé.

Köszönöm a támogatást és a biztatást a Kertművészeti Tanszék egykori és jelenlegi munkatársainak, különösen Takács Katalinnak és Klagyivik Máriának, akik türelemmel viselték egy-egy szakmai utunk során a temetők felé tett kitérőket. A helyszíni felmérések során a Történeti temetők c. tantárgy hallgatói is több ízben részt vettek, nekik is köszönöm a számos gondolatébresztő kérdést, hozzászólást, amellyel kutatásomat előbbre lendítették.

Köszönettel tartozom korábbi opponensemnek, Fekete Albertnek, és jelenlegi opponenseimnek, Szikra Évának és Balassa M. Ivánnak, szakmai észrevételeikért, segítő szándékú kritikájukért, amellyel hozzájárultak munkám tökéletesítéséhez.

A doktori disszertáció összeállításában nagy lendületet adott a Nemzeti Kulturális Alap Építőművészeti Szakmai Kollégiumának alkotói támogatása is, amelyet 2011-ben nyertem el.

Végül, de nem utolsó sorban, köszönöm családomnak azt a támogatást és türelmet, amelyet a doktori munkám elkészítése során végig tanúsítottak.

## IRODALOM

- Alföldy 1997 Alföldy Gábor – Zolnai Dóra (összeáll.): *Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban: 1857-1944. Repertórium.* Budapest, 1997.
- Alt 1845 Alt Rudolf: *Buda-Pest, 32 eredeti rajzolatban.* Pest, 1845.
- Balassa 1989 Balassa Iván: *A magyar falvak temetői.* Budapest, 1989.
- Bartha 1992 Bartha Elek: *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban.* Debrecen, 1992. p. 69-74.
- BDTF 1991 Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Növényteni Tanszékének munkacsoportja: A temetőkertek növényzetéről. *Néprajzi Hírek.* 1991. (20. évf.) 1. p. 66-70.
- Benczúr 2003 Jámborné Benczúr Erzsébet: A temetőkről. In: Schmidt Gábor (szerk.): *Növények a kertépítészetben.* Budapest, 2003. p. 212-222.
- B. Ormos 1988 Baloghné Ormos Ilona: Temetőkertek tervezési irányelvei. In: Jámbor Imre (szerk.): *Kertépítészet 2.* Budapest, 1988. p. 298-343.
- B. Ormos – Perjés 1982a Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: A temetkezési módok hatása a temetők kialakítására. *A Kertészeti Egyetem Közleményei.* 1982. (46. évf.) 14. p. 133-143.
- B. Ormos – Perjés 1982b Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: Lezárt temetők újrahazsnosítási lehetőségei. In: *Lippay János emlékülés és tudományos ülésszak előadásai.* Budapest, 1982. p. 881-886.
- Boults – Sullivan 2010 Elizabeth Boults – Chip Sullivan: *Illustrated History of Landscape Design.* Hoboken, New Jersey, 2010.
- Buttlar 1999 Adrian von Buttlar: *Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete.* Budapest, 1999.
- CABE 2007 Commission for Architecture and the Built Environment: *Cemeteries, Churchyards and Burial Grounds.* London, 2007.
- Csernus-Lukács 1999 Csernus-Lukács Lajos – Triff Viktor – Zsigmond János: *Budapesti temetők.* Budapest, 1999.

- Csikváry 2002 Csikváry István (összeáll.): *A lovasberényi zsidó temető*. Székesfehérvár, 2002. (ismertető leporello)
- Czigány 1959 Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*. 1959. (3. évf.) 2. p. 123-124.
- Curl 1984 Curl, James Stevens: John Claudius Loudon and the Garden Cemetery Movement. *Garden History*. 1984. (11.) 2. p. 133-156.
- Debreczeni 1999 Debreczeni László: Szilágysági temetők. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Bukarest-Kolozsvár, 1999. p. 185-191.
- Deme – Lövei 2003 Deme Péter – Lövei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): *II. Kegyeleti Konferencia*. Budapest, 2003. p. 21-26.
- Dobos 1940 Dobos Lajos: Barangolás magyar temetőkben. *Kertészeti Szemle*. 1940. (12. évf.) 11. p. 143-147.
- English Heritage 2007 English Heritage: *Paradise Preserved. An introduction to the assessment, evaluation, conservation and management of historic cemeteries*. London, 2007.
- Entz 1980 Entz Géza: Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme. In: Szöllősi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980. p. 75-78.
- Erdélyi 1980 Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, 1980.
- Faggyas 1975 Faggyas István: Jósmafő és Aggtelek sírjelei és temetési szokásai. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1975. (14. évf.) p. 112-116.
- Farkasrét 2003 *Farkasrét*. Budapest, 2003.
- F. Cirkli 2003 F. Cirkli Zsuzsa: *Látjátok feleim... Barangolás a Szent Rókus temetőben*. Tóthfalu, 2003.
- Fekete 2004 Fekete Albert: *Kolozsvári kertek. A régi Kolozsvár zöldterületei*. Kolozsvár, 2004.
- Fiumei 2002 *Fiumei úti sírkert*. Budapest, 2002.
- Galavics 1999 Galavics Géza: *Magyarországi angolkertek*. Budapest, 1999.

Goodchild 2003	Goodchild, Peter: Történeti kertek és parkok értékelése – az angol elmélet. <i>Műemlékvédelem</i> . 2003. (47. évf.) 3. p. 213-218.
Győr-Moson-Sopron 2004	<i>Síremlékek Győr-Moson-Sopron megyében</i> . Budapest, 2004.
H. Csukás 2002	H. Csukás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. <i>Téka</i> . 2002. 1. p. 24-32.
Hendel 1940	Hendel Gyula: A debreceni erdei temető. <i>Kertészeti Szemle</i> . 1940. (12. évf.) 3. p. 44-45.
Herepei 2001	Herepei János: <i>A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei</i> . Kolozsvár, 2001.
Holló 1994	Holló Szilvia: <i>Budapest régi térképeken 1686-1896</i> . Budapest, 1994.
Hunfalvy - Rohbock 1856-1864	Hunfalvy János – Rohbock Lajos: <i>Magyarország és Erdély eredeti képekben I-II</i> . Darmstadt, 1856-1864.
Jankó 1892	Jankó János: <i>Kalotaszeg magyar népe</i> . Budapest, 1892.
Jonke 1931	Jonke Kálmán: A hant nélküli temetőkert. <i>Kertészeti Szemle</i> . 1931. (3. évf.) 11. p. 348-353.
Kardos 1910	Kardos Árpád: Tapasztalatok a németországi tanulmányútról. II. München kertészete. <i>Kertészeti Lapok</i> . 1910. (25. évf.) 12. p. 526-543.
Kirner é. n.	Kirner A. Bertalan: <i>Fejfák között száz falu temetőjében</i> . Békés, é. n.
Kodolányi 1959	Kodolányi János: A temetők és a temetkezés rendjének szabályozása a 18. században. <i>Néprajzi Közlemények</i> . 1959. (4. évf.) 4. p. 244-253.
Knézy 1975	Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. <i>Műemlékvédelem</i> . 1975. (19. évf.) 2. p. 107-111.
Kubinyi-Vahot 1.	Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: <i>Magyarország és Erdély képekben 1</i> . Pest, 1853.
Kunt 1975	Kunt Ernő: Kísérlet sírjelek népművészeti elemzésére. <i>A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei</i> . 1975. (14. évf.) p. 104-112.
Kunt 1983	Kunt Ernő: <i>Temetők népművészete</i> . Budapest, 1983.

Lambert 2011	Lambert, David: The Cemeteries Select Committee Inquiry revisited. <i>Conservation Bulletin</i> . 2011. 66. p. 36-38.
László 1944	László Gyula: <i>A honfoglaló magyar nép élete</i> . Budapest, 1944.
Lőrincz 1996	Lőrincz László: <i>Az Enyedi Pantheon. A Nagyenyedi Református Temető képekben</i> . Nagyenyed, 1996.
Lővei 2010	Lővei Pál: Bevezetés. <i>Műemlékvédelem</i> . 2010. (54. évf.) 5. p. 293-294.
Magyar 2005	Magyar Márta: Temetőkultúra és sírgondozás Múraszemenyén. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): <i>A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században. Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról</i> . Szentendre, 2005. p. 103-112.
Magyar műemlékvéd. 1945-1965	Horler Miklós: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1945-1965. In: <i>Magyar műemlékvédelem</i> 5. Budapest, 1970. p. 399-438.
Magyar műemlékvéd. 1966-1969	Faller László: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1966-1969. In: <i>Magyar műemlékvédelem</i> 6. Budapest, 1972. p. 451-469.
Magyar műemlékvéd. 1970	Faller László: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1970. In: <i>Magyar műemlékvédelem</i> 8. Budapest, 1977. p. 427-433.
Magyar műemlékvéd. 1974-1975	Faller László: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1974-1975. In: <i>Magyar műemlékvédelem</i> 9. Budapest, 1984. p. 561-593.
Magyar műemlékvéd. 1976-1990	Bardoly István: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1976-1990. In: <i>Magyar műemlékvédelem</i> 10. Budapest, 1996. p. 407-608.
Magyar műemlékvéd. 1991-2000	Bardoly István: A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1991-2000. In: <i>Magyar műemlékvédelem</i> 12. Budapest, 2005. p. 9-536.
MNL 1-5.	Ortutay Gyula (főszerk.): <i>Magyar Néprajzi Lexikon 1-5</i> . Budapest, 1977-1982.
Marjai 1982	Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. <i>Műemlékvédelem</i> . 1982. (26. évf.) 1. p. 17-20.

Márton László é. n.	Márton László: <i>Temetkezési szokások Békésen</i> . Békés, é. n.
Miklósi-Sikes 2003	Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. <i>Műemlékvédelem</i> . 2003. (47. évf.) 4. p. 274-278.
Moscu 1999a	Moscu Katalin: Halottak napja a Házsongárdban. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 10-11.
Moscu 1999b	Moscu Katalin: A stockholmi Fatemető. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 13.
Murádin 2007	Murádin Jenő: A kőfaragástól a szobrászatig. Klósz József (1843-1922). In: <i>Magyar műemlékvédelem 14</i> . Budapest, 2007. p. 181-190.
Műemlékek... 1999	Műemlékek a magyarországi temetőkben. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 14-15.
Novák J. 1910	Novák József Lajos: A temető népi művészete. <i>Néprajzi Értesítő</i> . 1910. (11. évf.) p. 1-27, 149-161.
Novák 1999a	Novák László: A szatmárcsekei temető fejfái. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 5.
Novák 1999b	Novák László: Temetők a Duna-Tisza közén. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 7.
Olasz – Kós 1975	Olasz Ferenc (fényképezte és összeáll.) – Kós Károly (utószó): <i>Fejfák</i> . Budapest, 1975.
OMM írásban és képben 7.	<i>Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben 7</i> . Budapest, 1891.
Ormos 1955	Ormos Imre: <i>A kerttervezés története és gyakorlata</i> . Budapest, 1955. 493-501.
Ormos 1970	Ormos Imre: Városi temetők korszerűsítése. <i>Városépítés</i> . 1970. 4. p. 24-26.
Örsi 1982	Örsi Julianna: Az alföldi mezővárosok temetkezési rendje. In: Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): <i>Halottkultusz</i> . Budapest, 1982. (Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 10.)
Pandur 1977	Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. <i>Műemlékvédelem</i> . 1977. (21. évf.) 3. p. 173-177.

- Pereházy 1977                      Pereházy Károly: Vasműves emlékek a temető művészetében. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) 3. p. 182-188.
- Pettenkofer 1869                    Pettenkofer Miksa: *A temetkezési helyek megválasztásáról*. Buda, 1869.
- Pietzsch 2001                        Pietzsch, Detlev J.: Friedhofsdenkmalpflege an der Chausseestraße. In: Berlin Landesdenkmalamt: *Berlin. Denkmalschutz und Denkmalpflege*. Berlin, 2001. p. 59-60.
- Pilling 2001                          Pilling János (szerk.): A XX. század magyar nyelvű tanatológiai szakirodalmának bibliográfiája. *Kharón – Tanatológiai Szemle*. 2001. (5. évf.) 2-3. melléklet.
- Pocsai – Tóth 1990                  Pocsai Judit – Tóth László: *Csendes kertek. Néhány gondolat és tény a temetőkről*. Budapest, 1990.
- Pohl 1910                              Pohl Ferenc: Temetőkertek. *Kertészeti Lapok*. 1910. (25. évf.) 4. p. 191-192.
- Pótor 1983                            Pótor Csaba: *Rerrich Béla munkássága és a kor kertépítészete Magyarországon*. Budapest, 1983. (diplomamunka, Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem)
- Pusztai 1977                        Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17-18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973-1974*. Budapest, 1977. p. 175-205.
- Radó 1988                            Radó Dezső: *A temető csendje. Riportok és meditációk a temetésről*. Budapest, 1988.
- Rapaics [1940]                      Rapaics Raymund: *Magyar kertek*. Budapest, [1940.]
- Ratkó 2001                            Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalu temetője. *Magyar Múzeumok*. 2001. (7. évf.) 2. p. 22-23.
- Rácz 1939                            Rácz Pál: Temetők – sírkertek. *Kertészeti Szemle*. 1939. (11. évf.) 11. p. 278-281.
- Rerrich 1916                        Rerrich Béla: A budapesti Kerepesi úti temetőből. *Építőipar – építőművészet*. 1916. 45. p. 267-268.
- Riegl 1998                            Riegl, Alois: *Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1998. p. 7-47.
- Schraub 1997                        Schraub István: *Sírkövek és kőkeresztek Mecseknádasdon. A nádasdi kőfaragók népművészete*. Mecseknádasd, 1997.

Seléndy 1972	Seléndy Szabolcs (szerk.): <i>Temetőkert</i> . Budapest, 1972.
Sisa 1999	Sisa Béla: Temetővédelem. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 4.
Söptei 1998	Söptei Imre: A kőszegi temető. <i>Műemlékvédelmi Szemle</i> . 1998. (8. évf.) 2. p. 141-156.
Sz. Kürti 1983	Sz. Kürti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. <i>Műemlékvédelem</i> . 1983. (27. évf.) 4. p. 294-300.
Sz. Kürti 1984	Sz. Kürti Katalin: Borsos József (1875-1952) emlékezete. <i>Műemlékvédelem</i> . 1984. (28. évf.) 3. p. 213-215.
Toronyi 1999	Toronyi Zsuzsa: Kavics a síron. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 9.
Tóth 2006	Tóth Vilmos: <i>Síremlékművészet</i> . Budapest, 2006.
Varga 2003	Varga Ferencné: <i>A Kerepesi temető</i> . Budapest, 2003.
Viga 1985	Viga Gyula: <i>Kőmunkák egy bükkalji faluban</i> . Debrecen, 1985.
Wirth 1977	Wirth Péter: A szatmárcsekei református temető védelme. <i>Műemlékvédelem</i> . 1977. (21. évf.) 2. p. 96-102.
Wirth 1980	Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: <i>Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia Budapest – Szombathely. 1977. június 23-29</i> . Budapest, 1980. p. 195-198.
Worpole 2003	Worpole, Ken: <i>Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West</i> . London, 2003.
Zentai 1974	Zentai Tünde: A népi sírjelek megőrzéséről. <i>Műemlékvédelem</i> . 1974. (18. évf.) 4. p. 219-223.
Zentai 1999	Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. <i>Műemléklap</i> . 1999. (3. évf.) 11. p. 8.
Zsidó síremlékek Bp 2004	<i>Zsidó síremlékek Budapesten</i> . Budapest, 2004.



## JOGSZABÁLYOK

1868. LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról
1876. XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről
1881. évi XXXIX. törvény-cikk a műemlékek fenntartásáról
1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet a múzeumokról és műemlékekről
1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról
1996. évi LIII. törvény a természet védelméről
1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről
1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről
- 230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról
1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről
- 145/1999. (X. 1.) kormányrendelet a temetőtörvény végrehajtásáról
- 146/1999. (X. 1.) kormányrendelet a Nemzeti Kegyeleti Bizottság szervezetéről és feladatairól
- 66/1999. (VIII. 13.) FVM rendelet az építészeti örökség helyi védelmének szakmai szabályairól
2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről
2005. évi XXI. törvény a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény módosításáról
- 121/2005 (VI. 28.) kormányrendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról szóló 145/1999 (X. 1.) kormányrendelet módosításáról
2005. évi LXXXIX. törvény a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosításáról

## EGYÉB FORRÁSOK

- Az építészeti örökség helyi védelmének országos adatbázisa ([teir.vati.hu](http://teir.vati.hu))
- Helyi jelentőségű védett természeti területek adatbázisa. ([www.termeszetvedelem.hu](http://www.termeszetvedelem.hu))
- James Stevens Curl hivatalos honlapja ([www.jamesstevenscurl.com](http://www.jamesstevenscurl.com))
- Kálmán Király Dekrétoimnak Első Könyve 73. Fejezet ([www.1000ev.hu](http://www.1000ev.hu))
- KÖH védetté nyilvánítási irányelvek ([www.koh.hu](http://www.koh.hu))

Nemzeti Kegyeleti Bizottság szakirodalom gyűjteménye ([www.nkb.hu/kútfő](http://www.nkb.hu/kútfő))  
Országos Műemlékjegyzék. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2001. ([www.koh.hu](http://www.koh.hu))  
Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve 25. Fejezet 1. § ([www.1000ev.hu](http://www.1000ev.hu))  
Temetkezési tankönyv ([www.ddttemetkezés.hu/dokumentumok/oktatas](http://www.ddttemetkezés.hu/dokumentumok/oktatas))  
2001. óta műemlékké nyilvánított objektumok és területek listája ([www.koh.hu](http://www.koh.hu))

## **ÁBRA JEGYZÉK**

1. ábra A középkori cintermek jellemzői. (táblázat)
2. ábra A falusi felekezeti temetők jellemzői. (táblázat)
3. ábra A falusi vegyes temetők jellemzői. (táblázat)
4. ábra A városi felekezeti temetők jellemzői. (táblázat)
5. ábra A városi vegyes temetők jellemzői. (táblázat)
6. ábra A rászteres kiosztású köztemetők jellemzői. (táblázat)
7. ábra Az architektonikus köztemetők jellemzői. (táblázat)
8. ábra Az erdei temetők jellemzői. (táblázat)
9. ábra A modern köztemetők jellemzői. (táblázat)
10. ábra A falusi köztemetők jellemzői.(táblázat)
11. ábra A zsidó temetők jellemzői. (táblázat)
12. ábra Temetők – történeti temetők. (halmazábra)
13. ábra A területileg védett temetők aránya az összes temetőhöz képest. (diagramm)
14. ábra A védett temetőterületek és a különböző típusú temető-elemek aránya. (diagramm)
15. ábra A történeti temetőtípusok előfordulási gyakorisága a területileg védett temetők között. (diagramm)

## **MELLÉKLETEK**

## MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

M.1. A hazai temetők bibliográfiája

M.2. Képek

Képek jegyzéke

Képek

M.3. Hazai temetőkről készített saját felvételek

Felvételek jegyzéke

Felvételek

Helyszínek örökségvédelmi elemzése (táblázat)

M.4.1. Területi szintű műemlékvédelem alatt álló temetők Magyarországon (térkép)

M.4.2. Csoportosan védett műemléktemetők Magyarországon (térkép)

M.5. Történeti temetők felvételi adatlapja

M.6. Összesítő táblázat a műemlékileg védett temetőkről és temetőelemekről

## M.1. A HAZAI TEMETŐK BIBLIOGRÁFIÁJA

### Általános írások

- A hitehagyottakat a cintermen kívülre temették. 2005. nov. 2. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- A magyarság néprajza. I-IV. Budapest, 1933-1937. oldalszámok
- A sírok díszítése. *A kert*. 1898. p. 723-724.
- A temető befolyása az ivóvízre. *Városi szemle*. 1929. (15. évf.) 1. p. 159.
- A temető, mint a város tartozéka. *Városi szemle*. 1928. (14. évf.) 3. p. 541-542.
- A temetők közelségének a kutak vizére való befolyásáról. *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye*. 1872. (6. évf.) 1-12. p. 431-434.
- A temetőkertek növényzetéről. (Etnobotanikai kitekintés) *Néprajzi Hírek*. 1991. (20. évf.) 1. p. 66-70.
- Adamik Lajos – Jelenczki István – Sükösd Miklós (szerk.): *Mauzóleum. Halálirodalom*. Budapest, 1987.
- Agey Jenő: A kopja. *Erdély*. 1941. (38. évf.) 7. p. 107.
- Azary Beatrix: A halállal és a halotti szertartással kapcsolatos terek, térképzetek. *Tabula*. 2003. (6. évf.) 2. p. 242-251.
- B. T. [Bárkay Tamás]: Holtukban védtelen halhatatlanok. Huszonöt év után a legnagyobbak sírjait is feltúrhatják. *Népszabadság*. 1996. április 26. p. 32.
- Bachofen J. J.: A sírszimbólika. In: *A mítosz és az ősi társadalom*. Budapest, 1978. p. 23-96. (eredeti kiadás: Basel, 1859)
- Balassa Iván – Ortutay Gyula: *Magyar néprajz*. Budapest, 1979. p. 121-124.
- Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Budapest, 1989.
- Balassa Iván: A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia*. 1973. (84. évf.) 3. p. 225-242.
- Balassa Iván: A magyar temetőkről. *Folio Ethn.* 1949. (1. évf.) p. 103-126.
- Balassa Iván: A református temetők néhány vonása. *Széphalom*. 1995. 7. p. 101-105.
- Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: A temetkezési módok hatása a temetők kialakítására. *A Kertészeti Egyetem Közleményei*. 1982. (46. évf.) 14. p. 133-143.
- Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: Lezárt temetők újrahasznosítási lehetőségei. In: *Lippay János emlékülés és tudományos ülésszak előadásai*. Budapest, 1982. p. 881-886.
- Bartha Elek: *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*. Debrecen, 1992. p. 69-74.
- Bátky Zsigmond: Adatok a kopjafákhoz. *Néprajzi Értesítő*. 1904. (5. évf.) p. 107-110.
- Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. Budapest, 2001.
- Berze Nagy János: Kövel, gallyal behányt halmok. *Ethnographia*. 1943. (54. évf.) 3-4. p. 251-252.
- Bodó Sára: A sírkert édenkertté válik. *Református Tiszántúl: a Tiszántúli Református Egyházkerület lapja*. 2001. (9. évf.) 2. p. 2-3.
- Boldizsár Ildikó: Temető-kert. *Ökotáj*. 1992. tél 2. oldalszám!!!
- Boros Anita: A temetkezés körüli szakigazgatási feladatok szabályozása a honi jogrendszerben különös tekintettel az építésügyi szakigazgatásra. *Építésügyi szemle: az építésügy szakmapolitikai folyóirata*. 2005. (47. évf.) 2. p. 36-48.
- Budenz József: Bálvány és fejfa. *Ethnographia*. 1897. (évf.) szám p. 117-124.
- Burgyán Miklós: Magyarországi szív alakú sírjelek. *Ethnographia*. 1972. (83. évf.) 2-3. p. 330-344.

- Buza Péter: Sírkertet mérünk. *Budapest*. 1983. (21. évf.) 9. p. 32-36.
- Cholnoky Viktor: A temető esztétikája. *A ház* (művészeti folyóirat). 1910. (2. évf.) 8-9. sz. p.167-222.
- Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*. 1959. (3. évf.) 2. p. 123-124.
- Csefkó Gy.: Cinterem. *Népünk és Nyelvünk*. 1929. (évf.) 1. p. 109.
- Csíki Júlia: A lakodalom és a temetkezés legújabb táji monográfiái. *Honismeret*. 1997. (25. évf.) 6. p. 94-95.
- Csizmazia György: Temetőink környezet- és természetvédelmi problémái. *Környezet- és természetvédelmi évkönyv*. 1983. 5. p. 33-42.
- Csontos László: *Akiknek ezeréves múltunkat köszönhetjük. Magyarország neves halottainak névjegyzéke és temetkezési helyei*. Budapest, 2001.
- Csorna Antal: Temető vagy sírkert? *Kertészeti Szemle*. 1937. [6.] p. 165-168.
- Csöregh Éva: Művészet és giccs a sírok közt. *Világosság*. 1967. (8. évf.) 11. p. 684-687.
- Dankó Imre: Adatok a „lábtól való fa” elterjedéséhez. *Múzeumi Kurír*. 1976. (3. évf.) 2. p. 32-35.
- Dégh Linda: Kiegészítő adatok Domanovszky György cikkéhez. *Néprajzi Értesítő*. 1938. (30. évf.) 1-4. p. 111-112.
- II. Országos Kegyeleti Konferencia. Budapest, 2003. p. 21-26.
- Deme Péter – Lövei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): Dobos Lajos: Barangolás magyar temetőkben. *Kertészeti Szemle*. 1940. (12. évf.) 11. p. 143-147.
- Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. Budapest, 1981. oldalszámok
- Dudás Ferenc – Hazafi Zoltán: *Módszertani útmutató jegyzőknek a temetkezés helyi rendjének szabályozásáról*. Budapest, 2000.
- Dutka Mária: A temető művészete. *Tükör*. 1938. évf. szám p. 827-831. pontosítani!
- Emmer Edit: *Legyen akaratom szerint. Kegyeleti katalógus a legújabb törvényi szabályozással*. Budapest, 2000.
- Entz Géza: Temetők, temetőkben levő művészeti emlékek védelme. In: *Műemléki Albizottságok VII. országos értekezlete*. Kaposvár, 1973. p. 31-34.
- Erdélyi Lajos: *Az élők háza*. [Budapest], [1995.]
- Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, 1980.
- Faragó Tamás: Temető, olvasztótégely vagy nagyra nőtt falu? *Rubicon*. 1993. (4. évf.) 8-9. p. 45.
- Fekete J.: Gondolatok az urbánus temető körül. *Hungarológiai Közlemények*. 1980. 42-43. p. 143-153.
- Ferenczy Károly: Temetőkről, temetésről. *Világosság*. 1982. (23. évf.) 6. p. 364-369.
- Fettich Nándor: Az ember formájú életfárl. *Index Ethnographicus*. 1956. évf. szám oldalszám
- Frojimovics Kinga – Pusztai Viktória: Pusztuló temetőinkről. *Új Élet*. 1994. június 1. p. 2.
- Gábor Andor: Temetőben. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*. 1905. (11. évf.) 1. p. 85-89.
- Gábor Andor: Temetőben. *Múlt és jövő*. 2005. (16. évf.) 4. p. 2-3.
- Géher István: „...köz temető-hely megengedett...”. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 1997. (10. évf.) 5. p. 59.
- Gerstenmayer László: Sírhantok növénydíszeiről. *Kertészet*. 1931. p. 187-188.
- Hadiné Turcsik K.: A sírhelyek – elhunyt szeretteinkkel való kapcsolataink jelképes őrzői. *Szép kertek*. 2001. (4. évf.) 5. p. 28-29.
- Handi Péter: Sírlátogatás. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2003. (16. évf.) 8. p. 18.
- Hermann Bernadett: Vita a temetkezési törvényről: parcellázók. *HVG*. 2005. (27. évf.) 10. (1346.) p. 92-94.

- Herodek Ferenc: *Temetkezés, temetők és temetkezési jog*. Pécs, 1915.
- Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz*. Budapest, 1982. (Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 10.)
- Horváth Csaba: *Kegyeleti Jogtár*. [Budapest], 2005.
- Horváth Gábor: Temetős programunk eredményei. *Füzi*. 2000. 39. p. 11-14.
- Horváth Imre: Isten tenyerén – Őseink üzenete: a fejfák. In: *Magyarságtudományi tanulmányok*. Budapest, 2008. p. 413-432.
- Horváth Imre: Temetőkertek művészete. In: Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, 2000. p. 177-197.
- Hunfalvy János – Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben I-III*. Darmstadt, 1856-1864. I. kötet p. 155. és III. kötet p. 13.
- I'saák Mártha: Falusi sírkertek november másodikán. *A kert*. 1903. p. 650-652.
- Jámbor Imre (szerk.): *Kertépítészet II*. Budapest, 1988. p. 298-343.
- Jonke Kálmán: A hant nélküli temetőkert. *Kertészeti Szemle*. 1931. (3. évf.) 11. p. 348-353.
- Kádár László – Balázs Péter: A temetkezés változó szokásai, és ennek közegészségügyi jelentősége. *Magyar epidemiológia = Hungarian Epidemiology*. 2008. (5. évf.) Supplementum
- Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Budapest, 1997.
- Kapolcsy György: „Hol sírjaink domborulnak”. *Nemzetünk nagyjainak sírhelyei*. Szentendre, 2002.
- Kappanyos András: A temetők retorikája. *Café Babel*. 1997. (7. évf.) 24. p. 173-190.
- Kapronczay Károly: Hol sírjaink domborulnak. *Valóság*. 1999. évf. 12. p. 83-87.
- Kegyelet és emlékezet*. Budapest, 2007. (Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság)
- Keményfi Róbert: Tájai adottság – temetkezési forma – építészeti örökség 2. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 233-244.
- Kiss Lajos: Magyar fejfák, bálványfák. *Magyar Iparművészet*. 1906. (9. évf.) szám, oldalszám
- Kiss Lajos: Temető. *Magyar Nyelvőr*. 1976. (100. évf.) p. 458-461.
- Kiss Menyhért: Temetés az erdőn. *Katholikus szemle*. 1904. (18. évf.) 1. p. 99-101.
- Kleinod, Brigitte: *Sírok beültetése mutatósan, szeretettel*. Kaposvár, 1998.
- Koczogh Ákos: Főtől való fák. *Confessio*. 1979. (3. évf.) 4. p. 84-101. (Debrecen)
- Kodolányi János: A temetők és a temetkezések rendjének szabályozása a 18. században. *Néprajzi Közlemények*. 1959. (4. évf.) 4. p. 244-253.
- Kós Károly: A székely sírfák kérdéséhez. In: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1972. p. 253-273.
- Kós Károly: Ékes fejfáinkról. *Művelődés*. 1956. (2. évf.) 36-37. p. 54.
- Kubinyi Ágoston: *A temetések és temetők*. Pest, 1869.
- Kunt Ernő: *A halál tükrében*. Budapest, 1981.
- Kunt Ernő: A halál tükrében. *Új Írás*. 1978. (évf.) 3. oldalszámok
- Kunt Ernő: A kép keresése, avagy a mítosz fontosságáról. In: Kunt Ernő: *Az antropológia keresése: Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003. p. 79-88.
- Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV*. Miskolc, 1975. p. 475-508.
- Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás. A parasztság halálképe*. Budapest, 1987.
- Kunt Ernő: Kísérlet sírjelek népművészeti elemzésére. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1975. (14.) p. 104-112.
- Kunt Ernő: *Temetők népművészete*. Budapest, 1983.
- Kútvölgyi Mihály: *Első házam vala...* Budapest, 2002. (fotóalbum)
- L. Juhász Ilona: A háború jelei. In: *Az Etnológiai Központ Évkönyve 2006-2007*. Somorja. 2007. p. 79-132.



- Laborcné Balogh Éva: *Útmutató a temetkezési jogszabályok alkalmazásához*. Budapest, 2000.
- Lajta Béla: A temető művészete. *Magyar Iparművészet*. 1914. (17. évf.) 3. p. 112-122.
- Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Budapest, 1993.
- Laluja András: Sírkövek élete. *Új Ember*. 1995. október 22. p. 12.
- Letakart tükröz. *Halál, temetkezés, gyász*. Budapest, 2001.
- Limbacher Gábor: Vallásos népművészet. In: Kapros Márta (szerk.): *Nógrád megye népművészete*. Balassagyarmat, 2000. p. 273-326.
- Litvay Nándor: A temetkezés történeti alakulása. *Városi szemle: közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből*. 1947. (33. évf.) 9-10. p. 600-603.
- Lövei Pál: Adalékok a magyarországi nemzeti emlékhelyek problematikájához. *Ars Hungarica*. 2004. (évf.) 1. oldalszámok
- Luthár Péter: Temetőink védtelenek és védetlenek. [beszélgetés L. Szabó Tündével] *Új Ember*. 1991. november 3. p. 2.
- Magyar néprajz. I-VIII*. Budapest, pontosítani!
- Magyar Néprajzi Lexikon I-V*. Budapest, 1977-1982.
- Magyar temetői fejfák. *Magyar iparművészet*. 1902. (5. évf.) 1. p. 17-21.
- Majoros Valéria: Lajta Béla síremlék- és temetőművészete. *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 165-184.
- Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. I-V. Budapest, 1907-1922. oldalszám.
- Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*. 1982. (26. évf.) 1. p. 17-20.
- Mayer Miklós: Köztemetők rendezése. *Magyar Műkertészek és Kertgazdák Országos Szakközlönye*. 1897. 134. p. 1-2.
- Méhes Károly: Temetés és... *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2005. (18. évf.) 3. p. 46-49.
- Merényi Alexandra: Növénybemutató a temetőben. *Kertészet és szőlészet*. 2006. (55. évf.) 18. p. 17.
- Merksz Annamária: *Kegyeleti adattár*. Budapest, 2005.
- Mezey László Miklós: Tornyok és temetők. *Honismeret*. 2000. (28. évf.) 1. p. 98.
- Miskolczi Ágost: Temető és vandalizmus. *Városi Szemle*. 1934. (20. évf.) 5. p. 729-743.
- Morvay Péter: 58 kiskérdőív a fejfa és lábformák kutatásához. In: *A Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője*. Budapest, 1957. p. 76-78.
- Morvay Péter: Fejfák és fejfa-faragók. *Reformátusok Lapja*. 1969. 4. pontosítani!
- Morvay Péter: Miről vallanak a temetők? *Reformátusok Lapja*. 1962. 4. pontosítani!
- Möcsényi Mihály: *Temetőkkel kapcsolatos szakértői vélemény*. Budapest, 1971. Kézirat.
- Murádin Jenő: A kőfaragástól a szobrászatig. Klósz József (1843-1922). In: *Magyar műemlékvédelem 14*. Budapest, 2007. p. 181-190.
- Műemlékek a magyarországi temetőkben. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 14-15.
- N. Kósa Judit: A temető esztétikája. *Népszabadság*. 2000. október 28. p. 30.
- Nagy Dezső: A magyar fejfák és díszítményeik. *Folklór Archívum*. 1974. 2. pontosítani!
- Nagy Ibolya: Fejfák – emlékjelek az időben. *Magyar Híd*. 1991. (1. évf.) 1. p. 18-19.
- Nagy Ildikó: A síremlék. In: *Magyar művészet 1890-1919*. Budapest, 1981. p. 461-465.
- Nagy Ödön: Az egyház szerepe halottas szokásaink alakításában. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 1*. Veszprém, 1991. p. 179-184.
- Nagy Zoltán: A temető arcai. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 1.
- Nemeskürty István: Nemzeti létünk temetői. *História*. 1993. (15. évf.) 3. p. 7-8.
- Németh Lajos: Funerális művészet. *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 7-19.
- Novák József Lajos: A temető népi művészete. *Néprajzi Értesítő*. 1910. (11. évf.) p. 1-27, 149-161.

- Novák László: Archaikus fejfáinkról. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Régió és kultúra: Tanulmányok Szatmár néprajzából Gunda Béla tiszteletére*. Debrecen, 1991. p. 209-219.
- Novák László: *Fejfa monográfia*. Nagykőrös, 2005. (Az Arany János Múzeum kismonográfiái 16.)
- Novák László: Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In: Balassa Iván – Újváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 1982. p. 739-799.
- Olasz Ferenc (fényk. és összeáll.): *Fejfák*. Budapest, 1975. (Utószó: Kós Károly)
- Olasz Ferenc: *Mindörökké*. Budapest, 1978. (Utószó: Németh Lajos)
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. I-VI*. Budapest, 1868-1872. I. p. 140-142., III. p. 16., IV. p. 195. pontosítani!
- Ormándy Miklós: A temetőben. *Katholikus szemle*. 1910. (24. évf.) 9. p. 985-989.
- Ormos Imre: *A temetők osztályozása és tervezése*. Budapest, 1974.
- Ormos Imre: *Kerttervezés története és gyakorlata*. Budapest, 1955. p. 493-501.
- Ormos Imre: Városi temetők korszerűsítése. *Városépítés*. 1970. 4. p. 24-26.
- Ortutay Tamás: Zsúfolt városok – újfajta temetők. *Világosság*. 1982. (23. évf.) 6. p. 369-373.
- Páll István: A református egyháznak a temetőterületi hasznosítást és rendjét szabályozó tevékenysége a 19. század végén és az újlétai temető fa sírjelei. *Múzeumi Kurír*. 1977. (évf.) 25. p. 37-49.
- Pásztor Pál: Templomkertek, temetők. In: *Evangelikus templomok*. Budapest, 1944. p. 439-444.
- Perehály Károly: Vasműves emlékek a temető művészetében. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) 3. p. 182-188.
- Petkes József: Kopjafák. *Művelődés*. 1972. (évf.) 6. p. 44.
- Pettenkofer Miksa: *A temetkezési helyek megválasztásáról*. Buda, 1869.
- Pippidi, Andrei: A sírkövekről, mint a nemzeti identitás mérföldköveiről. *Café Babel*. 1999. 1. p. 81-94.
- Pocsai Judit – Tóth László: *Csendes kertek. Néhány gondolat és tény a temetőkéről*. Budapest, 1990.
- Pohl Ferenc: Temetőkertek. *Kertészeti Lapok*. 1910. (25. évf.) 4. p. 191-193.
- Pósfai György: Sírok kilátással. *Holmi*. 2008. (20. évf.) 10. p. 1310-1313.
- Puskás Béla: *Temetők üzenete*. Kaposvár, 2001.
- Rácz Pál: Temetők - sírkertek. *Kertészeti Szemle*. 1939. (11. évf.) 11. p. 278-281.
- Radó Antal: Hősök sírjai. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*. 1916. (22. évf.) 1. p. 144-145.
- Radó Dezső: *A temető csendje. Riportok és meditációk a temetkezésről*. Budapest, 1988.
- Radó Dezső: Falusi temetők. *A falu*. 1988. (4. évf.) 4. p. 61-77.
- Raj Rozália – Nagy István: Református temetőink. In: *A jó Isten dicsőségére: Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Szabadka, 2000. p. 167-174.
- Raj Tamás: „Tanú ez a köhalom...”. *Új Írás*. 1988. (29. évf.) 9. p. 64-78.
- Rapaics Raymund: *A magyarság virágai*. Budapest, 1932. oldalszámok!
- Rapaics Raymund: *Magyar kertek*. Budapest, [1940.] p. 13, 25-26, 190.
- Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, 2005. (Opuscula Hungarica VI.)
- Ritoók Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *Folia Archaeologica*. 1997. (46. évf.) p. 165-177.
- Sáros László – Váli Dezső: *Tanú ez a köhalom. [Zsidó temetők Közép-Európában]* Budapest, 1993. (fotóalbum)

- Sas Péter: Herepei János, az erdélyi temetők krónikása. *Honismeret*. 1999. (27. évf.) 6. p. 41-45.
- Schmidt Gábor (szerk.): *Növények a kertépítészetben*. Budapest, 2003. p. 212-222.
- Schram Ferenc: *Temetkezési szokásaink*. Budapest, 1957.
- Seléndy Szabolcs (szerk.): *Temetőkert*. Budapest, 1972.
- Sírhelyek. *Ökotáj*. 2007. 37-38. p. 105-108.
- Sisa Béla: Temetővédelem. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 4.
- Solymossy Sándor: Magyar fejfák, bálványok. *Magyar Iparművészet*. 1906. (9. évf.) p. 140-150.
- Solymossy Sándor: Ősi fejfaformák népünkénél. *Ethnographia*. 1930. (41. évf.) p. 65-84.
- Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Budapest, 1985. oldalszámok
- Sz. Kürti Katalin: Borsos József (1875-1952) emlékezete. *Műemlékvédelem*. 1984. (28. évf.) 3. p. 213-215.
- Sz. Zs.: Zsidó temetők. Romló műemlékek. *Magyar Nemzet*. 1997. október 31. p. 7.
- Szabodfalvi József: A magyar temetők kutatója, Kunt Ernő. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 3.
- Szabályzat a Magyar Katolikus Egyház temetőiről, temetési tevékenységéről és a katolikus egyházi szertartás szerinti temetkezésről*. Budapest, 2001.
- Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969. p. 196-197, 205-206.
- Szabó Péter: Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé. *Irodalomtörténeti közlemények*. 1998. 5-6. p. 744-759.
- Szakál Aurél: A magyar sírjelek kutatásáról. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*. Hely? 1992. (1994?) p. 98-99. pontosítani!
- Széchenyi István: *Üdvlelde. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi irománytöredékivel*. Pest, 1843.
- Szijgyártó Sándor: *Az erdélyi panteon*. Budapest, 1996.
- Szőke B.: Egy 18. századi temetkezési rendszabály. *Archeológiai Értesítő*. 1958. 55. (pontosítani!)
- Taba Vilmos: Sírhantok növényei. *Kertészeti Szemle*. 1942. p. 138-141.
- Taba Vilmos: Temető vagy sírkert? *Kertészeti Szemle*. 1941. p. 159-162, 175-178, 194-197.
- Tám László: *Keresztek, szentek, kálváriák, temetők: a magyarországi németek szakrális emlékei*. [Pécs], [1999.]
- Tarcai Béla: Fénykép a temetőben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI*. Miskolc, 1997. p. 349-362.
- Temetőfejfa, kopjafa. *Néprajzi Értesítő*. 1902. (3. évf.) 3. p. 61-63.
- Temetők létesítésével és fenntartásával kapcsolatos irányelvek*. ÉVM Városépítési Tudományos és Tervező Intézet. (pontosítani!)
- Temetőkertkultúra. *Kertészet és Szőlészet*. 1995. (44. évf.) 43. p. 2.
- Tenigl-Takács László: A temető s a hiedelmek. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2007. (20. évf.) 4. p. 82-89.
- Timon Kálmán: Sírjelek. *Magyar Építőművészet*. 1977. 1. p. 54-55.
- Tomka Péter: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. In: *Az Arany János Múzeum Közleményei*. 1992. (7. évf.) p. 65-73.
- Tordon Ákos: Sírkertek, síremlékek. *Új Magyarország*. 1992. október 26. p. 10.
- Toronyi Zsuzsa: Kavics a síron. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 9.
- Tóth Vilmos: Fényképek és temetkezés. In: *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc – Budapest, 1999. p. 95-102.
- Tóth Vilmos: Ökumenikus tendenciák a 19-20. századi magyarországi városi temetkezésben. *Egyháztörténeti szemle*. 2000. (1. évf.) 1. p. 120-128.
- Tóth Vilmos: *Síremlékművészet*. Budapest, 2006. (A mi Budapestünk sorozat)

- Történelemóra a temetőben. 2006. márc. 20. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Tremkó György: *Temető – kultúra*. Budapest, 1928.
- Újhelyi János: Kopjafák. In: *A ceglédi magyar királyi állami Kossuth Gimnázium évkönyve*. Cegléd, 1941-1942. oldalszámok
- Ujváry Zoltán: Kunt Ernő fejfái. In: Ujváry Zoltán: *Miscellanea (1)*. Debrecen, 1995. p. 321-326.
- Útmutató a temetők fenntartásához és az azzal kapcsolatos önkormányzati feladatok ellátásához. Budapest, 1993. (Településfejlesztési füzetek 4.)
- Vajda László: Kövek a síron. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve*. Budapest, 1948.
- Váli Dezső: *Zsidó temetők*. Budapest, 2007.
- Veres Péter: Kopjafák. *Rubicon*. 1992. (3. évf.) 3. p. 22-23.
- Vernei Kronberger Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Budapest, 1939.
- Viski Károly: Fejfafaragás. Kapufaragás. In: cím. 1941. p. 300-308.
- Viski Károly: Mi a kopjafa? *Néprajzi Értesítő*. 1910. (11. évf.) p. 221-224.
- Viski Károly: *Templomok és cintermek*. Budapest, 1936.
- Vita a temetkezési törvényről: éledő temetők. *HVG*. 2005. (27. évf.) 10. (1346.) p. 94.
- Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: *Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia, Budapest – Szombathely. 1977. június 23-29*. Budapest, 1980. p. 195-198.
- Xantus Zoltán: *Hatvan év a kegyelet szolgálatában*. Budapest, 1979.
- Zákonyi Ferenc: Műemlékvédelem a temetőkben és a cintermekben. *Honismereti Híradó*. 1974. 1. p. 21-22.
- Zentai János: A Janus Pannonius Múzeum fejfa-archívumából. *Múzeum Körlevél*. 1966. 6. p. 6-8.
- Zentai János: Fejfaarchívum Pécssett. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1967. p. 241-248.
- Zentai Tünde: A fejfa-faragás művészete. *Művészet*. 1977. (18. évf.) 1. p. 18-19.
- Zentai Tünde: Népi sírjelek megőrzéséről. *Műemlékvédelem*. 1974. (18. évf.) 4. p. 219-223.
- Zsila-André Anikó: Temetők – kegyeleti zöldterületek. *Agroinform*. 2006. (15. évf.) 5. p. 29.

### **Egy adott tájegység, népcsoport temetőiről szóló írások**

#### ***Alföld***

- Bartha Júlia: A kunok gyásza: A temetkezési szokások változása a Nagykunságon. In: *Nagykunsági néprajzi tanulmányok*. Karcag, 2007. p. 214-239.
- Beck Zoltán: Temetkezés a Pusztán. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*. 1975. 4. p. 519-525.
- Cs. Szabó István: *Református temetők, temetés, sírjelek a Körösök és a Berettyó vidékén*. Békéscsaba, 2008.
- Csalog József: A sárközi református temetők ember alakú fejfái. *Néprajzi Értesítő*. 1940. (32. évf.) p. 381-385.
- Dékányné Kozma Judit: Temetkezési szolgáltatások Pest megyében. *Magyar közigazgatás*. 1999. (49. évf.) 11. p. 663-666.
- Domanovszky György: Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből. *Néprajzi Értesítő*. 1937. (29. évf.) p. 423-438.
- Domanovszky György: Bereg megyei fejfák. *Néprajzi Értesítő*. 1936. (28. évf.) p. 91-98.
- Dukrét Géza (szerk.): *Hol sírjaink domborulnak. Partiumi temetők*. Nagyvárad, 1999. (Partiumi Füzetek 7.)

- Felhősné Csiszár Sarolta: *Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton*. Debrecen, 1986. (Studia folkloristics et ethnographica 20.)
- Galamb Anett: *Halottkultusz Besenyőtelek, Dormánd, Poroszló, Mezőtárcány községekben*. Budapest, 1999.
- Györffy István: Nagykunsgai fejfák. *Néprajzi Értesítő*. 1907. (8. évf.) p. 94-105.
- Gy. Gömöri Ilona: A hevesi temetők. *Agria*. 1999. 35. p. 259-284.
- Kirner A. Bertalan: *Fejfák között száz falu temetőjében*. Békés, é. n. (Békési Téka 20.)
- Kopka János: *Zsidó emlékek a Felső-Tiszavidéken*. Nyíregyháza, 2004.
- Lükő Gábor: Kiskunsgai kopjafák. *Művészet*. 1971. (12. évf.) 9. p. 6-7.
- Lükő Gábor: Tanulmányutam a szatmári, beregi, máramarosi, továbbá a Közép-Tisza melléki községek temetőiben. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen, 1942. p. 58-62.
- Major Miklós: A Berettyó-felvidék református temetőinek fejfái. *Az Ige*. 1900. (1. évf.) 7-8. p. 10-11.
- Major Miklós: Felső-Berettyó vidéki fejfák. In: Kós Károly-Faragó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok 1978*. Bukarest, 1978. p. 238-244.
- Novák László Ferenc: Fejfák a Kiskunsgában. In: Bathó Edit - Ujváry Zoltán (szerk.): *Jászok és kunok a magyarok között: Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére*. Jászberény, 2006. p. 335-345.
- Novák László: A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. *Cumania*. 1978. 5. p. 219-305.
- Novák László: A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. In: *Bács-Kiskun Megyei Múzeum Közleményei*. Hol, 1975. p. 219-305.
- Novák László: *Fejfák a Duna-Tisza közén*. Nagykőrös, 1980. (Az Arany János Múzeum kismonográfiái 1.)
- Novák László: Temetkezés és sírjelölés a Tiszazugban. In: *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve VII*. Szolnok, 1990. p. 401-417.
- Novák László: Temetkezési helyek és építmények az Alföldön. *Ház és Ember*. 1995. 10. p. 165-176.
- Novák László: Temetők a Duna-Tisza közén. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 7.
- Papp Izabella: A jászksunsgai görögök egyházi és világi emlékei a 18-19. századból. In: *A Jászksunsg kutatása 2000: Tudományos konferencia Kiskun Múzeumban*. Jászberény, 2002. p. 171-189.
- Riczu Zoltán: Zsidó temetők Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Szabolcs-Szatmári Szemle*. 1991. (26. évf.) 1. p. 58-62.
- Somodi Henrietta: *Zsidók Bács-Kiskun megyében*. Budapest, 2001.
- Szóllósi Gyula: *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980.

### ***Dunántúl***

- Somogyi és ormánsági fejfák. *Magyar Iparművészet*. 1907. évf. szám, oldalszámok
- Ábrahám Vera: „Hol sírjaink domborulnak...” *elhagyott zsidó temetők Somogy megyében*. Kaposvár, 2006.
- Albert István: Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén. *Ethnographia*. 1901. (12. évf.) p. 25-32.
- Balázs Edit (szerk.): *Zsidó emlékek a Nyugat Pannon Eurégióban*. Szombathely, 2008.
- Bándi László (szerk.): *Emlékhelyek Veszprém megyében*. Veszprém, 1996.
- Eperjessy Ernő: „Ha a lélek átér a Jordán vizén...” Fejfákra szegezett kendők a baranyai horvát temetőkben. *Néprajzi Látóhatár*. 2001. (10. évf.) 1-4. p. 363-374.
- Gönczi Ferenc: A lükő és fejfa Göcsejben. *Néprajzi Értesítő*. 1903. (4. évf.) p. 140-145.

- Gönczi Ferenc: Fejfák tömeges beszerzése a Somogy Megyei Múzeumnál. *Néprajzi Értesítő*. 1937. (29. évf.) p. 246.
- H. Csukás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. *Téka*. 2002. 1. p. 24-32.
- H. Csukás Györgyi: Kislódi sírkövek a Bakony, Balaton-felvidék tájegység katolikus temetőjében. *Téka*. 2000. évf. 2. p. 24-25.
- Illyés Gyula: Dombvidéki temetők. *Új Dunatáj: tudományos és művészeti szemle*. 2002. (7. évf.) 4. p. 5-6.
- Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. *Műemlékvédelem*. 1975. (19. évf.) 2. p. 107-111.
- M. Kozár Mária: Vasi szlovén temetők. *Vasi Szemle*. 1990. (44. évf.) 3. p. 375-388.
- Orbán Róbert: *Sökfás temetők az Őrségben*. Kercaszomor, 2003?
- Radnóti Ilona: Temetkezési szokások a pécsi-baranyai zsidóság körében a dualizmus korában. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 1999. (43. évf.) p. 181-192.
- Sarosac, Duro (Sarosác György): *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Hely, 2005.
- Síremlékek Győr-Moson-Sopron megyében*. Budapest, 2004. (fotóalbum)
- Takács Ferenc: *Az örök vadászmezők. Vas megye, Szombathely temetőiről és temetéseiről*. Szombathely, 2003.
- Timaffy László: Emberalakú fejfák, sírkeresztek a kisalföldi temetőkben. *Arrabona*. 1963. 5. p. 303-319.
- Zentai János: Ormánsági fejfák. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1963. p. 277-293.
- Zentai Tünde: A dél-dunántúli temető. *Téka*. 2006. 2. p. 50-55.

### **Erdély**

- Adorjáni Rudolf Károly: Temető és temetkezés a Maros megyei unitáriusoknál. *Honismeret*. 1995. (23. évf.) 6. p. 43-48.
- Balassa Iván: *A székelőföldi Erdővidék temetői*. Debrecen, 1992.
- Bene László: Kalotaszegi fejfák. *Erdély*. 1905. p. 118-121. (Kolozsvár)
- Cs. Sebestyén Károly: Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő*. 1907. évf. 8. p. 105-110.
- Deák Ferenc Lóránd: *Temetkezési és halottas szokások Csernátonban és környékén*. Csíkszereda, 2009.
- Debreczeni László: *Szép Erdélyországból, fatornyos hazámból*. Kolozsvár, 2005.
- Debreczeni László: Szilágysági temetők. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Bukarest – Kolozsvár, 1999. p. 185-191.
- Demeter Lajos: A háromszéki temetők jelképvilága. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7/1*. Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 2007. p. 373-409.
- Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken*. Sepsiszentgyörgy, 2006.
- Herepei János: *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei*. Kolozsvár, 2001.
- Kapronczay Katalin: Temetkezési szokások az erdélyi románoknál. *Valóság*. 2007. (50. évf.) 6. p. 117-119.
- Kós Károly: Sírjelek. In: *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest, 1974. p. 114-123.
- Kós Károly: Szerelem és halál a szilágysági népművészetben. In: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1972. p. 209-237.
- Nagy Jenő: Erdővidéki fejfák. *Erdélyi Múzeum*. 1993. (55. évf.) 3-4. p. 151.
- Nagy Ödön: Temetési szokások a Maros megyei református gyülekezetekben. *Néprajzi Látóhatár*. 1992. (1. évf.) 3-4. p. 53-63.

- Péterfy László: A régi Marosszék falusi temetői. *Magyar Építőművészet*. 1990. (81. évf.) 5. p. 27-29.
- Péterfy László: Kőből készült sírjelek a Kis-Küküllő és a Nyárád mentén. *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 77-86.
- Péterfy László: *Marosszék régi sírkövei*. Marosvásárhely, 2005.
- Roediger Lajos: Kopjafák a kovásznai temetőben. *Néprajzi Értesítő*. 1903. (4. évf.) p. 299-302.
- Sámuel Aladár: Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. *Ethnographia*. 1918. (29. évf.) p. 91-106.
- Sarudi Sebestyén József: Háromszéki temetők sírköveiről. *Pavilon*. 1991. évf. 5. p. 30-35.
- Schmidt Tibold: Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához. *Ethnographia*. (Néprajzi Értesítő?) 1914. (15. évf.) p. 142-161. pontosítani!
- Sebestyén Károly: Háromszéki sírkövek. *Ethnographia*. 1907. (8. évf.) p. 105-110.
- Sebestyén Károly: Székelyföldi kopjafák és keresztek. *Néprajzi Értesítő*. 1905. (6. évf.) p. 103-107.
- Szinte Gábor: Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön I. *Néprajzi Értesítő*. 1901. (2. évf.) p. 115-121.
- Szinte Gábor: Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön II. *Néprajzi Értesítő*. 1905. (6. évf.) p. 91-102.
- Vasas Samu: Ősi elemek a kalotaszegi temetkezésben. *Néprajzi Látóhatár*. 1993. (2. évf.) 4. p. 87-90.

### **Felföld**

- Bartha Elek: Adatok a kárpátaljai görög katolikus temetők néprajzához. In: Bárh Dániel (szerk.): *Ünneplő: Írások Verebélyi Kincső születésnapjára*. Budapest, 2005. p. 225-230.
- Bartha Elek: Életmód, folklór, építészeti örökség: Északkelet-magyarországi görög katolikus szakrális kisemlékek. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 205-224.
- Borsos Balázs – Penckóferné Punykó Mária: Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1991. (27. évf.) 27. p. 320-331.
- Czenthe Zoltán: *Gömöri Atlantisz 2.: Fejfák*. Rimaszombat, 2005. (Gömör-Kishonti Téka)
- Csáky Károly: „Nem halt meg, csak alszik” A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Dunaszerdahely, 1999.
- Faggyas István: *Fejfás temetők a magyarországi Gömörben*. Debrecen, 1988. (Gömör néprajza 12.)
- Faggyas István: Fejfás temetők a magyarországi Gömörben. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 12.
- Gál Kálmán: Temetési szokások a Nógrád mellett. *Ethnographia*. 1895. (6. évf.) p. 222-226.
- Kunt Ernő: *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban*. Debrecen, 1978. (Studia Folkloristica et Ethnographica 3.)
- L. Juhász Ilona: A szlovákiai magyar tájak temetőinek kutatása és dokumentálása. *Fórum: társadalomtudományi szemle*. 2006. (4. évf.) 4. p. 161-168.
- L. Juhász Ilona: Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. In: *Az Etnológiai Központ Évkönyve*. Dunaszerdahely – Komárom, 2004. p. 107-133.
- L. Juhász Ilona: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Dunaszerdahely – Komárom, 2002. (Lokális és regionális monográfiák 2.)

- Laki Lukács László: Egy csereháti falu temetője és sírjel költészete. *Széphalom*. 1994. (6. évf.) szám p. 349-364.
- Liszka József: Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén. In: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. Budapest, 1992. p. 116-135. (Magyarságkutatás könyvtára 12.)
- Liszka József: Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén. *Limes: tudományos szemle*. 1990. (3. évf.) 1. p. 71-85.
- Liszka József: Temetőink szakrális emlékei. A falusi és mezővárosi temetők kultúrája a Kisalföld szlovákiai részén. In: Üö.: *Állítatott keresztényi buzgóságból: Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisémlékeiről*. Dunaszerdahely, 2000. p. 149-170.
- Mihályi Molnár László: Fejfák a Nagykapos környéki temetőkben. In: *Új Minden Gyűjtemény* 3. Pozsony, 1984. p. 85-92.
- Molnár Mihály: Gömöri kereszték. *SZBAZ*. 1989. évf. 5-7. p. 21-24.
- Novák László: Temetés és sírjelölés az Ung vidéken. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1985. (23.) p. 104-112.
- Nyárády Albert: Temetkezés a palócok földjén. *Néprajzi Értesítő*. 1906. (7. évf.) szám, oldalszám
- Penckőferné Punykó Mária: Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. In: Penckőferné Punykó Mária (szerk.): *'Szem látta, szív bánta...': Kárpátaljai honismereti tanulmányok*. Beregszász - Budapest, 1996. p. 226-231.
- Scheiber Sándor: Hegyaljai zsidó sírkövek. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI*. Miskolc, 1982. p. 177-194.
- Wirth Péter: *Itt van elrejtve. Tokaj-hegyaljai zsidó temetők*. Budapest, 1985. (fotóalbum)
- Zelenák István: *Tokaji zsidó emlékek*. Tokaj, 2000. p. 29-31.

### **Egy adott település temetőiről/ egy adott temetőről szóló írások**

#### ***Abaliget (Baranya megye)***

- Tüskés Gábor: Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget-Orfű környékén. *Ethnographia*. 1980. (91. évf.) 1. p. 98-114.

#### ***Abádszalók (Jász-Nagykun-Szolnok megye)***

- Dömötör Sándor: Abádszalóki fejfa-díszítések. *Index Ethnographicus*. 1960. p. 81-94.
- Dömötör Sándor: Az abádszalóki temető süveg alakú fejfái. *Jáskunság*. 1959. p. 179-182.

#### ***Albertirsa (Pest megye)***

- Jaschik Álmos: Néprajzi barangolások. Isaszegi sírkereszték. Az albertirsai temető. *Magyar Iparművészet*. 1927. (30. évf.) szám, oldalszám. pontosítani!!!
- Novák László: A halál árnyékában. (Adatok az irsai temetők néprajzához.) In: *A ceglédi Kossuth Múzeum adattára ???* 1964. pontosítani!!
- Novák László: Halottkultusz és fejfatípusok Albertirsán. *Studia Comitatusia*. 1973. (évf.) 2. p. 203-228.

#### ***Arad (Arad, RO)***

- Ujj János: *Séták aradi temetőkben, emlékhelyeken*. Arad, 2009.

#### ***Baja (Bács-Kiskun megye)***

- Albert István: A bajai izraelita temetők. *Honismeret*. 2005. (33. évf.) 4. p. 60-64.

#### ***Balassagyarmat (Nógrád megye)***



Majdán Béla (szerk.): *A balassagyarmati zsidó közösség emlékezete. Tudósítás a balassagyarmati micvéről és a műemlék zsidó temetőről...* Balassagyarmat, 2004.

**Balatonfüred (Veszprém megye)**

Bándi László (szerk.): *Balatonfüred emlékjelei. Szobrok, emlékművek, emléktáblák, emlékfák, síremlékek.* Balatonfüred, 2004.

Szekér Ernő: A balatonfüredi temetők művelődéstörténeti emlékei. *Honismeret.* 1987. (15. évf.) 1. p. 25-27.

Varga Lászlóné: *A balatonfüredi zsidó temető.* Balatonfüred, 2004.

**Balatonfüred - Balatonarács (Veszprém megye)**

Szekér Ernő: A balatonarácsi temetők művelődéstörténeti emlékei. *Honismeret.* 1984. (12. évf.) 4. p. 39-41.

**Barcs (Somogy megye)**

Rózsás Márton: *Temetők Barcson.* Barcs, 1993. (Dráva menti füzetek 2.)

**Barót (Baraolt, RO)**

Demeter László: A baróti régi, avagy Zathureczky-temető leírása. *Acta.* 1996. 1-2. p. 147-156.

**Berettyóújfalu (Hajdú-Bihar megye)**

Sándor Mihályné: Fejfák (fütül való fák) Berettyóújfaluban. *Múzeumi Kurír.* 1970. 4. p. 22-23.

**Békés (Békés megye)**

Banner János: A békési fafaragásról és temetőkről. *Békési Élet.* 1971. p. 549-552.

Márton László: *Temetkezési szokások Békésen.* Békés, é. n. (Békési Téka 20.)

**Békéscsaba (Békés megye)**

Krupa András: A békéscsabai szlovákok temetkezési szokásai. *Folklór és Tradíció.* 1987. (évf.) 4. p. 57-65.

**Bodrogszentes (Svätušë, SK)**

Fügedi Márta – Viga Gyula: A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia.* 1994. (105. évf.) 1. p. 129-144.

**Börvély (Bervenî, RO)**

Morvay Péter: Ember alakú fejfák a börvélyi temetőben. *Ethnographia.* 1958. (69. évf.) 1. p. 53-69.

**Budakeszi (Pest megye)**

Siklósi Gyula: *A Budakeszi temető.* Budakeszi, 2002.

**Csernáton (Cernat, RO)**

Deák Ferenc: Temetők és sírjelek Csernátonban. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára.* Budapest, 2002. p. 360-370.

**Csíkszentdomokos (Sândominic, RO)**

Balázs Lajos: Az egybetartozó család képe a csíkszentdomokosi temetőben. *Néprajzi Látóhatár.* 1997. (6. évf.) 1-4. p. 580-584.

Balázs Lajos: *Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson.* Csíkszereda, 1995.

### **Csonoplya (Čonoplja, SRB)**

Szlávnics Károly: A csonoplyai temető. In: *A jó Isten dicsőségére: Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról.* Szabadka, 2000. p. 175-182.

### **Debrecen (Hajdú-Bihar megye)**

Dankó Imre: A debreceni búzakaralásos-kévé, sarlódíszes sírkövekről. *Ethnica.* 2001. (3. évf.) 2. p. 66-68.

Hendel Gyula: A debreceni erdei temető. *Kertészeti Szemle.* 1940. (12. évf.) 3. p. 44-45.

Papp József: Törzsökig leégett erdő csonkjai. Temetőrendezés a 19-20. századi Debrecenben. *Debreceni Disputa.* 2006. (4. évf.) 11-12. p. 54-58.

Sápi Lajos: A régi debreceni temetők és síremlékek. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* Debrecen, 1962-1964. Debrecen, 1966. p. 151.

Sápi László: A régi debreceni temetők és síremlékek. Debrecen, 1966.

Sz. Kürti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. *Műemlékvédelem.* 1983. (27. évf.) 4. p. 294-300.

Szabó Ferenc: A régi debreceni temetők és síremlékek. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve.* Debrecen, 1962-1964. p. 151.

Szamosvári Sándor: Megújult Csokonai sírkertje Debrecenben. *Honismeret.* 1988. (16. évf.) 3. p. 19.

Zoltai Lajos: *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete.* Debrecen, 1973.

Zoltai Lajos: Debreceni fejfák. (Művészet a debreceni temetőkben.) DebrKK. 1921. évf. 21. p. 73-78.

### **Dömsöd (Pest megye)**

Kopp János: Kopjafák a dömsödi temetőben. In: *A ceglédi Kossuth Múzeum Adattára.* ??? Cegléd, 1971. oldalszám

### **Dunaegyháza (Bács-Kiskun megye)**

Kustár Rozália: Faragott fejfák a szlovák nemzetiségű Dunaegyházán. In: *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig: Az V. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Baja, 2002. július 18-19.) előadásai.* Baja-Kecskemét, 2003. p. 131-151.

### **Erdőbénye (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)**

Telenkó Bazil Mihály: Táji adottság – temetkezési forma – építészeti örökség 1.: Adatok az erdőbényei „pincés” temetkezés néprajzi vizsgálatához. In T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században.* Szentendre, 2005. p. 225-232.

### **Erzsébetváros (Dumbrăveni, RO)**

Issekutz Sarolta: *Örmény halottkultusz és temetkezés: Erzsébetváros és örmény katolikus temetője.* Budapest, 2009.

### **Érmihályfalva (Valea lui Mihai, RO)**

Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők.* H.n. 2006.

### **Felsőőr (Oberwart, AU)**

Csaba József: A felsősőri református temető régi fejfái. *Vasi szemle*. 1968. (22. évf.) 4. p. 620-622.

**Felsővály (Vyšné Valice, SK)**

Liszka József: Fejfák és lábfák a gömöri Felsővályon. *Honismeret*. 1983. (11. évf.) 3. p. 50-51.

**Felsőzsolca (Borsod-Abaúj-zemplén megye)**

Simonyi Erika: Középkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII*. Miskolc, 2004. p. 161-198.

**Gödöllő (Pest megye)**

Mélykúti Csaba – Mélykúti László: *A gödöllői izraelita hitközség és ótemető története 1852-1945*. Gödöllő – Budapest, 2005. (Gödöllői históriák 1.)

**Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, RO)**

Gergely Katalin: „Sátorát leltem a romló testemnek...” *Halottas és temetkezési szokások Gyergyószentmiklóson*. Csíkszereda, 2000.

**Gyöngyös (Heves megye)**

Horváth László: Adatok a gyöngyösi temetők kultúrhistóriájához. *Agria*. 1996. évf., 31-32. p. 187-217.

**Győr (Győr-Moson-Sopron megye)**

Forgács Sándor: *Győri Nádorvárosi Köztemető*. Győr, 2005.

**Győr - Győrszentiván (Győr-Moson-Sopron megye)**

Gunyhó Imréné: *Élők a holtakért I. rész: temetők Győrszentivánon*. Győr, 1999.

**Gyula (Békés megye)**

D. Nagy András – Hack Ferenc: *A gyulai Szent Kereszt (kolera) temető nevezetesebb régi sírjainak kimutatása és leírása*. Gyula, 2005.

**Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar megye)**

Gyarmati Rudolf: A keleti temető fejfáinak rajzolatai. *Böszörményi Szemle*. 2001. (1. évf.) 2. p. 68-75.

Sóvágó Mihály: Emlékezés a Keleti temető madaraira. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI*. Hely, 1987. p. 5-21.

**Hajdúdorog (Hajdú-Bihar megye)**

Mislovics Andrea – Mislovics Erzsébet: Az örök nyugalom kertje: Adatok a hajdúdorogi zsidó temetőről. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/1*. Veszprém, 2004. p. 433-447.

**Hajdúnánás (Hajdú-Bihar megye)**

Buczkó József: *Pusztuló értékeink: Rajzok Hajdúnánásról*. Debrecen, 1995. oldalszámok

Kiss Eszter: Hajdúnánási temetkezési szokások. *Ethnographia*. 1932. (42. évf.) p. 37-40.

N. Szabó Magdolna: Fejfák a hajdúnánási temetőkben. In: „*Szent ez a föld...*”: *Néprajzi írások az Alföldről*. Szeged, 2005. p. 198-207.

Szabó Magdolna: Fejfás temetkezés Hajdúnánáson. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1993. (28. évf.) p. 45-47. (Népr. Múz. F 2330)

***Hajdúszoboszló (Hajdú-Bihar megye)***

Nagy Ibolya: Adalékok a hajdúszoboszlói temetkezési szokások történetéhez. In: *Néprajzi tanulmányok*. Debrecen, 1992. p. 161-174. (A Hajdú – Bihar megyei múzeumok közleményei 51.)

***Hatvan (Heves megye)***

Horváth László: Adatok a hatvani temetők, temetkezések történetéhez. *Agria*. 1998. évf. szám p. 91-117.

***Homoródjánosfalva (Ionești, RO)***

Hála József: A kőfaragás és emlékei a székelyföldi Homoródjánosfalván. *Ház és ember*. 2003. évf. 16. p. 131-146.

***Hódmezővásárhely (Csongrád megye)***

Kiss Lajos: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethnographia*. 1920. (31. évf.) p. 80-94.

Kiss Lajos: Temetők és fejfák Hódmezővásárhelyen. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Hely, 1995. p. 139-193.

***Jászárokszállás (Jász-Nagykun-Szolnok megye)***

Faragó Jánosné: Temetkezési szokások Jászárokszálláson. *Honismeret*. 1996. (24. évf.) 5. p. 45-51.

***Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok megye)***

Banner János: Jászberényi sírkeresztek. *Néprajzi Értesítő*. 1914. (15. évf.) p. 98-108.

Prückler József: Jászberényi református temetői kopjafák. In: *Jászberényi Jász Múzeum évkönyve*. Jászberény, 1938-1943. oldalszámok

Sugárné Koncsek Aranka: *Jászberényi temetői*. Jászberény, 2006.

***Jósvafő (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)***

Faggyas István: Jósvafő és Aggtelek sírjelei és temetési szokásai. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1975. (14. évf.) p. 112-116.

***Karcsa (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)***

Nagy Géza: A karcsai temető és a temetkezés szokásai. *Széphalom*. 2001. 11. p. 157-160.

***Kassa (Košice, SK)***

Wick Béla: *Kassa régi temetői, templomi kriptái és síremlékei*. Kassa, 1920.

Wick Béla: *Kassa régi temetői*. Kassa, 1928.

***Kápolnásfalu (Câpâlnița, RO)***

Kodolányi János: Adatok Kápolnásfalu (Udvarhely m.) temetkezési szokásaihoz. *Ethnographia*. 1947. (58. évf.) p. 121.

***Kecskemét (Bács-Kiskun megye)***

Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét, 1999.

Tóth Imre (szerk.): *Kecskeméti református temető*. Kecskemét, 2009.

### **Keszthely (Zala megye)**

Relkovic D.: Kopjafás temetés Keszthely vidékén. *Ethnographia*. 1928. (40. évf.) szám p. 184. pontosítani!

### **Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc, RO)**

Dimény Attila: Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen. *Acta*. 1996. 1-2. p. 183-188.

### **Kiskunhalas (Bács-Kiskun megye)**

Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 1. Fejfák. *Műhely Napló*. 1991. (3. évf.) 12. p. 6-7.

Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 2. A fa sírkeresztek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 1. p. 4-5.

Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 3. Kő sírkeresztek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 2. p. 6-7.

Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 4. Református sírkövek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 3. p. 6-7.

Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 5. Református sírkövek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 4. p. 6-7.

Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 6. Zsidó sírkövek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 5. p. 10-11.

### **Kiskunlacháza (Pest megye)**

Földvári Zsigmond: Kopjafák a kiskunlacházi református temetőben. *A ceglédi Kossuth Múzeum Adattára*. ??? Cegléd, 1970, oldalszám

### **Kolozsvár (Cluj, RO)**

A kolozsvári temetőben. *Ifjúság és Élet*. 1931. (6. évf.) 13. p. 281-286.

Csűrös László: A Házsongárd növényzetéről. *Művelődés*. 1996. (évf.) 5-6. oldalszámok

Domonkos János: A házsongárdi temető. *Honismeret*. 1990. (18. évf.) 1. p. 70-71.

Fekete Albert: *Kolozsvári kertek. A régi Kolozsvár zöldterületei*. Kolozsvár, 2004. p. 18-19, 52-58.

Gaal György: *A Házsongárdi temető térképe*. Kolozsvár, 1994. (2. bővített kiadás, 2001.)

Gaal György: Házsongárdi Pantheon. In: *Korunk Évkönyv*. Kolozsvár, 1980. p. 247-286.

Gaal György: *Tört kövön és pusztuló kereszten. (Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben)* Kolozsvár, 2009. (korábbi kiadás: Kolozsvár, 1997.)

Györkey Jenő - Sághy Gyula: *Házsongárdi rekviem*. Budapest, 2003.

Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest, 1988.

K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár, 1944.

Kiss András: Parádi Ferenc felvételei a Házsongárdi temető, Baca, Dész, Körösfő és Szék síremlékeiről. *Korunk*. 2007. (18. évf.) 5. p. 83-89.

Lászlóffy Aladár: *Házsongárd*. [Budapest], 1989.

Moscu Katalin: Halottak napja a Házsongárdban. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 10-11.

Parádi Ferenc: Bolyongás a házsongárdi temetőben. *Erdély*. 1939. (36. évf.) 4. p. 82-85.

Telenkó Bazil Mihály: A házsongárdi temető térszerkezete. Kolozsvár etnikai arculatának XX. százada a „holtak városa” tükrében. *Néprajzi Látóhatár*. 2004. (13. évf.) 1-2. p. 9-28.

Tóth Vilmos: Unitárius felekezeti pantheonizáció a kolozsvári Házsongárdi temetőben. *Egyháztörténeti Szemle*. 2002. (3. évf.) 1. p. 127-138.

Wölffel Lajos: A házsongárdi temetőről. *Honismeret*. 1979. (7. évf.) 5-6. p. 113.

### **Komárom (Komárom-Esztergom megye)**

Mácza Mihály: A komáromi temetőkről. *Limes: tudományos szemle*. 1992. (5. évf.) 4. p. 5-18.  
Trugly Sándor: Séta a komáromi református temetőben. *Honismeret*. 1981. (9. évf.) 5. p. 39-42.

**Komlódtótfalu (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)**

M. Csontos Kornélia: Komlódtótfalu (Szatmár vm.) fejfái. *Néprajzi Értesítő*. 1938. (30. évf.) 1-4. p. 257-266.

Molnár Józsefné: Komlódtótfalu (Szatmár megye) fejfái. *Néprajzi Értesítő*. 1928. (30. évf.) p. 223-238.

**Korond (Corund, RO)**

István Lajos: Korondi temetők. *Hazanéző*. 1990. (1. évf.) 1. p. 19-20.

**Kosd (Pest megye)**

Biczó Ilona: A kosdi temető. *Néprajzi Értesítő*. 1912. (13. évf.) p. 69-84.

**Körmend - Horvátnádalja (Vas megye)**

Dobri Mária (szerk.): *A horvátnádaljai temető sírkövei*. Körmend, é.n.

**Körösnagyharsány (Békés megye)**

Balogh István: *A körösnagyharsányi zsidóság és temetőik története*. Budapest, 2008.

**Köveskál (Veszprém megye)**

S. Lackovits Emőke: A köveskáli felső és alsó református temető 18. és 19. századi sírjelei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 1982. évf. 16. p. 287-300.

**Kőszeg (Vas megye)**

Horváth Detre: Látogatás a kőszegi temetőben. *Kőszeg és Vidéke*. 1930. aug. 3. p. 1.  
Söptei Imre: A kőszegi temető. *Műemlékvédelmi Szemle*. 1998. (8. évf.) 2. p. 141-156.

**Kunszentmárton (Jász-Nagykun-Szolnok megye)**

Józsa László: *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szeged, 1999.

**Kupuszina (ma Bácskertes, Kupusina, SRB)**

Silling István: A kupuszinai temető néprajza. In: uő.: *Vallási néphagyomány: Írások a vajdasági népi vallásosság köréből*. Újvidék, 2002. p. 153-167.

**Losonc (Lučenec, SK)**

Puntigán József – Puntigán Tünde: *A losonci református temető*. Komárom – Dunaszerdahely, 2003. (Notitia hungarica-ethnologica 3.)

**Magyaró (Aluniș, RO)**

Palkó Attila: Halál és temetés Magyarón (Felső-Maros mente). *Néprajzi Látóhatár*. 1995. (4. évf.) 3-4. p. 150-189.

**Magyarvalkó (Văleni, RO)**

Nagy Jenő: Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. *Ethnographia*. 1942. (53. évf.) p. 132-143.

### ***Makó (Csongrád megye)***

Orbán Imre: *Makó római katolikus temetői a 18-19. században*. Makó, 1992. (A Makói Múzeum Füzetek 71.)

Tóth Ferenc: *Makói temetők*. Makó, 1996. (A Makói Múzeum Füzetek 83.)

### ***Marosvásárhely (Târgu Mureș, RO)***

Kelemen Lajos: A marosvásárhelyi református temető legrégebbi sírkövei. *Erdélyi Múzeum*. 1909. (26. évf.) 2. p. 154-161.

Oláh-Gál Róbert: Séta a marosvásárhelyi Református temetőben. *Műszaki Szemle*. 2004. (7. évf.) 27. p. 15.

### ***Martos (Martovce, SK)***

Sréter Kinga: Falusi temetők sírköveinek néprajzi vizsgálata: a martosi református temető régi sírkövei. In: Molnár Gergely (szerk.): *Tisz(t)ázások: Hallgatói tanulmányok Szilágyi Miklós 70. születésnapjára*. Budapest, 2009. p. 185-209.

### ***Mecseknádasd (Baranya megye)***

Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) p. 173-177.

Schraub István: *Sírkövek és kőkeresztek Mecseknádasdon. A nádasdi kőfaragók népművészete*. Mecseknádasd, 1997.

### ***Mezőtúr (Jász-Nagykun-Szolnok megye)***

Kissné Mikes Éva: *Mezőtúri temetkezési szokások*. Mezőtúr, 1987. (Mezőtúri helytörténeti füzetek 9.)

### ***Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)***

Barna István: Az avasi zsidótemető „Bész Hachájim” (Az Élet háza). In: *A miskolci Avas*. Miskolc, 1993. p. 367-383.

Dobrossy István (szerk.): *A miskolci orthodox templom és sírkertje*. Miskolc, 2001.

Dobrossy István (szerk.): *Református templom és temető a miskolci Avason*. Miskolc, 2003.

Dobrossy István: Az avasi református (műemlékké nyilvánított) temető története. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*. 2003. (42. évf.) p. 339-358.

Iglói Gyula: A hejőcsabai zsidótemető áthelyezése az Avasra. In: *A miskolci Avas*. Miskolc, 1993. p. 385-398.

Schmitt Gyula: A miskolci temetők sírkövei. *Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc Város és Borsodvármegye Múltjából*. 1926. (évf.) 3. oldalszámok

Tarczai Béla: A miskolci Hősök temetője. *Szülföldünk*. 2003. 31. p. 118-119.

Tervpályázat. [Miskolc város köztemetőjére] *Kertészet*. 1921. p. 62.

### ***Mozsgó (Baranya megye)***

Tóth Judit: Mozsgó és vonzáskörzetének temetkezési szokásai a XX. században. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1992. (36. évf.) p. 205-228.

### ***Muraszemenye (Zala megye)***

Magyari Márta: Temetőkultúra és sírgondozás Muraszemenyén. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 103-112.

### ***Nagyenyed (Aiud, RO)***

Lőrincz László: *Az Enyedi Pantheon. A Nagyenyedi Református Temető képekben.* Nagyenyed, 1996.

**Nagykend (Chendu Mare, RO)**

Imreh Pál et al.: *Fejfák és temetők Erdélyben: Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykend-i temetőben.* Budapest, 1977. (Folklór archívum 7.)

**Nagykörös (Pest megye)**

Biczó Ilona: Nagykörösi fejfák. *Néprajzi Értesítő.* 1912. (9. évf.) p. 166-173.

**Nagyszalonta (Salonta, RO)**

Bordás László: *Nagyszalonta város temetőinek monográfiája: „Hol sírjaink domborulnak, unokáink leborulnak”.* Csíkszereda, 2008.

Viski Károly: Szalontai fejfák vésett díszítései. *Néprajzi Értesítő.* 1913. (14. évf.) p. 4-9, 68-76.

**Nagyvárad (Oradea, RO)**

A sírkövek még emlékeznek. Fotók egy nagyvárad-i temetőről. *Mozgó világ.* 1988. (14. évf.) 8. p. 18-21.

Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-olaszi temetőben.* Nagyvárad, 1998. (Partiumi Füzetek 2.)

**Nádudvar (Hajdú-Bihar megye)**

Zentai Tünde: Nádudvari sírjelek. *Ethnographia.* 1972. (83. évf.) 2-3. p. 305-309.

**Nyíregyháza (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)**

Bán Ferenc: Nyíregyháza, északi temető (Morgó): kerítések, kapuk, kripták. *Régi-új magyar építőművészet.* 2007. 4. p. 30.

Fazekas Árpád – Szekrényes András: *Nyíregyháza temetői.* Nyíregyháza, 1990.

Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalú temetője. *Magyar Múzeumok.* 2001. (7. évf.) 2. p. 22-23.

**Nyárszó (Nearşova, RO)**

Csete Balázs: Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia.* 1942. (53. évf.) szám p. 200-215.

**Orosháza (Békés megye)**

Beck Zoltán: Temetkezési szokások Orosházán. In: *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve.* Orosháza, 1963-1964. p. 439-450.

Verrasztó Antal: *Visszaszámlált évek: az orosházi temetők története.* Orosháza, 1996.

**Pányok (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)**

Kunt Ernő: Temetkezési szokások Pányokon II. Szokásvizsgálat. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII-XXIX.* Miskolc, 1991. p. 497-530.

Kunt Ernő: Temetkezési szokások Pányokon. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV.* Miskolc, 1976. p. 263-290.

**Pápa (Veszprém megye)**

Hermann István: *A pápai temetők története.* Pápa, 1995. (A pápai Jókai Kör kiadványai 4.)

**Páskaháza (Pašková, SK)**



Császi Irén: Temetkezési szokások Páskaházán. In: *Tanulmányok Faggyas István tiszteletére*. Debrecen, 1992. p. 109-130.

***Petőháza (Győr-Moson-Sopron megye)***

Horváth Ernő: *A petőházi templom, iskola és temetőkert története*. Budapest, 2005.

***Pécs (Baranya megye)***

Petrich Csaba: *Gesztenyefák árnyékában: 100 éves a Pécsi Köztemető*. Pécs, 2004.

***Pilisszántó (Pest megye)***

Soós Sándor: *A régi pilisszántói katolikus temető kőkeresztjei*. Pilisszántó, 2006.

***Pusztina (Pustiana, RO)***

Pálfalvi Pál: A pusztinai temető növényvilágáról. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. Kolozsvár, 1997. p. 123-149.

***Püspökladány (Hajdú-Bihar megye)***

*Püspökladányi köztemető*. Püspökladány, 2001.

***Sajóvelezd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)***

Benke György: *Faragott fejfák és verses feliratok a sajóvelezdi református temetőben*. Mezőkövesd, 2009.

Keményi Róbert: Pincés temetkezés Sajóvelezden. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen – Szolnok, 1995. p. 403-412.

***Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)***

Gervers-Molnár Vera: *Sárospataki síremlékek*. Budapest, 1983. (Művészettörténeti füzetek 14.)

Újszászy Kálmán: Történelmi séták a sárospataki református temetőben. In: *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Budapest – Sárospatak, 1996. p. 445-466.

***Sepsiszentgyörgy (Stântu Gheorghe, RO)***

Demeter Lajos: A sepsiszentgyörgyi régi zsidó temető sírköveiről. *Acta*. 1996. 1-2. p. 137-146.

***Siófok (Somogy megye)***

Matyikó Sebestyén József – Haraszti László: *A siófoki zsidó temető*. Siófok, 2008.

***Soltvadkert (Bács-Kiskun megye)***

Starkné Koltai Margit: *Legnagyobb városunk: könyv a soltvadkerti közös protestáns temetőről*. Soltvadkert, 2002.

***Somogyszil (Somogy megye)***

Ábrahám Vera: Somogyszil zsidó temetője. *Somogyi Honismeret*. 2001. 1. p. 27-49.

***Sopron (Győr-Moson-Sopron megye)***

Bünker J. Raynald – Divald Kornél: Az evangélikusok régi temetője Sopronban. *Magyar íparművészet*. 1906. (9. évf.) 4-5. p. 233-244.

Káspár Hermína: *A Soproni Evangélikus Temető története napjainkig*. H.n. 1992.

Payr Sándor: *A régi evangélikus temető Sopronban*. Sopron, 1917.

Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a XVII-XVIII. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973-1974*. Budapest, 1977. p. 175-205.

Tschürtz Nándor: *A soproni evangélikus temetők története és síremlékei*. Sopron, 2006.

Varju Elemér: A soproni Szent Mihály temető sírköveiről. *Archaeológiai Értesítő*. 1898. p. 358-363.

### **Sümeg (Veszprém megye)**

A sümegi zsidó temetőről diákszemmel. *Műemlékvédelem*. 2004. (48. évf.) 1. p. 59-61.

Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi római katolikus temető. *Honismeret*. 2002. (30. évf.) 2. p. 74-76.

Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. *Műemlékvédelem*. 2003. (47. évf.) 4. p. 274-278.

Miklósi-Sikes Csaba: *Kőbe vésett történelem. A sümegi városi temetők története és sírjelei 1950-ig*. Sümeg, 2002. (Múzeumi füzetek 13.)

### **Szamosújvár (Gherla, RO)**

Balázs-Bécsi Attila: *A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája*. Budapest, 2002.

### **Szatomárcseke (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)**

Novák László: A szatomárcsekei temető fejfái. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 5.

Nyárády Mihály: A szatomárcsekei református temető fejfái. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*. Nyíregyháza, 1960. p. 193-218.

Wirth Péter: A szatomárcsekei református temető védelme. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) 2. p. 96-102.

### **Szeged (Csongrád megye)**

Tervpályázat. [a szegedi belvárosi temető rendezésére] *Kertészeti Szemle*. 1941. p. 215.

Tömörkény István: Temetések rendje a szegedi határban. *Néprajzi Értesítő*. 1905. (6. évf.) p. 170-179.

### **Szeged - Tápé (Csongrád megye)**

Lele József (ifj.): Tápé temetői. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Hely, 2000. p. 333-369.

### **Szentes (Csongrád megye)**

Csalog József: A szentesi református temető gombfái. *Néprajzi Értesítő*. 1957. (68. évf.) p. 203-210.

Rózsa Gábor: A szentesi református középtemető védelme: Még egyszer a fejfák művészetéről. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. 1997. p. 217-221 pontosítani!

### **Szentendre (Pest megye)**

Kecskés Péter (szerk.): *Temetők. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre*. Budapest, 1976.

Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 8.

Zentai Tünde: Református kőkereszt. *Téka*. 1989. 2. p. 1-3.

### **Szentgotthárd - Rábafüzes (Vas megye)**

Németh Béla: *A temető néprajza Rábafüzesen*. Körmend, 1971.

### **Szombathely (Vas megye)**

Bajzik Zsolt: A szombathelyi izraelita temető története. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*. 1998. 2. p. 53-64.

Domonkos János: *A kámoni (Szombathely, VII.) temető néprajza*. Szombathely, 1969.

Szilágyi István: A szombathelyi Szentmárton utcai temető állapotfelvetele. *Vasi Szemle*. 1997. (51. évf.) 1. p. 87-91.

Torjay Valter: *A szentmártoni temető késő barokk és historizáló síremlékei*. Szombathely, 2002.

Zsámbéky Mónika: 17. századi sírkövek Szombathelyen. *Vasi szemle*. 1990. (44. évf.) 3. p. 429-442.

### **Tarpa (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)**

Csapó Julianna: *A tarpai temetés*. Nyíregyháza, 1977. (Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban IV. Néprajz.)

### **Tata (Komárom-Esztergom megye)**

Kálmán Attila: A tatai temetők művelődéstörténeti emlékei. *Honismeret*. 1983. (11. évf.) 4. p. 24-28.

Kövesdi Mónika: *„Nem, te nem törlőd el a mi emléküNKet”: a tatai zsidó temető*. Tata, 2004.

### **Telkibánya (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)**

Sz. Tóth Judit: A telkibányai református temető. In: Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből: Válogatás az önkéntes néprajzi gyűjtők pályamunkáiból*. Miskolc, 1981. p. 215-243.

### **Temerin (Temerin, SRB)**

Ökrész Károly: A temerini zsidó temető. *Bácsország*. 2009. (48. évf.) 1. p. 93-97.

### **Tengőd (Somogy megye)**

Kerekes Borbála: Tengődő tengődi sírkövek vagy tavaszi nagytakarítás? *Kapu*. 2007. (20. évf.) 6-7. p. 132-133.

### **Tiszaladány (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)**

Csösz Szabó István: A tiszaladányi temető és a temetés. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1986. (24. évf.) p. 120-124.

### **Tótkomlós (Békés megye)**

Kancsó János: Felhívás a tótkomlósi temetőkapu helyreállítására. *Honismeret*. 2004. (32. évf.) 2. p. 92.

### **Törtel (Pest megye)**

Sinkó Ferenc: A törteli temetőben. *Új Ember*. 1957. november 10.

### **Túristvándi (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)**

Balázsik Tamás: Kegyúri temetkezés Túristvándiban. *Műemlékvédelmi Szemle*. 1993. (3. évf.) 1. p. 5-24.

### **Vaja (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)**

Rakó József: Fejfa a vajai temetőben. *Honismeret*. 1982. (10. évf.) 4. p. 16.

**Vasszécseny (Vas megye)**

Kovács Géza: *A temető néprajza Vasszécsenyben*. Körmend, 1971.

**Vác (Pest megye)**

Kormos Szilvia: *A váci zsidó temetők*. Budapest, 2010. (Hungaria Judaica 24.)

**Veszprém (Veszprém megye)**

Hogya György: *Adatok Veszprém város temetőinek történetéhez*. Veszprém, 1997.

**Zenta (Senta, SRB)**

Révész Róbert: *Zentai zsidó temető*. Budapest, 1998.

**Zilah (Zaláu, RO)**

Lakóné Hegyi Éva: A zilahi nagytemető néhány régi sírköve. *Erdélyi Múzeum*. 1997. (59. évf.) 1-2. p. 182.

**Zombor (Sombor, SRB)**

F. Cirkli Zsuzsa: *Látjátok feleim... Barangolás a Szent Rókus temetőben*. Tóthfalu, 2003.

**Zsobok (Jebucu, RO)**

Szabó T. Attila: Kopjafás-zászlós temetkezés a kalotaszegi Zsobokon. *Erdélyi Múzeum*. 1946. (51. évf.) p. 86.

**Budapest temetőiről szóló írások**

A budai régi temetők kérdésének rendezése. *Hadimúzeumi lapok: a História melléklete*. 1929. (2. évf.) 2. p. 55.

A budai temetők válogatott bibliográfiája. *Budapesti negyed: lap a városról*. 2003. (11. évf.) 2. (40.) p. 111-117.

A németvölgyi temető átalakítása. *Vállalkozók Lapja*. 1936. december 10. p. 5.

Alt Rudolf: *Buda-Pest, 32 eredeti rajzolatban*. Pest, 1845. p. 67.

*Angeli úti urnatemető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)

Az óbudai új temető. *A kert*. 1908. p. 690-691.

Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: Temetőkertek a fővárosban. *Magyar Építőművészet*. 1984. 5. p. 19-20.

Bánrévy György: A budavizivárosi régi temető. *Pestbudai emléklapok: a Historia melléklete*. 1931. (4. évf.) 3-4. p. 143-151.

Bánrévy György: Helyreigazítás „A budavizivárosi régi temető” című cikkhez. *Pestbudai emléklapok: a Historia melléklete*. 1932. (5. évf.) 1-4. p. 133-135.

Bartos Mihály: *Hit-remény-szeretet. Szimbólumok a Budafok-felsővárosi temetőben*. Budapest, 2004. (Lapok Promontor és Tétény történelméből 2.)

Bende Csaba: A Fiumei-úti Nemzeti Sírkert avagy Kerepesi Temető? *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 2-3.

*Budafoki temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)

*Budapest temetőfejlesztési koncepciója. Döntés előkészítő tanulmány*. 1997. (BFVT Kft. Táj- és Környezetrendezési Iroda)

*Cinkotai temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)

*Csepeli temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)

- Csernus-Lukács Lajos – Triff Viktor – Zsigmond János: *Budapesti temetők*. Budapest, 1999.  
(A mi Budapestünk sorozat)
- Farkasrét*. Budapest, 2003. (fotóalbum)
- Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest, 1933.  
(Bölcsészdoktori értekezés)
- Fiumei úti sírkert*. Budapest, 2002. (fotóalbum)
- Fiumei úti sírkert. Kerepesi temető, Budapest*. Budapest, é.n. (füzet)
- Gábrriel Tibor: Budapesti temetők, sírok, emberek. *Honismeret*. 2005. (23. évf.) 2. p. 116-120.
- Hanák Péter: A halál Budapesten és Bécsben. In: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. p. 63-80.
- Horváth Gábor: A Víziváros régi temetője. *Budapest*. 1979. (17. évf.) 7. p. 38-39.
- Isaszegi Margit: *A kőbányai sírköves ipar*. [Budapest], [2005.]
- Jegyzék a Tabán-krisztinavárosi temető fenntartani javasolt sírjairól és síremlékeiről*. Budapest, 1930.
- Jegyzék a Vízivárosi temető fenntartani javasolt sírjairól és síremlékeiről*. Budapest, 1931.
- Juhászné Bujdosó Mária: Temetőkert Budapesten. *Szép kertek*. 1999. (2. évf.) 2. p. 12-14.
- Kározy Pál: Százezer rózsató a temető helyén. *A Pesti Városháza*. 1930. 45. p. 22-23.
- Kemény Mária: A Gerenday-féle sírkőgyár története (1847-1952). *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 93-126.
- Kerepesi úti temető 1999-ben. *Budapesti negyed: lap a városról*. 1999. (7. évf.) 3. (25.) p. 174-472.
- Kispesti temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. I-II*. Budapest, 1994.
- Kovács Dénes: *A Kerepesi-úti temető. Útmutató és tájékoztató húsz ábrával és az egész temető térképével*. Budapest, 1894.
- Kő András: A Németvölgyi temető titkai. *Új Magyarország*. 1995. július 22., július 29., augusztus 5., augusztus 12., augusztus 26., szeptember 2. p. 12.
- Kőbe vésve: A kőbányai sírköves iparról. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2006. (19. évf.) 5. p. 67-75.
- Költözik egy régi temető. *Magyar Nemzet*. 1963. június 9. p. 5.
- Lakner Judit: Temetési vállalkozók Budapesten a századfordulón. *Történelmi szemle*. 1991. (33. évf.) 3-4. p. 215.
- Lukácsi Attila: A fővárosi peremkerületek temetői. 2004. okt. 19. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Lukácsi Attila: Budapest három legnagyobb temetője. 2004. okt. 26. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Lukácsi Attila: Egyedülálló a fővárosi temetők mostoha sorsa. 2007. nov. 1. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Lukácsi Attila: Felbecsülhetetlen értéket rejtenek a fővárosi zsidó temetők. 2004. nov. 12. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Münz András: Nemzeti sírkertünk: a Kerepesi. *National Geographic Magyarország*. 2008. (6. évf.) 11. p. 122-137.
- Óbudai temető*. Budapest, 1999. (füzet)
- Pesterzsébeti temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Pestlőrinci temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Pünkösti Árpád: Illegálisban a Farkasréti temetőben. *Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap*. 2001. (30. évf.) 3. p. 35-37.
- R. Németh István: *A kőbányai temetők története*. Budapest, 1986.
- Radnócziné Kása Katalin: *A budapesti temetők fasori felmérése*. Budapest, 1999.
- Rákospalotai Új köztemető*. Budapest, 1999. (füzet)
- Rákospalotai temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)

- Rerrich Béla: A budapesti Kerepesi úti temetőből. *Építőipar – építőművészet*. 1916. (évf.) 45. p. 267-268.
- Rupp Zsigmond: *A budai végleges köztemető kérdése*. Hely?, 1891.
- Sebők Katalin: Újpesti temetők. In: Kadlecovits Géza – Sipos Lajos (szerk.): *Újpest – írások a település történetéből*. Budapest, 1993. oldalszámok
- Sevcsik András: A fiumei úti sírkert bemutatása. *Füzike*. 1999. 34. p. 9-11.
- Simongáti Győző: Soroksári temetők. *Sor-köz*. 2005. október. p. 1-5.
- Szatucsek Tibor: *Hantokkal írt történelem. A Hegyvidék temetőinek története*. Budapest, 2007.
- Szatucsek Tibor: Hegyvidéki temetők. In: Noéh Ferenc (szerk.): *Hegytörténet – Hegytörténeti konferencia 2000*. Budapest, 2001. oldalszámok
- Szilágyi Rita: *Műemléki és szoborséta a Fiumei úti sírkertben*. [Budapest], [2006] (Séták a Fiumei úti sírkertben 6.)
- Tamás Ernő: Hová tűntek a régi budai temetők – hová lettek a nagy halottak porai? *Hírlap*. 1948. augusztus 27. p. 2.
- Tóth Vilmos – Zsigmond János: A Farkasréti temető I-III. *Budapesti Negyed*. 2003. (11. évf.) 2-4. (40-42.) p. 3-95.
- Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*. 1999. (7. évf.) 2. (24.) p. 5-126.
- Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető válogatott bibliográfiája. *Budapesti Negyed: lap a városról*. 1999. (7. évf.) 2. (24.) p. 127-146.
- Tóth Vilmos: A soknevű sírkert egyetlen neve. *Budapest*. 2004. (évf.) 9. oldalszámok
- Újpest, Megyeri temető*. Budapest, 1999. (füzet)
- Varga Ferencné: *A Kerepesi temető*. Budapest, 2003.
- Várkonyi Titusz: Piac lesz a régi óbudai temetőből. *Világ*. 1925. július 7.
- Xantus Zoltán: *A fővárosi temetkezési ügy bibliográfiája*. Budapest, 1982.
- Xantus Zoltán: *A holtak kertjei. 75 éves a Fővárosi Temetkezési Intézet*. Budapest, 1994.
- Zsidó síremlékek Budapesten*. Budapest, 2004. (fotóalbum)

## Szerzők szerinti mutató

### **Tematikus folyóiratszámok:**

*Ars Hungarica* 1983/1.  
*Budapesti Negyed* 1999/24, 25  
*Café Babel* 1997/2.  
*História* 1989/3.  
*Magyar Múzeumok* 1996/1.  
*Medvetánc* 1987/2.  
*Műemléklap* 1999/11.  
*Műemlékvédelem* 2010/5  
*Rubicon* 2002/3, 2009/3.  
*Sic Itur ad Astra* 1993/2-4.  
*Soproni Szemle* 2007/4, 2009/1.  
*Vasi Szemle* 2007/5.  
*Világosság* 1982/6.

A budai régi temetők kérdésének rendezése. *Hadimúzeumi lapok: a História melléklete*. 1929. (2. évf.) 2. p. 55.  
A budai temetők válogatott bibliográfiája. *Budapesti negyed: lap a városról*. 2003. (11. évf.) 2. (40.) p. 111-117.  
A hitehagyottakat a cintermen kívülre temették. 2005. nov. 2. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)  
A kolozsvári temetőben. *Ifjúság és Élet*. 1931. (6. évf.) 13. p. 281-286.  
*A magyarság néprajza. I-IV*. Budapest, 1933-1937. oldalszámok  
A németvölgyi temető átalakítása. *Vállalkozók Lapja*. 1936. december 10. p. 5.  
A sírkövek még emlékeznek. Fotók egy nagyváradai temetőről. *Mozgó világ*. 1988. (14. évf.) 8. p. 18-21.  
A sírok díszítése. *A kert*. 1898. p. 723-724.  
A sümegi zsidó temetőről diákszemmel. *Műemlékvédelem*. 2004. (48. évf.) 1. p. 59-61.  
A temető befolyása az ivóvízre. *Városi szemle*. 1929. (15. évf.) 1. p. 159.  
A temető, mint a város tartozéka. *Városi szemle*. 1928. (14. évf.) 3. p. 541-542.  
A temetők közelségének a kutak vizére való befolyásáról. *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye*. 1872. (6. évf.) 1-12. p. 431-434.  
A temetőkertek növényzetéről. (Etnobotanikai kitekintés) *Néprajzi Hírek*. 1991. (20. évf.) 1. p. 66-70.  
Ábrahám Vera: „Hol sírjaink domborulnak...” *elhagyott zsidó temetők Somogy megyében*. Kaposvár, 2006.  
Ábrahám Vera: Somogyiszil zsidó temetője. *Somogyi Honismeret*. 2001. 1. p. 27-49.  
Adamik Lajos – Jelenczki István – Sükösd Miklós (szerk.): *Mauzóleum. Haláliródalom*. Budapest, 1987.  
Adorjáni Rudolf Károly: Temető és temetkezés a Maros megyei unitáriusoknál. *Honismeret*. 1995. (23. évf.) 6. p. 43-48.  
Ág István: Német sírkertek. *Kertészet*. 1938. p. 186-187.  
Agey Jenő: A kopja. *Erdély*. 1941. (38. évf.) 7. p. 107.  
Albert István: A bajai izraelita temetők. *Honismeret*. 2005. (33. évf.) 4. p. 60-64.  
Albert István: Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén. *Ethnographia*. 1901. (12. évf.) p. 25-32.  
Alt Rudolf: *Buda-Pest, 32 eredeti rajzolatban*. Pest, 1845. p. 67.  
*Angeli úti urnatemető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)  
Az óbudai új temető. *A kert*. 1908. p. 690-691.  
Azary Beatrix: A halállal és a halotti szertartással kapcsolatos terek, térképzetek. *Tabula*. 2003. (6. évf.) 2. p. 242-251.  
B. T. [Bárcay Tamás]: Holtukban védtelen halhatatlanok. Huszonöt év után a legnagyobbak sírjait is feltúrhatják. *Népszabadság*. 1996. április 26. p. 32.  
Bachofen J. J.: A sírszimbolika. In: *A mítosz és az ősi társadalom*. Budapest, 1978. p. 23-96. (eredeti kiadás: Basel, 1859)  
Bajzik Zsolt: A szombathelyi izraelita temető története. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*. 1998. 2. p. 53-64.  
Balassa Iván – Ortutay Gyula: *Magyar néprajz*. Budapest, 1979. p. 121-124.  
Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Budapest, 1989.  
Balassa Iván: A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia*. 1973. (84. évf.) 3. p. 225-242.  
Balassa Iván: A magyar temetőkéről. *Folio Ethn.* 1949. (1. évf.) p. 103-126.  
Balassa Iván: A református temetők néhány vonása. *Széphalom*. 1995. 7. p. 101-105.  
Balassa Iván: *A székelyföldi Erdővidék temetői*. Debrecen, 1992.  
Balázs Edit (szerk.): *Zsidó emlékek a Nyugat Pannon Eurégióban*. Szombathely, 2008.

- Balázs Lajos: Az egybetartozó család képe a csíkszentdomokosi temetőben. *Néprajzi Látóhatár*. 1997. (6. évf.) 1-4. p. 580-584.
- Balázs Lajos: *Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda, 1995.
- Balázs-Bécsi Attila: *A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája*. Budapest, 2002.
- Balázsik Tamás: Kegyúri temetkezés Túrístvándiban. *Műemlékvédelmi Szemle*. 1993. (3. évf.) 1. p. 5-24.
- Balogh István: *A körösnagyharsányi zsidóság és temetők története*. Budapest, 2008.
- Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: A temetkezési módok hatása a temetők kialakítására. *A Kertészeti Egyetem Közleményei*. 1982. (46. évf.) 14. p. 133-143.
- Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: Lezárt temetők újrahasznosítási lehetőségei. In: *Lippay János emlékülés és tudományos ülésszak előadásai*. Budapest, 1982. p. 881-886.
- Baloghné Ormos Ilona – Perjés András: Temetőkertek a fővárosban. *Magyar Építőművészet*. 1984. 5. p. 19-20.
- Bán Ferenc: Nyíregyháza, északi temető (Morgó): kerítések, kapuk, kripták. *Régi-új magyar építőművészet*. 2007. 4. p. 30.
- Bándi László (szerk.): *Balatonfüred emlékjelei. Szobrok, emlékművek, emléktáblák, emlékfák, síremlékek*. Balatonfüred, 2004.
- Bándi László (szerk.): *Emlékhelyek Veszprém megyében*. Veszprém, 1996.
- Banner János: A békési fafaragásról és temetőkről. *Békési Élet*. 1971. p. 549-552.
- Banner János: Jászberényi sírkeresztek. *Néprajzi Értesítő*. 1914. (15. évf.) p. 98-108.
- Bánrévy György: A budavizivárosi régi temető. *Pestbudai emléklapok: a Historia melléklete*. 1931. (4. évf.) 3-4. p. 143-151.
- Bánrévy György: Helyreigazítás „A budavizivárosi régi temető” című cikkhez. *Pestbudai emléklapok: a Historia melléklete*. 1932. (5. évf.) 1-4. p. 133-135.
- Barna István: Az avasi zsidótemető „Bész Hachájim” (Az Élet háza). In: *A miskolci Avas*. Miskolc, 1993. p. 367-383.
- Bartha Elek: Adatok a kárpátaljai görög katolikus temetők néprajzához. In: Bárány Dániel (szerk.): *Ünneplő: Írások Verebelyi Kincse születésnapjára*. Budapest, 2005. p. 225-230.
- Bartha Elek: Életmód, folklór, építészeti örökség: Északkelet-magyarországi görög katolikus szakrális kisemlékek. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 205-224.
- Bartha Elek: *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*. Debrecen, 1992. p. 69-74.
- Bartha Júlia: A kunok gyászja: A temetkezési szokások változása a Nagykunságon. In: *Nagykunsági néprajzi tanulmányok*. Karcag, 2007. p. 214-239.
- Bartos Mihály: *Hit-remény-szeretet. Szimbólumok a Budafok-felsővárosi temetőben*. Budapest, 2004. (Lapok Promontor és Tétény történelméből 2.)
- Bátty Zsigmond: Adatok a kopjafákhoz. *Néprajzi Értesítő*. 1904. (5. évf.) p. 107-110.
- Beck Zoltán: Temetkezés a Pusztán. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*. 1975. 4. p. 519-525.
- Beck Zoltán: Temetkezési szokások Orosházán. In: *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve*. Orosháza, 1963-1964. p. 439-450.
- Bende Csaba: A Fiumei-úti Nemzeti Sírkert avagy Kerepesi Temető? *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 2-3.
- Bene László: Kalotaszegi fejfák. *Erdély*. 1905. p. 118-121. (Kolozsvár)
- Benke György: *Faragott fejfák és verses feliratok a sajtóvezetdi református temetőben*. Mezőkövesd, 2009.
- Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. Budapest, 2001.
- Berze Nagy János: Kövel, gallyal behányt halmok. *Ethnographia*. 1943. (54. évf.) 3-4. p. 251-252.
- Biczó Ilona: A kosdi temető. *Néprajzi Értesítő*. 1912. (13. évf.) p. 69-84.
- Biczó Ilona: Nagykőrösi fejfák. *Néprajzi Értesítő*. 1912. (9. évf.) p. 166-173.
- Bodó Sára: A sírkert édenkertté válik. *Református Tiszántúl: a Tiszántúli Református Egyházkerület lapja*. 2001. (9. évf.) 2. p. 2-3.
- Boldizsár Ildikó: Temető-kert. *Ökotáj*. 1992. tél 2. oldalszám!!!
- Bordás László: *Nagyszalonta város temetőinek monográfiája: „Hol sírjaink domborulnak, unokáink leborulnak”*. Csíkszereda, 2008.
- Boros Anita: A temetkezés körüli szakigazgatási feladatok szabályozása a honi jogrendszerben különös tekintettel az építésügyi szakigazgatásra. *Építésügyi szemle: az építésügy szakpolitikai folyóirata*. 2005. (47. évf.) 2. p. 36-48.
- Borsos Balázs – Penckőferné Punyó Mária: Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1991. (27. évf.) 27. p. 320-331.
- Buczkó József: *Pusztuló értékeink: Rajzok Hajdúnánásról*. Debrecen, 1995. oldalszámok
- Budafoki temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Budapest temetőfejlesztési koncepciója. Döntés előkészítő tanulmány*. 1997. (BFVT Kft. Táj- és Környezetrendezési Iroda) pontosítani!



- Budenz József: Bálvány és fejfa. *Ethnographia*. 1897. (évf.) szám p. 117-124.
- Burgyán Miklós: Magyarországi szív alakú sírjelek. *Ethnographia*. 1972. (83. évf.) 2-3. p. 330-344.
- Buza Péter: Sírkertet mérünk. *Budapest*. 1983. (21. évf.) 9. p. 32-36.
- Bünker J. Raynald – Divald Kornél: Az evangélikusok régi temetője Sopronban. *Magyar iparművészet*. 1906. (9. évf.) 4-5. p. 233-244.
- Cholnoky Viktor: A temető esztétikája. *A ház* (művészeti folyóirat). 1910. (2. évf.) 8-9. sz. p.167-222.
- Cinkotai temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Czenthe Zoltán: *Gömöri Atlantisz 2.: Fejfák*. Rimaszombat, 2005. (Gömör-Kishonti Téka)
- Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*. 1959. (3. évf.) 2. p. 123-124.
- Cs. Sebestyén Károly: Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő*. 1907. évf. 8. p. 105-110.
- Cs. Szabó István: *Református temetők, temetés, sírjelek a Körösök és a Berettyó vidékén*. Békéscsaba, 2008.
- Csaba József: A felsősöri református temető régi fejfái. *Vasi szemle*. 1968. (22. évf.) 4. p. 620-622.
- Csáky Károly: „Nem halt meg, csak alszik” A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Dunaszerdahely, 1999.
- Csalog József: A sárközi református temetők ember alakú fejfái. *Néprajzi Értesítő*. 1940. (32. évf.) p. 381-385.
- Csalog József: A szentesi református temető gombfái. *Néprajzi Értesítő*. 1957. (68. évf.) p. 203-210.
- Csapó Julianna: *A tarpai temetés*. Nyíregyháza, 1977. (Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban IV. Néprajz.)
- Császi Irén: Temetkezési szokások Páskaházán. In: *Tanulmányok Faggyas István tiszteletére*. Debrecen, 1992. p. 109-130.
- Csefkó Gy.: Cinterem. *Népünk és Nyelvünk*. 1929. (évf.) 1. p. 109.
- Csepeli temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Csernus-Lukács Lajos – Triff Viktor – Zsigmond János: *Budapesti temetők*. Budapest, 1999. (A mi Budapestünk sorozat)
- Csete Balázs: Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia*. 1942. (53. évf.) szám p. 200-215.
- Csiki Júlia: A lakodalom és a temetkezés legújabb táji monográfiái. *Honismeret*. 1997. (25. évf.) 6. p. 94-95.
- Csizmazia György: Temetőink környezet- és természetvédelmi problémái. *Környezet- és természetvédelmi évkönyv*. 1983. 5. p. 33-42.
- Csontos László: *Akiknek ezeréves múltunkat köszönhetjük. Magyarország neves halottainak névjegyzéke és temetkezési helyei*. Budapest, 2001.
- Csorna Antal: Temető vagy sírkert? *Kertészeti Szemle*. 1937. [6.] p. 165-168.
- Csőregh Éva: Művészet és giccs a sírok közt. *Világosság*. 1967. (8. évf.) 11. p. 684-687.
- Csősz Szabó István: A tiszaladányi temető és a temetés. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1986. (24. évf.) p. 120-124.
- Csűrös László: A Házsongárd növényzetéről. *Művelődés*. 1996. (évf.) 5-6. oldalszámok
- D. Nagy András – Hack Ferenc: *A gyulai Szent Kereszt (kolera) temető nevezetesebb régi sírjainak kimutatása és leírása*. Gyula, 2005.
- Dankó Imre: A debreceni búzakalászos-kévécs, sarlódiszes sírkövekről. *Ethnica*. 2001. (3. évf.) 2. p. 66-68.
- Dankó Imre: Adatok a „lábtól való fa” elterjedéséhez. *Múzeumi Kurír*. 1976. (3. évf.) 2. p. 32-35.
- Deák Ferenc Lóránd: *Temetkezési és halottas szokások Csernáttonban és környékén*. Csíkszereda, 2009.
- Deák Ferenc: Temetők és sírjelek Csernáttonban. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. Budapest, 2002. p. 360-370.
- Debreczeni László: *Szép Erdélyországból, fatornyos hazámból*. Kolozsvár, 2005.
- Debreczeni László: Szilágysági temetők. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Bukarest – Kolozsvár, 1999. p. 185-191.
- Dégh Linda: Kiegészítő adatok Domanovszky György cikkéhez. *Néprajzi Értesítő*. 1938. (30. évf.) 1-4. p. 111-112.
- Dékányné Kozma Judit: Temetkezési szolgáltatások Pest megyében. *Magyar közigazgatás*. 1999. (49. évf.) 11. p. 663-666.
- Deme Péter – Lövei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): *II. Országos Kegyeleti Konferencia*. Budapest, 2003. p. 21-26.
- Demeter Lajos: A háromszéki temetők jelképvilága. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7/1*. Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 2007. p. 373-409.
- Demeter Lajos: A sepsiszentgyörgyi régi zsidó temető sírköveiről. *Acta*. 1996. 1-2. p. 137-146.
- Demeter László: A baróti régi, avagy Zathureczky-temető leírása. *Acta*. 1996. 1-2. p. 147-156.
- Dimény Attila: Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen. *Acta*. 1996. 1-2. p. 183-188.
- Dobos Lajos: Barangolás magyar temetőkben. *Kertészeti Szemle*. 1940. (12. évf.) 11. p. 143-147.
- Dobri Mária (szerk.): *A horvátnádáljai temető sírkövei*. Körmend, é.n.
- Dobrossy István (szerk.): *A miskolci orthodox templom és sírkertje*. Miskolc, 2001.
- Dobrossy István (szerk.): *Református templom és temető a miskolci Avason*. Miskolc, 2003.

- Dobrossy István: Az avasi református (műemlékké nyilvánított) temető története. A *Herman Ottó Múzeum évkönyve*. 2003. (42. évf.) p. 339-358.
- Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. Budapest, 1981. oldalszámok
- Domanovszky György: Bereg megyei fejfák. *Néprajzi Értesítő*. 1936. (28. évf.) p. 91-98.
- Domanovszky György: Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből. *Néprajzi Értesítő*. 1937. (29. évf.) p. 423-438.
- Domonkos János: A házsongárdi temető. *Honismeret*. 1990. (18. évf.) 1. p. 70-71.
- Domonkos János: *A kámoni (Szombathely, VII.) temető néprajza*. Szombathely, 1969.
- Dömötör Sándor: Abádszalóki fejfa-díszítések. *Index Ethnographicus*. 1960. p. 81-94.
- Dömötör Sándor: Az abádszalóki temető süveg alakú fejfái. *Jáskunság*. 1959. p. 179-182.
- Dudás Ferenc – Hazafi Zoltán: *Módszertani útmutató jegyzőknél a temetkezés helyi rendjének szabályozásáról*. Budapest, 2000.
- Dukrét Géza (szerk.): *Hol sírjaink domborulnak. Partiumi temetők*. Nagyvárad, 1999. (Partiumi Füzetek 7.)
- Dutka Mária: A temető művészete. *Tükör*. 1938. évf. szám p. 827-831. pontosítani!
- Emmer Edit: *Legyen akaratom szerint. Kegyeleti katalógus a legújabb törvényi szabályozással*. Budapest, 2000.
- Entz Géza: Temetők, temetőkben levő művészeti emlékek védelme. In: *Műemléki Albizottságok VII. országos értekezlete*. Kaposvár, 1973. p. 31-34.
- Eperjessy Ernő: „Ha a lélek átér a Jordán vizén...” Fejfákra szegezett kendők a baranyai horvát temetőkben. *Néprajzi Látóhatár*. 2001. (10. évf.) 1-4. p. 363-374.
- Erdélyi Lajos: *Az élők háza*. [Budapest], [1995.]
- Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, 1980.
- F. Cirkl Zsuzsa: *Látjátok feleim... Barangolás a Szent Rókus temetőben*. Tóthfalu, 2003.
- Faggyas István: *Fejfás temetők a magyarországi Gömörben*. Debrecen, 1988. (Gömör néprajza 12.)
- Faggyas István: Fejfás temetők a magyarországi Gömörben. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 12.
- Faggyas István: Jósavő és Aggtelek sírjelei és temetési szokásai. A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 1975. (14. évf.) p. 112-116.
- Faragó Jánosné: Temetkezési szokások Jászárokszálláson. *Honismeret*. 1996. (24. évf.) 5. p. 45-51.
- Faragó Tamás: Temető, olvasztótégely vagy nagyra nőtt falu? *Rubicon*. 1993. (4. évf.) 8-9. p. 45.
- Farkasrét*. Budapest, 2003. (fotóalbum)
- Fazekas Árpád – Szekrényes András: *Nyíregyháza temetői*. Nyíregyháza, 1990.
- Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken*. Sepsiszentgyörgy, 2006.
- Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest, 1933. (Bölcsészdoktori értekezés)
- Fekete Albert: *Kolozsvári kertek. A régi Kolozsvár zöldterületei*. Kolozsvár, 2004. p. 18-19, 52-58.
- Fekete J.: Gondolatok az urbánus temető körül. *Hungarológiai Közlemények*. 1980. 42-43. p. 143-153.
- Felhősné Csiszár Sarolta: *Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton*. Debrecen, 1986. (Studia folkloristics et ethnographica 20.)
- Ferenczy Károly: Temetőkről, temetésről. *Világosság*. 1982. (23. évf.) 6. p. 364-369.
- Fettich Nándor: Az ember formájú életfáról. *Index Ethnographicus*. 1956. évf. szám oldalszám
- Fiumei úti sírkert*. Budapest, 2002. (fotóalbum)
- Fiumei úti sírkert. Kerepesi temető, Budapest*. Budapest, é.n. (füzet)
- Foltiny István – Korek József: A csecstói középkori templom és temetők. In: *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve*. Hely, 1945. p. 149-190.
- Forgács Sándor: *Győri Nádorvárosi Köztemető*. Győr, 2005.
- Földvári Zsigmond: Kopjafák a kiskunlacházi református temetőben. A *ceglédi Kossuth Múzeum Adattára*. ??? Cegléd, 1970, oldalszám
- Frojimovics Kinga – Pusztai Viktória: Pusztuló temetőinkről. *Új Élet*. 1994. június 1. p. 2.
- Fügedi Márta – Viga Gyula: A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia*. 1994. (105. évf.) 1. p. 129-144.
- Gaal György: *A Házsongárdi temető térképe*. Kolozsvár, 1994. (2. bővített kiadás, 2001.)
- Gaal György: Házsongárdi Pantheon. In: *Korunk Évkönyv*. Kolozsvár, 1980. p. 247-286.
- Gaal György: *Tört kövön és pusztuló kereszten. (Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben)*. Kolozsvár, 2009. (korábbi kiadás: Kolozsvár, 1997.)
- Gábor Andor: Temetőben. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*. 1905. (11. évf.) 1. p. 85-89.
- Gábor Andor: Temetőben. *Múlt és jövő*. 2005. (16. évf.) 4. p. 2-3.
- Gábrriel Tibor: Budapesti temetők, sírok, emberek. *Honismeret*. 2005. (23. évf.) 2. p. 116-120.
- Gál Kálmán: Temetési szokások a Nógrád mellett. *Ethnographia*. 1895. (6. évf.) p. 222-226.
- Galamb Anett: *Halottkultusz Besenyőtelek, Dormánd, Poroszló, Mezőtárkány községekben*. Budapest, 1999.
- Géher István: „...köz temető-hely megengedett...”. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 1997. (10. évf.) 5. p. 59.
- Gergely Katalin: „Sátorát leltem a romló testemnek...” *Halottas és temetkezési szokások Gyergyószentmiklóson*. Csíkszereda, 2000.

- Gerstenmayer László: Sírhantok növénydíszeiről. *Kertészet*. 1931. p. 187-188.
- Gervers-Molnár Vera: *Sárospataki síremlékek*. Budapest, 1983. (Művészettörténeti füzetek 14.)
- Gönczi Ferenc: A lükő és fejfa Göcsejben. *Néprajzi Értesítő*. 1903. (4. évf.) p. 140-145.
- Gönczi Ferenc: Fejfák tömeges beszerzése a Somogy Megyei Múzeumnál. *Néprajzi Értesítő*. 1937. (29. évf.) p. 246.
- Gunyhó Imréné: *Élők a holtakért I. rész: temetők Györszentivánon*. Győr, 1999.
- Gy. Gömöri Ilona: A hevesi temetők. *Agria*. 1999. 35. p. 259-284.
- Gyarmati Rudolf: A keleti temető fejfáinak rajzolatai. *Böszörményi Szemle*. 2001. (1. évf.) 2. p. 68-75.
- Györffy István: Nagykunsági fejfák. *Néprajzi Értesítő*. 1907. (8. évf.) p. 94-105.
- Györkey Jenő - Sággy Gyula: *Házsongárdi rekviem*. Budapest, 2003.
- H. Csukás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. *Téka*. 2002. 1. p. 24-32.
- H. Csukás Györgyi: Kislódi sírkövek a Bakony, Balaton-felvidék tájegység katolikus temetőjében. *Téka*. 2000. évf. 2. p. 24-25.
- Hadiné Turcsik K.: A sírhelyek – elhunyt szeretteinkkel való kapcsolataink jelképes örökei. *Szép kertek*. 2001. (4. évf.) 5. p. 28-29.
- Hála József: A kőfaragás és emlékei a székelőföldi Homoródjánosfalván. *Ház és ember*. 2003. évf. 16. p. 131-146.
- Hanák Péter: A halál Budapesten és Bécsben. In: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. p. 63-80.
- Handi Péter: Sírlátogatás. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2003. (16. évf.) 8. p. 18.
- Hendel Gyula: A debreceni erdei temető. *Kertészeti Szemle*. 1940. (12. évf.) 3. p. 44-45.
- Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Budapest, 1988.
- Herepei János: *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei*. Kolozsvár, 2001.
- Hermann Bernadett: Vita a temetkezési törvényről: parcellázók. *HVG*. 2005. (27. évf.) 10. (1346.) p. 92-94.
- Hermann István: *A pápai temetők története*. Pápa, 1995. (A pápai Jókai Kör kiadványai 4.)
- Herodek Ferenc: *Temetkezés, temetők és temetkezési jog*. Pécs, 1915.
- Hogya György: *Adatok Veszprém város temetőinek történetéhez*. Veszprém, 1997.
- Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz*. Budapest, 1982. (Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 10.)
- Horváth Csaba: *Kegyeleti Jogtár*. [Budapest], 2005.
- Horváth Detre: Látogatás a községi temetőben. *Köszeg és Vidéke*. 1930. aug. 3. p. 1.
- Horváth Ernő: *A petőházi templom, iskola és temető története*. Budapest, 2005.
- Horváth Gábor: A Vízváros régi temetője. *Budapest*. 1979. (17. évf.) 7. p. 38-39.
- Horváth Gábor: Temetős programunk eredményei. *Füzike*. 2000. 39. p. 11-14.
- Horváth Imre: Isten tenyerén – Őseink üzenete: a fejfák. In: *Magyarságtudományi tanulmányok*. Budapest, 2008. p. 413-432.
- Horváth Imre: Temető kertek művészete. In: Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, 2000. p. 177-197.
- Horváth László: Adatok a gyöngyösi temetők kultúrhistóriájához. *Agria*. 1996. évf., 31-32. p. 187-217.
- Horváth László: Adatok a hatvani temetők, temetkezések történetéhez. *Agria*. 1998. évf. szám p. 91-117.
- Hunfalvy János – Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben I-III*. Darmstadt, 1856-1864. I. kötet p. 155. és III. kötet p. 13.
- I'saák Mártha: Falusi sírkertek november másodikán. *A kert*. 1903. p. 650-652.
- Iglói Gyula: A hejőcsabai zsidótemető áthelyezése az Avasra. In: *A miskolci Avas*. Miskolc, 1993. p. 385-398.
- Illyés Gyula: Dombvidéki temetők. *Új Dunatáj: tudományos és művészeti szemle*. 2002. (7. évf.) 4. p. 5-6.
- Imreh Pál et al.: *Fejfák és temetők Erdélyben: Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben*. Budapest, 1977. (Folklór archívum 7.)
- Isaszegi Margit: *A kőbányai sírköves ipar*. [Budapest], [2005.]
- Issekutz Sarolta: *Örmény halottkultusz és temetkezés: Erzsébetváros és örmény katolikus temetője*. Budapest, 2009.
- István Lajos: Korondi temetők. *Hazanéző*. 1990. (1. évf.) 1. p. 19-20.
- Jámbor Imre (szerk.): *Kertépítészet II*. Budapest, 1988. p. 298-343.
- Jaschik Álmos: Néprajzi barangolások. Isaszegi sírkerezek. Az albertirsai temető. *Magyar Iparművészet*. 1927. (30. évf.) szám, oldalszám. pontosítani!!!
- Jegyzék a Tabán-krisztinavárosi temető fenntartani javasolt sírjairól és síremlékeiről*. Budapest, 1930.
- Jegyzék a Vízvárosi temető fenntartani javasolt sírjairól és síremlékeiről*. Budapest, 1931.
- Jonke Kálmán: A hant nélküli temető kert. *Kertészeti Szemle*. 1931. (3. évf.) 11. p. 348-353.
- Józsa László: *Megszentelt kövek. Kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szeged, 1999.
- Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét, 1999.
- Juhászné Bujdosó Mária: Temető kert Budapesten. *Szép kertek*. 1999. (2. évf.) 2. p. 12-14.
- K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár, 1944.

- Kádár László – Balázs Péter: A temetkezés változó szokásai, és ennek közegészségügyi jelentősége. *Magyar epidemiológia = Hungarian Epidemiology*. 2008. (5. évf.) Supplementum
- Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Budapest, 1997.
- Kálmán Attila: A tatái temetők művelődéstörténeti emlékei. *Honismeret*. 1983. (11. évf.) 4. p. 24-28.
- Kancsó János: Felhívás a tótkomlói temetőkapu helyreállítására. *Honismeret*. 2004. (32. évf.) 2. p. 92.
- Kapocscs György: „Hol sírjaink domborulnak”. *Nemzetünk nagyjainak sírhelyei*. Szentendre, 2002.
- Kappanyos András: A temetők retorikája. *Café Babel*. 1997. (7. évf.) 24. p. 173-190.
- Kapronczay Károly: Hol sírjaink domborulnak. *Valóság*. 1999. évf. 12. p. 83-87.
- Kapronczay Katalin: Temetkezési szokások az erdélyi románoknál. *Valóság*. 2007. (50. évf.) 6. p. 117-119.
- Kardos Árpád: Tapasztalatok a németországi tanulmányútról. München kertészete. *Kertészeti Lapok*. 1910. (25. évf.) 12. p. 526-543.
- Károly Pál: Százezer rózsát a temető helyén. *A Pesti Városháza*. 1930. 45. p. 22-23.
- Káspár Hermina: *A Soproni Evangélikus Temető története napjainkig*. H.n. 1992.
- Kecskés Péter (szerk.): *Temetők. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre*. Budapest, 1976.
- Kegyelet és emlékezet*. Budapest, 2007. (Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság)
- Kelemen Lajos: A marosvásárhelyi református temető legrégibb sírkövei. *Erdélyi Múzeum*. 1909. (26. évf.) 2. p. 154-161.
- Kemény Mária: A Gerenday-féle sírkögyár története (1847-1952). *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 93-126.
- Keményfi Róbert: Pincés temetkezés Sajóvelezden. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Tanulmányok és közlemények*. Debrecen – Szolnok, 1995. p. 403-412.
- Keményfi Róbert: Táji adottság – temetkezési forma – építészeti örökség 2. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 233-244.
- Kerekes Borbála: Tengődő tengődi sírkövek vagy tavaszi nagytakarítás? *Kapu*. 2007. (20. évf.) 6-7. p. 132-133.
- Kerepesi úti temető 1999-ben. *Budapesti negyed: lap a városról*. 1999. (7. évf.) 3. (25.) p. 174-472.
- Kirner A. Bertalan: *Fejfák között száz falu temetőjében*. Békés, é. n. (Békési Téka 20.)
- Kispesti temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Kiss András: Parádi Ferenc felvételei a Házsongárdi temető, Baca, Dés, Körösfő és Szék síremlékeiről. *Korunk*. 2007. (18. évf.) 5. p. 83-89.
- Kiss Eszter: Hajdúnánási temetkezési szokások. *Ethnographia*. 1932. (42. évf.) p. 37-40.
- Kiss Lajos: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethnographia*. 1920. (31. évf.) p. 80-94.
- Kiss Lajos: Magyar fejfák, bálványfák. *Magyar Iparművészet*. 1906. (9. évf.) szám, oldalszám
- Kiss Lajos: Temető. *Magyar Nyelvőr*. 1976. (100. évf.) p. 458-461.
- Kiss Lajos: Temetők és fejfák Hódmezővásárhelyen. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Hely, 1995. p. 139-193.
- Kiss Menyhért: Temetés az erdőn. *Katholikus szemle*. 1904. (18. évf.) 1. p. 99-101.
- Kissné Mikes Éva: *Mezőúri temetkezési szokások*. Mezőtúr, 1987. (Mezőtúri helytörténeti füzetek 9.)
- Kleinod, Brigitte: *Sírok beültetése mutatósan, szeretettel*. Kaposvár, 1998.
- Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. *Műemlékvédelem*. 1975. (19. évf.) 2. p. 107-111.
- Koczogh Ákos: Főtől való fák. *Confessio*. 1979. (3. évf.) 4. p. 84-101. (Debrecen)
- Kodolányi János: A temetők és a temetkezések rendjének szabályozása a 18. században. *Néprajzi Közlemények*. 1959. (4. évf.) 4. p. 244-253.
- Kodolányi János: Adatok Kápolnásfalu (Udvarhely m.) temetkezési szokásaihoz. *Ethnographia*. 1947. (58. évf.) p. 121.
- Komoróczy Géza (szerk.): *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. I-II*. Budapest, 1994.
- Kopka János: *Zsidó emlékek a Felső-Tiszavidéken*. Nyíregyháza, 2004.
- Kopp János: Kopjafák a dömsödi temetőben. In: *A ceglédi Kossuth Múzeum Adattára. ???* Cegléd, 1971. oldalszám
- Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-olaszi temetőben*. Nagyvárad, 1998. (Partiumi Füzetek 2.)
- Kormos Szilvia: *A váci zsidó temetők*. Budapest, 2010. (Hungaria Judaica 24.)
- Kós Károly: A székely sírfák kérdéséhez. In: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1972. p. 253-273.
- Kós Károly: Ékes fejfáinkról. *Művelődés*. 1956. (2. évf.) 36-37. p. 54.
- Kós Károly: Sírjelek. In: *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest, 1974. p. 114-123.
- Kós Károly: Szerelem és halál a szilágysági népművészetben. In: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1972. p. 209-237.
- Kovács Dénes: *A Kerepesi-úti temető. Útmutató és tájékoztató húsz ábrával és az egész temető térképével*. Budapest, 1894.
- Kovács Géza: *A temető néprajza Vasszécsenyben*. Körmend, 1971.
- Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők*. H.n. 2006.

- Kő András: A Németvölgyi temető titkai. *Új Magyarország*. 1995. július 22., július 29., augusztus 5., augusztus 12., augusztus 26., szeptember 2. p. 12.
- Kőbe vésve: A kőbányai sírköves iparról. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2006. (19. évf.) 5. p. 67-75.
- Költözik egy régi temető. *Magyar Nemzet*. 1963. június 9. p. 5.
- Kövesdi Mónika: „Nem, te nem törlöd el a mi emlékünket”: a tatari zsidó temető. Tata, 2004.
- Krupa András: A békéscsabai szlovákok temetkezési szokásai. *Folklór és Tradíció*. 1987. (évf.) 4. p. 57-65.
- Kubinyi Ágoston: *A temetések és temetők*. Pest, 1869.
- Kunt Ernő: *A halál tükrében*. Budapest, 1981.
- Kunt Ernő: A halál tükrében. *Új Írás*. 1978. (évf.) 3. oldalszámok
- Kunt Ernő: A kép keresése, avagy a mítosz fontosságáról. In: Kunt Ernő: *Az antropológia keresése: Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003. p. 79-88.
- Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV*. Miskolc, 1975. p. 475-508.
- Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás. A parasztság halálképe*. Budapest, 1987.
- Kunt Ernő: Kísérlet sírjelek népművészeti elemzésére. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1975. (14.) p. 104-112.
- Kunt Ernő: Temetkezési szokások Pányokon II. Szokásvizsgálat. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII-XXIX*. Miskolc, 1991. p. 497-530.
- Kunt Ernő: Temetkezési szokások Pányokon. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV*. Miskolc, 1976. p. 263-290.
- Kunt Ernő: *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban*. Debrecen, 1978. (Studia Folkloristica et Ethnographica 3.)
- Kunt Ernő: *Temetők népművészete*. Budapest, 1983.
- Kustár Rozália: Faragott fejfák a szlovák nemzetiségű Dunaegyházán. In: *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig: Az V. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Baja, 2002. július 18-19.) előadásai*. Baja-Kecskemét, 2003. p. 131-151.
- Kútvölgyi Mihály: *Első házam vala...* Budapest, 2002. (fotóalbum)
- L. Juhász Ilona: A háború jelei. In: *Az Etnológiai Központ Évkönyve 2006-2007*. Somorja. 2007. p. 79-132.
- L. Juhász Ilona: A szlovákiai magyar tájak temetőinek kutatása és dokumentálása. *Fórum: társadalomtudományi szemle*. 2006. (4. évf.) 4. p. 161-168.
- L. Juhász Ilona: Fényképek a dél-szlovákiai temetők síremlékein és az út menti haláljeleken. In: *Az Etnológiai Központ Évkönyve*. Dunaszerdahely – Komárom, 2004. p. 107-133.
- L. Juhász Ilona: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Dunaszerdahely – Komárom, 2002. (Lokális és regionális monográfiák 2.)
- Laborcné Balogh Éva: *Útmutató a temetkezési jogszabályok alkalmazásához*. Budapest, 2000.
- Lajta Béla: A temető művészete. *Magyar Iparművészet*. 1914. (17. évf.) 3. p. 112-122.
- Laki Lukács László: Egy csereháti falu temetője és sírjel költészete. *Széphalom*. 1994. (6. évf.) szám p. 349-364.
- Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Budapest, 1993.
- Lakner Judit: Temetési vállalkozók Budapesten a századfordulón. *Történelmi szemle*. 1991. (33. évf.) 3-4. p. 215.
- Lakóné Hegyi Éva: A zilahi nagytemető néhány régi sírköve. *Erdélyi Múzeum*. 1997. (59. évf.) 1-2. p. 182.
- Laluja András: Sírkövek élete. *Új Ember*. 1995. október 22. p. 12.
- Lászlóffy Aladár: *Házsongárd*. [Budapest], 1989.
- Lele József (ifj.): Tápió temetői. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Hely, 2000. p. 333-369
- Letakart tükrök. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest, 2001.
- Limbacher Gábor: Vallásos népművészet. In: Kapros Márta (szerk.): *Nógrád megye népművészete*. Balassagyarmat, 2000. p. 273-326.
- Liszka József: Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén. In: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. Budapest, 1992. p. 116-135. (Magyarságkutatás könyvtára 12.)
- Liszka József: Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén. *Limes: tudományos szemle*. 1990. (3. évf.) 1. p. 71-85.
- Liszka József: Fejfák és lábfa a gömöri Felsővályon. *Honismeret*. 1983. (11. évf.) 3. p. 50-51.
- Liszka József: Temetőink szakrális emlékei. A falusi és mezővárosi temetők kultúrája a Kisalföld szlovákiai részén. In: Uő.: *Állítatott keresztényi buzgóságból: Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisémlékeiről*. Dunaszerdahely, 2000. p. 149-170.
- Litvay Nándor: A temetkezés történeti alakulása. *Városi szemle: közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből*. 1947. (33. évf.) 9-10. p. 600-603.
- Lőrincz László: *Az Enyedi Pantheon. A Nagyenyedi Református Temető képekben*. Nagyenyed, 1996.
- Lővei Pál: Adalékok a magyarországi nemzeti emlékhelyek problematikájához. *Ars Hungarica*. 2004. (évf.) 1. oldalszámok
- Lukácsi Attila: A fővárosi peremkerületek temetői. 2004. okt. 19. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)

- Lukácsi Attila: Budapest három legnagyobb temetője. 2004. okt. 26. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Lukácsi Attila: Egyedülálló a fővárosi temetők mostoha sorsa. 2007. nov. 1. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Lukácsi Attila: Felbecsülhetetlen értéket rejtene a fővárosi zsidó temetők. 2004. nov. 12. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Luthár Péter: Temetőink védtelenek és védtelenek. [beszélgetés L. Szabó Tündével] *Új Ember*. 1991. november 3. p. 2.
- Lükő Gábor: Kiskunsági kopjafák. *Művészet*. 1971. (12. évf.) 9. p. 6-7.
- Lükő Gábor: Tanulmányutam a szatmári, beregi, máramarosi, továbbá a Közép-Tisza melléki községek temetőiben. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen, 1942. p. 58-62.
- M. Csontos Kornélia: Komlódótfalu (Szatmár vm.) fejfái. *Néprajzi Értesítő*. 1938. (30. évf.) 1-4. p. 257-266.
- M. Kozár Mária: Vasi szlovén temetők. *Vasi Szemle*. 1990. (44. évf.) 3. p. 375-388.
- Mácza Mihály: A komáromi temetőkről. *Limes: tudományos szemle*. 1992. (5. évf.) 4. p. 5-18.
- Magyar néprajz. I-VIII*. Budapest, pontosítani!
- Magyar Néprajzi Lexikon I-V*. Budapest, 1977-1982.
- Magyar temetői fejfák. *Magyar iparművészet*. 1902. (5. évf.) 1. p. 17-21.
- Magyari Márta: Temetőkultúra és sírgondozás Muraszemenyén. In: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 103-112.
- Majdán Béla (szerk.): *A balassagyarmati zsidó közösség emlékezete. Tudósítás a balassagyarmati micvéről és a műemlék zsidó temetőről...* Balassagyarmat, 2004.
- Major Miklós: A Berettyó-felvidék református temetőinek fejfái. *Az Ige*. 1900. (1. évf.) 7-8. p. 10-11.
- Major Miklós: Felső-Berettyó vidéki fejfák. In: Kós Károly-Faragó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok 1978*. Bukarest, 1978. p. 238-244.
- Majoros Valéria: Lajta Béla síremlék- és temetőkészlete. *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 165-184.
- Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. I-V. Budapest, 1907-1922. oldalszám.
- Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*. 1982. (26. évf.) 1. p. 17-20.
- Márton László: *Temetkezési szokások Békésen*. Békés, é. n. (Békési Téka 20.)
- Matyikó Sebestyén József – Haraszti László: *A siófoki zsidó temető*. Siófok, 2008.
- Mayer Miklós: Köztemetők rendezése. *Magyar Műkertészek és Kertgazdák Országos Szakközlönye*. 1897. 134. p. 1-2.
- Méhes Károly: Temetés és... *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2005. (18. évf.) 3. p. 46-49.
- Mélykúti Csaba – Mélykúti László: *A gödöllői izraelita hitközség és ótemető története 1852-1945*. Gödöllő – Budapest, 2005. (Gödöllői históriák 1.)
- Merényi Alexandra: Növénybemutató a temetőben. *Kertészet és szőlészet*. 2006. (55. évf.) 18. p. 17.
- Merköz Annamária: *Kegyeleti adattár*. Budapest, 2005.
- Mezey László Miklós: Tornyok és temetők. *Honismeret*. 2000. (28. évf.) 1. p. 98.
- Mihályi Molnár László: Fejfák a Nagykapos környéki temetőkben. In: *Új Minden Gyűjtemény 3*. Pozsony, 1984. p. 85-92.
- Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi római katolikus temető. *Honismeret*. 2002. (30. évf.) 2. p. 74-76.
- Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. *Műemlékvédelem*. 2003. (47. évf.) 4. p. 274-278.
- Miklósi-Sikes Csaba: *Kőbe vésett történelem. A sümegi városi temetők története és sírjelei 1950-ig*. Sümeg, 2002. (Múzeumi füzetek 13.)
- Miskolczi Ágost: Temető és vandalizmus. *Városi Szemle*. 1934. (20. évf.) 5. p. 729-743.
- Mislovics Andrea – Mislovics Erzsébet: Az örök nyugalom kertje: Adatok a hajdúdorogi zsidó temetőről. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6/1*. Veszprém, 2004. p. 433-447.
- Molnár Józsefné: Komlódótfalu (Szatmár megye) fejfái. *Néprajzi Értesítő*. 1928. (30. évf.) p. 223-238.
- Molnár Mihály: Gömöri keresztek. *SZBAZ*. 1989. évf. 5-7. p. 21-24.
- Morvay Péter: 58 kiskérdőív a fejfa és lábformák kutatásához. In: *A Néprajzi Múzeum Adattári Értesítője*. Budapest, 1957. p. 76-78.
- Morvay Péter: Ember alakú fejfák a bőrvélyi temetőben. *Ethnographia*. 1958. (69. évf.) 1. p. 53-69.
- Morvay Péter: Fejfák és fejfa-faragók. *Reformátusok Lapja*. 1969. 4. pontosítani!
- Morvay Péter: Miről vallanak a temetők? *Reformátusok Lapja*. 1962. 4. pontosítani!
- Moscu Katalin: Halottak napja a Házsongárdban. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 10-11.
- Möcsényi Mihály: *Temetőkkel kapcsolatos szakértői vélemény*. Budapest, 1971. Kézirat.
- Murádin Jenő: A kőfaragástól a szobrászatig. Klösz József (1843-1922). In: *Magyar műemlékvédelem 14*. Budapest, 2007. p. 181-190.
- Műemlékek a magyarországi temetőkben. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 14-15.
- Münz András: Nemzeti sírkertünk: a Kerepesi. *National Geographic Magyarország*. 2008. (6. évf.) 11. p. 122-137.
- N. Kósa Judit: A temető esztétikája. *Népszabadság*. 2000. október 28. p. 30.



- N. Szabó Magdolna: Fejfák a hajdúnánási temetőkben. In: „Szent ez a föld...”: *Néprajzi írások az Alföldről*. Szeged, 2005. p. 198-207.
- Nagy Dezső: A magyar fejfák és díszítményeik. *Folklór Archivum*. 1974. 2. pontosítani!
- Nagy Géza: A karcasai temető és a temetkezés szokásai. *Széphalom*. 2001. 11. p. 157-160.
- Nagy Ibolya: Adalékok a hajdúszoboszlói temetkezési szokások történetéhez. In: *Néprajzi tanulmányok*. Debrecen, 1992. p. 161-174. (A Hajdú – Bihar megyei múzeumok közleményei 51.)
- Nagy Ibolya: Fejfák – emlékjelek az időben. *Magyar Híd*. 1991. (1. évf.) 1. p. 18-19.
- Nagy Ildikó: A síremlék. In: *Magyar művészet 1890-1919*. Budapest, 1981. p. 461-465.
- Nagy Jenő: Erdővidéki fejfák. *Erdélyi Múzeum*. 1993. (55. évf.) 3-4. p. 151.
- Nagy Jenő: Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. *Ethnographia*. 1942. (53. évf.) p. 132-143.
- Nagy Ödön: Az egyház szerepe halottas szokásaink alakításában. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 1.* Veszprém, 1991. p. 179-184.
- Nagy Ödön: Temetési szokások a Maros megyei református gyülekezetekben. *Néprajzi Látóhatár*. 1992. (1. évf.) 3-4. p. 53-63.
- Nagy Zoltán: A temető arcai. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 1.
- Nemeskürty István: Nemzeti létünk temetői. *História*. 1993. (15. évf.) 3. p. 7-8.
- Németh Béla: *A temető néprajza Rábagüzesen*. Körmend, 1971.
- Németh Lajos: Funerális művészet. *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 7-19.
- Novák József Lajos: A temető népi művészete. *Néprajzi Értesítő*. 1910. (11. évf.) p. 1-27, 149-161.
- Novák László Ferenc: Fejfák a Kiskunságban. In: Bathó Edit - Ujváry Zoltán (szerk.): *Jászok és kunok a magyarok között: Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére*. Jászberény, 2006. p. 335-345.
- Novák László: A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. *Cumania*. 1978. 5. p. 219-305.
- Novák László: A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. In: *Bács-Kiskun Megyei Múzeum Közleményei*. Hol, 1975. p. 219-305.
- Novák László: A halál árnyékában. (Adatok az irsai temetők néprajzához.) In: *A ceglédi Kossuth Múzeum adattára ??? 1964*. pontosítani!!
- Novák László: A szatmárcsekei temető fejfái. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 5.
- Novák László: Archaikus fejfáinkról. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Régió és kultúra: Tanulmányok Szatmár néprajzából Gunda Béla tiszteletére*. Debrecen, 1991. p. 209-219.
- Novák László: *Fejfa monográfia*. Nagykovács, 2005. (Az Arany János Múzeum kismonográfiái 16.)
- Novák László: *Fejfák a Duna-Tisza közén*. Nagykovács, 1980. (Az Arany János Múzeum kismonográfiái 1.)
- Novák László: Halottkultusz és fejfatípusok Albertirsán. *Studia Comitatus*. 1973. (évf.) 2. p. 203-228.
- Novák László: Temetés és sírjelölés az Ung vidéken. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1985. (23.) p. 104-112.
- Novák László: Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In: Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 1982. p. 739-799.
- Novák László: Temetkezés és sírjelölés a Tiszaszágon. In: *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve VII.* Szolnok, 1990. p. 401-417.
- Novák László: Temetkezési helyek és építmények az Alföldön. *Ház és Ember*. 1995. 10. p. 165-176.
- Novák László: Temetők a Duna-Tisza közén. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 7.
- Nyárády Albert: Temetkezés a palócok földjén. *Néprajzi Értesítő*. 1906. (7. évf.) szám, oldalszám
- Nyárády Mihály: A szatmárcsekei református temető fejfái. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*. Nyíregyháza, 1960. p. 193-218.
- Óbudai temető*. Budapest, 1999. (füzet)
- Oláh-Gál Róbert: Séta a marosvásárhelyi Református temetőben. *Műszaki Szemle*. 2004. (7. évf.) 27. p. 15.
- Olasz Ferenc (fényk. és összeáll.): *Fejfák*. Budapest, 1975. (Utószó: Kós Károly)
- Olasz Ferenc: *Mindörökké*. Budapest, 1978. (Utószó: Németh Lajos)
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. I-VI.* Budapest, 1868-1872. I. p. 140-142., III. p. 16., IV. p. 195. pontosítani!
- Orbán Imre: *Makó római katolikus temetői a 18-19. században*. Makó, 1992. (A Makói Múzeum Füzetek 71.)
- Orbán Róbert: *Sőkás temetők az Őrségben*. Kercaszomor, 2003?
- Ormándy Miklós: A temetőben. *Katholikus szemle*. 1910. (24. évf.) 9. p. 985-989.
- Ormos Imre: *A temetők osztályozása és tervezése*. Budapest, 1974.
- Ormos Imre: *Kerttervezés története és gyakorlata*. Budapest, 1955. p. 493-501.
- Ormos Imre: Városi temetők korszerűsítése. *Városépítés*. 1970. 4. p. 24-26.
- Ortutay Tamás: Zsúfolt városok – újfajta temetők. *Világosság*. 1982. (23. évf.) 6. p. 369-373.
- Ókrész Károly: A temerini zsidó temető. *Bácsország*. 2009. (48. évf.) 1. p. 93-97.
- Pálfalvi Pál: A pusztinai temető növényvilágáról. In: *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve*. Kolozsvár, 1997. p. 123-149.

- Palkó Attila: Halál és temetés Magyarán (Felső-Maros mente). *Néprajzi Látóhatár*. 1995. (4. évf.) 3-4. p. 150-189.
- Páll István: A református egyháznak a temetőterületi hasznosítást és rendjét szabályozó tevékenysége a 19. század végén és az újlétei temető fa sírjelei. *Múzeumi Kurír*. 1977. (évf.) 25. p. 37-49.
- Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) p. 173-177.
- Papp Izabella: A jászkunsági görögök egyházi és világi emlékei a 18-19. századból. In: *A Jászkunság kutatása 2000: Tudományos konferencia Kiskun Múzeumban*. Jászberény, 2002. p. 171-189.
- Papp József: Törzsökig leégett erdő csonkjai. Temetőrendezés a 19-20. századi Debrecenben. *Debreceni Disputa*. 2006. (4. évf.) 11-12. p. 54-58.
- Parádi Ferenc: Bolyongás a házsongárdi temetőben. *Erdély*. 1939. (36. évf.) 4. p. 82-85.
- Pásztor Pál: Templomkertek, temetők. In: *Evangélikus templomok*. Budapest, 1944. p. 439-444.
- Payr Sándor: A régi evangélikus temető Sopronban. Sopron, 1917.
- Penckőferné Punykó Mária: Faragott fejfák a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben. In: Penckőferné Punykó Mária (szerk.): *'Szem látta, szív bánta...': Kárpátaljai honismereti tanulmányok*. Beregszász - Budapest, 1996. p. 226-231.
- Perehazy Károly: Vasműves emlékek a temető művészetében. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) 3. p. 182-188.
- Pesterzsébeti temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Pestlőrinci temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Péterfy László: A régi Marosszék falusi temetői. *Magyar Építőművészet*. 1990. (81. évf.) 5. p. 27-29.
- Péterfy László: Kőből készült sírjelek a Kis-Küküllő és a Nyárad mentén. *Ars Hungarica*. 1983. (11. évf.) p. 77-86.
- Péterfy László: *Marosszék régi sírkövei*. Marosvásárhely, 2005.
- Petkes József: Kopjafák. *Művelődés*. 1972. (évf.) 6. p. 44.
- Petrich Csaba: *Gesztenyefák árnyékában: 100 éves a Pécsi Köztemető*. Pécs, 2004.
- Pettenkofer Miksa: *A temetkezési helyek megválasztásáról*. Buda, 1869.
- Pippidi, Andrei: A sírkövekről, mint a nemzeti identitás mérföldköveiről. *Café Babel*. 1999. 1. p. 81-94.
- Pocsai Judit – Tóth László: *Csendes kertek. Néhány gondolat és tény a temetőkről*. Budapest, 1990.
- Pohl Ferenc: Temetőkertek. *Kertészeti Lapok*. 1910. (25. évf.) 4. p. 191-193.
- Pósfai György: Sírok kilátással. *Holmi*. 2008. (20. évf.) 10. p. 1310-1313.
- Prückler József: Jászberényi református temetői kopjafák. In: *Jászberényi Jász Múzeum évkönyve*. Jászberény, 1938-1943. oldalszámok
- Puntigán József – Puntigán Tünde: *A losonci református temető*. Komárom – Dunaszerdahely, 2003. (Notitia hungarica-ethnologica 3.)
- Puskás Béla: *Temetők üzenete*. Kaposvár, 2001.
- Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a XVII-XVIII. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973-1974*. Budapest, 1977. p. 175-205.
- Pünkösti Árpád: Illegálisban a Farkasréti temetőben. *Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap*. 2001. (30. évf.) 3. p. 35-37.
- Püspökladányi köztemető*. Püspökladány, 2001.
- R. Németh István: *A kőbányai temetők története*. Budapest, 1986.
- Rácz Pál: Temetők - sírkertek. *Kertészeti Szemle*. 1939. (11. évf.) 11. p. 278-281.
- Radnóciné Kása Katalin: *A budapesti temetők fasori felmérése*. Budapest, 1999.
- Radnóti Ilona: Temetkezési szokások a pécsi-baranyai zsidóság körében a dualizmus korában. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 1999. (43. évf.) p. 181-192.
- Radó Antal: Hősök sírjai. *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*. 1916. (22. évf.) 1. p. 144-145.
- Radó Dezső: *A temető csendje. Riportok és meditációk a temetkezésről*. Budapest, 1988.
- Radó Dezső: Falusi temetők. *A falu*. 1988. (4. évf.) 4. p. 61-77.
- Raj Rozália – Nagy István: Református temetőink. In: *A jó Isten dicsőségére: Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Szabadka, 2000. p. 167-174.
- Raj Tamás: „Tanú ez a köhalom...”. *Új Írás*. 1988. (29. évf.) 9. p. 64-78.
- Rakó József: Fejfa a vajai temetőben. *Honismeret*. 1982. (10. évf.) 4. p. 16.
- Rákospalotai Új köztemető*. Budapest, 1999. (füzet)
- Rákospalotai temető, Budapest*. Budapest, 1999. (füzet)
- Rapaics Raymund: *A magyarság virágai*. Budapest, 1932. oldalszámok!
- Rapaics Raymund: *Magyar kertek*. Budapest, [1940.] p. 13, 25-26, 190.
- Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalvi temetője. *Magyar Múzeumok*. 2001. (7. évf.) 2. p. 22-23.
- Relkovic D.: Kopjafás temetés Keszthely vidékén. *Ethnographia*. 1928. (40. évf.) szám p. 184. pontosítani!
- Rerrich Béla: A budapesti Kerepesi úti temetőből. *Építőipar – építőművészet*. 1916. (évf.) 45. p. 267-268.
- Révész Róbert: *Zentai zsidó temető*. Budapest, 1998.



- Riczu Zoltán: Zsidó temetők Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Szabolcs-Szatmári Szemle*. 1991. (26. évf.) 1. p. 58-62.
- Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest, 2005. (Opuscula Hungarica VI.)
- Ritoók Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *Folia Archaeologica*. 1997. (46. évf.) p. 165-177.
- Roediger Lajos: Kopjafák a kovásznai temetőben. *Néprajzi Értesítő*. 1903. (4. évf.) p. 299-302.
- Rózsa Gábor: A szentesi református középtemető védelme: Még egyszer a fejfák művészetéről. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. 1997. p. 217-221 pontosítani!
- Rózsás Márton: *Temetők Barcs*. Barcs, 1993. (Dráva menti füzetek 2.)
- Rupp Zsigmond: *A budai végleges köztemető kérdése*. Hely?, 1891.
- S. Lackovits Emőke: A köveskáli felső és alsó református temető 18. és 19. századi sírjelei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 1982. évf. 16. p. 287-300.
- Sámuel Aladár: Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. *Ethnographia*. 1918. (29. évf.) p. 91-106.
- Sándor Mihályné: Fejfák (fűtől való fák) Berettyóújfaluban. *Múzeumi Kurír*. 1970. 4. p. 22-23.
- Sápi Lajos: A régi debreceni temetők és síremlékek. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen, 1962-1964. Debrecen, 1966. p. 151.
- Sápi László: A régi debreceni temetők és síremlékek. Debrecen, 1966.
- Sáros László – Váli Dezső: *Tanú ez a kőhalom. [Zsidó temetők Közép-Európában]* Budapest, 1993. (fotóalbum)
- Sarosac, Duro (Sarosác György): *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Hely, 2005.
- Sarudi Sebestyén József: Háromszéki temetők sírköveiről. *Pavilon*. 1991. évf. 5. p. 30-35.
- Sas Péter: Herepei János, az erdélyi temetők krónikása. *Honismeret*. 1999. (27. évf.) 6. p. 41-45.
- Scheiber Sándor: Hegyaljai zsidó sírkövek. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI*. Miskolc, 1982. p. 177-194.
- Schmidt Gábor (szerk.): *Növények a kertépítészetben*. Budapest, 2003. p. 212-222.
- Schmidt Tibold: Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához. *Ethnographia*. (Néprajzi Értesítő?) 1914. (15. évf.) p. 142-161. pontosítani!
- Schmitt Gyula: A miskolci temetők sírkövei. *Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc Város és Borsodvármegye Múltjából*. 1926. (évf.) 3. oldalszámok
- Schram Ferenc: *Temetkezési szokásaink*. Budapest, 1957.
- Schraub István: *Sírkövek és kőkereszték Mecseknádasdon. A nádasdi kőfaragók népművészete*. Mecseknádasd, 1997.
- Sebestyén Károly: Háromszéki sírkövek. *Ethnographia*. 1907. (8. évf.) p. 105-110.
- Sebestyén Károly: Székelyföldi kopjafák és kereszték. *Néprajzi Értesítő*. 1905. (6. évf.) p. 103-107.
- Sebők Katalin: Újpesti temetők. In: Kadlecovits Géza – Sipos Lajos (szerk.): *Újpest – írások a település történetéből*. Budapest, 1993. oldalszámok
- Seléndy Szabolcs (szerk.): *Temetőkert*. Budapest, 1972.
- Sevcsik András: A fiumei úti sírkert bemutatása. *Fűzike*. 1999. 34. p. 9-11.
- Siklósi Gyula: *A Budakeszi temető*. Budakeszi, 2002.
- Silling István: A kupuszinai temető néprajza. In: uő.: *Vallási néphagyomány: Írások a vajdasági népi vallásosság köréből*. Újvidék, 2002. p. 153-167.
- Simongáti Győző: Soroksári temetők. *Sor-köz*. 2005. október. p. 1-5.
- Simonyi Erika: Középkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII*. Miskolc, 2004. p. 161-198.
- Sinkó Ferenc: A történelmi temetőben. *Új Ember*. 1957. november 10.
- Síremlékek Győr-Moson-Sopron megyében*. Budapest, 2004. (fotóalbum)
- Sírhelyek. *Ökotáj*. 2007. 37-38. p. 105-108.
- Sisa Béla: Temetővédelem. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 4.
- Solymossy Sándor: Magyar fejfák, bálványok. *Magyar Iparművészet*. 1906. (9. évf.) p. 140-150.
- Solymossy Sándor: Ősi fejfaformák népünkénél. *Ethnographia*. 1930. (41. évf.) p. 65-84.
- Somodi Henrietta: *Zsidók Bács-Kiskun megyében*. Budapest, 2001.
- Somogyi és ormánsági fejfák. *Magyar Iparművészet*. 1907. évf. szám, oldalszámok
- Soós Sándor: *A régi pilisszántói katolikus temető kőkeresztjei*. Pilisszántó, 2006.
- Sóvágyó Mihály: Emlékezés a Keleti temető madaraira. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI*. Hely, 1987. p. 5-21.
- Söptei Imre: A kőszegi temető. *Műemlékvédelmi Szemle*. 1998. (8. évf.) 2. p. 141-156.

- Sréter Kinga: Falusi temetők sírköveinek néprajzi vizsgálata: a martosi református temető régi sírkövei. In: Molnár Gergely (szerk.): *Tisz(t)ázások: Hallgatói tanulmányok Szilágyi Miklós 70. születésnapjára*. Budapest, 2009. p. 185-209.
- Starkné Koltai Margit: *Legnagyobb városunk: könyv a soltvadkert közös protestáns temetőről*. Soltvadkert, 2002.
- Sugárné Koncsek Aranka: *Jászberény temetői*. Jászberény, 2006.
- Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Budapest, 1985. oldalszámok
- Sz. Kürti Katalin: Borsos József (1875-1952) emlékezete. *Műemlékvédelem*. 1984. (28. évf.) 3. p. 213-215.
- Sz. Kürti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. *Műemlékvédelem*. 1983. (27. évf.) 4. p. 294-300.
- Sz. Tóth Judit: A telkibányai református temető. In: Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből: Válogatás az önkéntes néprajzi gyűjtők pályamunkáiból*. Miskolc, 1981. p. 215-243.
- Sz. Zs.: Zsidó temetők. Romló műemlékek. *Magyar Nemzet*. 1997. október 31. p. 7.
- Szabadsfalvi József: A magyar temetők kutatója, Kunt Ernő. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 3.
- Szabályzat a Magyar Katolikus Egyház temetőiről, temetési tevékenységről és a katolikus egyházi szertartás szerinti temetkezésről*. Budapest, 2001.
- Szabó Ferenc: A régi debreceni temetők és síremlékek. In: *A debreceni Déry Múzeum évkönyve*. Debrecen, 1962-1964. p. 151.
- Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969. p. 196-197, 205-206.
- Szabó Magdolna: Fejfás temetkezés Hajdúnánáson. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*. 1993. (28. évf.) p. 45-47. (Népr. Múz. F 2330)
- Szabó Péter: Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé. *Irodalomtörténeti közlemények*. 1998. 5-6. p. 744-759.
- Szabó T. Attila: Kopjafás-zászlós temetkezés a kalotaszegi Zsobokon. *Erdélyi Múzeum*. 1946. (51. évf.) p. 86.
- Szakál Aurél: A magyar sírjelek kutatásáról. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében*. Hely? 1992. (1994?) p. 98-99. pontosítani!
- Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 1. Fejfák. *Műhely Napló*. 1991. (3. évf.) 12. p. 6-7.
- Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 2. A fa sírkeresztek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 1. p. 4-5.
- Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 3. Kő sírkeresztek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 2. p. 6-7.
- Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 4. Református sírkövek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 3. p. 6-7.
- Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 5. Református sírkövek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 4. p. 6-7.
- Szakál Aurél: Régi halasi sírjelek 6. Zsidó sírkövek. *Műhely Napló*. 1992. (4. évf.) 5. p. 10-11.
- Szamosvári Sándor: Megújult Csokonai sírkertje Debrecenben. *Honismeret*. 1988. (16. évf.) 3. p. 19.
- Szatucsek Tibor: *Hantokkal írt történelem. A Hegyvidék temetőinek története*. Budapest, 2007.
- Szatucsek Tibor: Hegyvidéki temetők. In: Noé Ferenc (szerk.): *Hegytörténet – Hegytörténeti konferencia 2000*. Budapest, 2001. oldalszámok
- Széchenyi István: *Üdvölde. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi irománytöredékivel*. Pest, 1843.
- Szekér Ernő: A balatonarácsi temetők művelődéstörténeti emlékei. *Honismeret*. 1984. (12. évf.) 4. p. 39-41.
- Szekér Ernő: A balatonfüredi temetők művelődéstörténeti emlékei. *Honismeret*. 1987. (15. évf.) 1. p. 25-27.
- Szijgyártó Sándor: *Az erdélyi panteon*. Budapest, 1996.
- Szilágyi István: A szombathelyi Szentmárton utcai temető állapotfelmérése. *Vasi Szemle*. 1997. (51. évf.) 1. p. 87-91.
- Szilágyi Rita: *Műemléki és szoborséta a Fiumei úti sírkertben*. [Budapest], [2006] (Séták a Fiumei úti sírkertben 6.)
- Szinte Gábor: Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön I. *Néprajzi Értesítő*. 1901. (2. évf.) p. 115-121.
- Szinte Gábor: Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön II. *Néprajzi Értesítő*. 1905. (6. évf.) p. 91-102.
- Szlávnics Károly: A csonoplyai temető. In: *A jó Isten dicsőségére: Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Szabadka, 2000. p. 175-182.
- Szőke B.: Egy 18. századi temetkezési rendszabály. *Archeológiai Értesítő*. 1958. 55. (pontosítani!)
- Szőllősi Gyula: *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980.
- Taba Vilmos: Sírhantok növényei. *Kertészeti Szemle*. 1942. p. 138-141.
- Taba Vilmos: Temető vagy sírkert? *Kertészeti Szemle*. 1941. p. 159-162, 175-178, 194-197.
- Takács Ferenc: *Az örök vadászmezők. Vas megye, Szombathely temetőiről és temetéseiről*. Szombathely, 2003.
- Tám László: *Keresztek, szentek, kálváriák, temetők: a magyarországi németek szakrális emlékei*. [Pécs], [1999.]
- Tamás Ernő: Hová tűntek a régi budai temetők – hová lettek a nagy halottak porai? *Hírlap*. 1948. augusztus 27. p. 2.
- Tarcai Béla: Fénykép a temetőben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI*. Miskolc, 1997. p. 349-362.
- Tarczai Béla: A miskolci Hősök temetője. *Szülföldünk*. 2003. 31. p. 118-119.

- Telenkó Bazil Mihály: A házsongárdi temető térszerkezete. Kolozsvár etnikai arculatának XX. százada a „holtak városa” tükrében. *Néprajzi Látóhatár*. 2004. (13. évf.) 1-2. p. 9-28.
- Telenkó Bazil Mihály: Táji adottság – temetkezési forma – építészeti örökség 1.: Adatok az erdőbényei „pincés” temetkezés néprajzi vizsgálatához. In T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészeti, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19-20. században*. Szentendre, 2005. p. 225-232.
- Temetőfejfa, kopjafa. *Néprajzi Értesítő*. 1902. (3. évf.) 3. p. 61-63.
- Temetők létesítésével és fenntartásával kapcsolatos irányelvek*. ÉVM Városepítési Tudományos és Tervező Intézet. (pontosítani!)
- Temetőkertkultúra. *Kertészet és Szőlészet*. 1995. (44. évf.) 43. p. 2.
- Tenigl-Takács László: A temető s a hiedelmek. *Liget: irodalmi és ökológiai folyóirat*. 2007. (20. évf.) 4. p. 82-89.
- Tervpályázat. [a szegedi belvárosi temető rendezésére] *Kertészeti Szemle*. 1941. p. 215.
- Tervpályázat. [Miskolc város köztemetőjére] *Kertészet*. 1921. p. 62.
- Timaffy László: Emberalakú fejfák, sírkeresztek a kisalföldi temetőkben. *Arrabona*. 1963. 5. p. 303-319.
- Timon Kálmán: Sírjelek. *Magyar Építőművészet*. 1977. 1. p. 54-55.
- Tomka Péter: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. In: *Az Arany János Múzeum Közleményei*. 1992. (7. évf.) p. 65-73.
- Tordon Ákos: Sírkertek, síremlékek. *Új Magyarország*. 1992. október 26. p. 10.
- Torjay Valter: *A szentmártoni temető késő barokk és historizáló síremlékei*. Szombathely, 2002.
- Toronyi Zsuzsa: Kavics a síron. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 9.
- Tóth Ferenc: *Makói temetők*. Makó, 1996. (A Makói Múzeum Füzetek 83.)
- Tóth Imre (szerk.): *Kecskeméti református temető*. Kecskemét, 2009.
- Tóth Judit: Mozgó és vonzáskörzetének temetkezési szokásai a XX. században. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1992. (36. évf.) p. 205-228.
- Tóth Vilmos – Zsigmond János: A Farkasréti temető I-III. *Budapesti Negyed*. 2003. (11. évf.) 2-4. (40-42.) p. 3-95.
- Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*. 1999. (7. évf.) 2. (24.) p. 5-126.
- Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető válogatott bibliográfiája. *Budapesti Negyed: lap a városról*. 1999. (7. évf.) 2. (24.) p. 127-146.
- Tóth Vilmos: A soknevű sírkert egyetlen neve. *Budapest*. 2004. (évf.) 9. oldalszámok
- Tóth Vilmos: Fényképek és temetkezés. In: *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc – Budapest, 1999. p. 95-102.
- Tóth Vilmos: Ökumenikus tendenciák a 19-20. századi magyarországi városi temetkezésben. *Egyháztörténeti szemle*. 2000. (1. évf.) 1. p. 120-128.
- Tóth Vilmos: *Síremlékművészet*. Budapest, 2006. (A mi Budapestünk sorozat)
- Tóth Vilmos: Unitárius felekezeti pantheonizáció a kolozsvári Házsongárdi temetőben. *Egyháztörténeti Szemle*. 2002. (3. évf.) 1. p. 127-138.
- Tömörkény István: Temetések rendje a szegedi határban. *Néprajzi Értesítő*. 1905. (6. évf.) p. 170-179.
- Történelemóra a temetőben. 2006. márc. 20. [www.mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu)
- Tremkó György: *Temető – kultúra*. Budapest, 1928.
- Trugly Sándor: Séta a komáromi református temetőben. *Honismeret*. 1981. (9. évf.) 5. p. 39-42.
- Tschürtz Nándor: *A soproni evangélikus temetők története és síremlékei*. Sopron, 2006.
- Tüskés Gábor: Útmenti és temetői kőfeszületek Abaliget-Orfű környékén. *Ethnographia*. 1980. (91. évf.) 1. p. 98-114.
- Újhelyi János: Kopjafák. In: *A ceglédi magyar királyi állami Kossuth Gimnázium évkönyve*. Cegléd, 1941-1942. oldalszámok
- Ujj János: *Séták aradi temetőkben, emlékhelyeken*. Arad, 2009.
- Újpest, Megyeri temető*. Budapest, 1999. (füzet)
- Újszászy Kálmán: Történelmi séták a sárospataki református temetőben. In: *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Budapest – Sárospatak, 1996. p. 445-466.
- Ujváry Zoltán: Kunt Ernő fejfái. In: Ujváry Zoltán: *Miscellanea (I)*. Debrecen, 1995. p. 321-326.
- Útmutató a temetők fenntartásához és az azzal kapcsolatos önkormányzati feladatok ellátásához*. Budapest, 1993. (Településfejlesztési füzetek 4.)
- Vajda László: Kövek a síron. In: *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve*. Budapest, 1948.
- Váli Dezső: *Zsidó temetők*. Budapest, 2007.
- Varga Ferencné: *A Kerepesi temető*. Budapest, 2003.
- Varga Lászlóné: *A balatonfüredi zsidó temető*. Balatonfüred, 2004.
- Varju Elemér: A soproni Szent Mihály temető sírköveiről. *Archaeológiai Értesítő*. 1898. p. 358-363.
- Várkonyi Titusz: Piac lesz a régi óbudai temetőből. *Világ*. 1925. július 7.
- Vasas Samu: Ősi elemek a kalotaszegi temetkezésben. *Néprajzi Látóhatár*. 1993. (2. évf.) 4. p. 87-90.

- Veres Péter: Kopjafák. *Rubicon*. 1992. (3. évf.) 3. p. 22-23.
- Vernei Kronberger Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Budapest, 1939.
- Verrasztó Antal: *Visszaszámlált évek: az orosházi temetők története*. Orosháza, 1996.
- Viski Károly: Fejfafaragás. Kapufaragás. In: cím. 1941. p. 300-308.
- Viski Károly: Mi a kopjafa? *Néprajzi Értesítő*. 1910. (11. évf.) p. 221-224.
- Viski Károly: Szalontai fejfák vésett díszítései. *Néprajzi Értesítő*. 1913. (14. évf.) p. 4-9, 68-76.
- Viski Károly: *Templomok és cintermek*. Budapest, 1936.
- Vita a temetkezési törvényről: éledő temetők. *HVG*. 2005. (27. évf.) 10. (1346.) p. 94.
- Wick Béla: *Kassa régi temetői, templomi kriptái és síremlékei*. Kassa, 1920.
- Wick Béla: *Kassa régi temetői*. Kassa, 1928.
- Wirth Péter: A szatmárcsekei református temető védelme. *Műemlékvédelem*. 1977. (21. évf.) 2. p. 96-102.
- Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: *Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia, Budapest – Szombathely. 1977. június 23-29*. Budapest, 1980. p. 195-198.
- Wirth Péter: *Itt van elrejtve. Tokaj-hegyaljai zsidó temetők*. Budapest, 1985. (fotóalbum)
- Wölffel Lajos: A házsongárdi temetőről. *Honismeret*. 1979. (7. évf.) 5-6. p. 113.
- Xantus Zoltán: *A fővárosi temetkezési ügy bibliográfiája*. Budapest, 1982.
- Xantus Zoltán: *A holtak kertjei. 75 éves a Fővárosi Temetkezési Intézet*. Budapest, 1994.
- Xantus Zoltán: *Hatvan év a kegyelet szolgálatában*. Budapest, 1979.
- Zákonyi Ferenc: Műemlékvédelem a temetőkben és a cintermekben. *Honismereti Híradó*. 1974. 1. p. 21-22.
- Zelenák István: *Tokaji zsidó emlékek*. Tokaj, 2000. p. 29-31.
- Zentai János: A Janus Pannonius Múzeum fejfa-archívumából. *Múzeum Körlevél*. 1966. 6. p. 6-8.
- Zentai János: Fejfaarchívum Pécssett. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1967. p. 241-248.
- Zentai János: Ormánsági fejfák. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. Pécs, 1963. p. 277-293.
- Zentai Tünde: A dél-dunántúli temető. *Téka*. 2006. 2. p. 50-55.
- Zentai Tünde: A fejfa-faragás művészete. *Művészet*. 1977. (18. évf.) 1. p. 18-19.
- Zentai Tünde: Nádudvari sírjelek. *Ethnographia*. 1972. (83. évf.) 2-3. p. 305-309.
- Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Műemléklap*. 1999. (3. évf.) 11. p. 8.
- Zentai Tünde: Népi sírjelek megőrzéséről. *Műemlékvédelem*. 1974. (18. évf.) 4. p. 219-223.
- Zentai Tünde: Református kökért. *Téka*. 1989. 2. p. 1-3.
- Zoltai Lajos: *A kálvinizmus és a művészet Debrecenben. A debreceni temetők művészete*. Debrecen, 1973.
- Zoltai Lajos: Debreceni fejfák. (Művészet a debreceni temetőkben.) *DebrKK*. 1921. évf. 21. p. 73-78.
- Zsámbéky Mónika: 17. századi sírkövek Szombathelyen. *Vasi szemle*. 1990. (44. évf.) 3. p. 429-442.
- Zsidó síremlékek Budapesten*. Budapest, 2004. (fotóalbum)
- Zsila-André Anikó: Temetők – kegyeleti zöldterületek. *Agroinform*. 2006. (15. évf.) 5. p. 29.

## M.2. KÉPEK

### KÉPEK JEGYZÉKE

1. kép A St. Gallenben talált ideális kolostoralaprajz vázlata. (Rapaics [1940] nyomán)
2. kép A St. Gallenben talált ideálterv temetőt ábrázoló részlete. (Rapaics [1940] 4. kép nyomán)
3. kép Herrnhuter Gottesacker (<http://www.friedhof-ansichten.de/archives/1325> - 2012.08.01.)
4. kép Herrnhuter Gottesacker (<http://www.friedhof-ansichten.de/archives/1325> - 2012.08.01.)
5. kép A párizsi Pere Lachaise temető terve 1813-ból.  
([http://gustavemar.free.fr/visite\\_pere\\_lachaise.htm](http://gustavemar.free.fr/visite_pere_lachaise.htm) - 2012.08.01.)
6. kép A párizsi Pere Lachaise helyszínrajza napjainkban. (<http://www.voyage-webguides.com/Paris/Pere-lachaise.html> - 2012. 08.01.)
7. kép A párizsi Pere Lachaise, 2008. (szerző felvétele)
8. kép A párizsi Pere Lachaise, 2008. (szerző felvétele)
9. kép A londoni Kensal Green Cemetery terve. (<http://www.alabaster.org.uk/chron14.htm> - 2012.08.01.)
10. kép A londoni Kensal Green Cemetery (<http://people.tribe.net/enlyl/blog/e673a8ae-1419-4bf3-8e85-ec2b359b718c> - 2012.08.01.)
11. kép A londoni Kensal Green Cemetery.  
([http://londonwalks.libsyn.com/kensal\\_green\\_a\\_matter\\_of\\_life\\_and\\_death](http://londonwalks.libsyn.com/kensal_green_a_matter_of_life_and_death) - 2012.08.01.)
12. kép A londoni Norwood Cemetery 1840 körül. (<http://www.ideal-homes.org.uk/lambeth/lambeth-assets/galleries/norwood/norwood-cemetery,-west-norwood,-c.-1840> – 2012.08.01.)
13. kép A londoni Highgate Cemetery egyiptomi sugárútja.  
(<http://www.flickrriver.com/photos/belowred/2399475514> - 2012.08.01.)
14. kép A londoni Highgate Cemetery.  
(<http://golondon.about.com/od/londonpictures/ig/Highgate-Cemetery/Highgate-Cemetery-West.htm> - 2012.08.01)
15. kép A Glasgow Necropolis helyszínrajza.

- ([http://www.flickr.com/photos/crusty\\_bint/2088282015](http://www.flickr.com/photos/crusty_bint/2088282015) - 2012.08.01.)
16. kép Glasgow Necropolis. (<http://www.glasgownecropolis.org> – 2012.08.01.)
17. kép Glasgow Necropolis. (<http://www.freefoto.com/preview/1089-06-8/Glasgow-Necropolis> - 2012.08.01.)
18. kép Glasgow Necropolis. (<http://www.freefoto.com/preview/1089-06-8/Glasgow-Necropolis> - 2012.08.01.)
19. kép A Boston melletti Mount Auburn Cemetery helyszínrajza. (Boults – Sullivan 2010 190. alapján)
20. kép A Mount Auburn Cemetery Thomas Chambers festményén. (<http://b-womeninamericanhistory19.blogspot.hu/2010/11/and-what-did-19th-century-american.html> - 2012.08.01.)
21. kép A Boston melletti Mount Auburn Cemetery.  
(<http://www.traumatoart.org/2011/05/31/june-topic-on-euphemisms-for-death> - 2012.08.01.)
22. kép A Boston melletti Mount Auburn Cemetery.  
([http://www.sec.state.ma.us/mhc/mhcpra/prasideshow06/prasideshow06\\_watertown.html](http://www.sec.state.ma.us/mhc/mhcpra/prasideshow06/prasideshow06_watertown.html) - 2012.08.01.)
23. kép A brooklyni Green-Wood Cemetery terve.  
(<http://theboweryboys.blogspot.hu/2008/10/podcast-green-wood-cemetery.html> - 2012.08.01.)
24. kép A brooklyni Green-Wood Cemetery. (<http://www.bslaweb.org/2007awards.htm> - 2012.08.01.)
25. kép A brooklyni Green-Wood Cemetery.  
(<http://transformationalcemeterydesign.wordpress.com/2009/11> - 2012.08.01.)
26. kép A Spring Grove Cemetery Cincinnati-ban.  
(<http://dguides.com/cincinnati/attractions/parks-and-gardens/spring-grove-cemetery-and-arboretum> - 2012.08.01.)
27. kép A Spring Grove Cemetery Cincinnati-ban. (<http://365cincinnati.com/free/spring-grove-cemetery> - 2012.08.01.)
28. kép A kaliforniai Forest Lawn Memorial Park. ([http://www.you-are-here.com/location/forest\\_lawn.html](http://www.you-are-here.com/location/forest_lawn.html) - 2012.08.01.)
29. kép A kaliforniai Forest Lawn Memorial Park.  
(<http://withfriendship.com/user/sathvi/forest-lawn-memorial-park,-glendale.php> – 2012.08.01.)

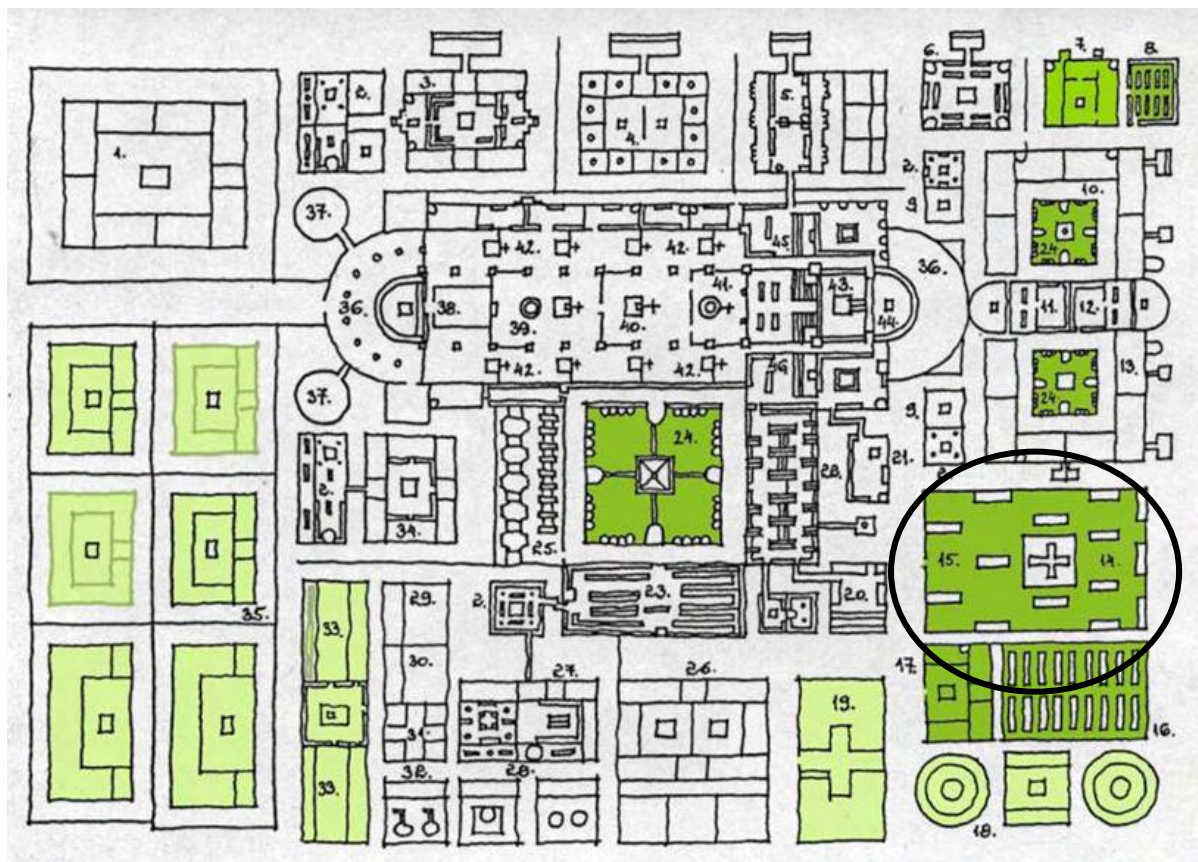
30. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof 1910-ben. (Pohl 1910 192. alapján)
31. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof 1910-ben. (Pohl 1910 191. alapján)
32. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof térképe.  
(<http://klischman.de/fahrzeuge/hamburg/ohlsdorfer-friedhof/index.html> - 2012. 08.01.)
33. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof. ([http://www.hamburg-gallery.de/bilder\\_db/details.php?image\\_id=607&sessionid=e89803068a44e7cddf84492c3035c10d](http://www.hamburg-gallery.de/bilder_db/details.php?image_id=607&sessionid=e89803068a44e7cddf84492c3035c10d) – 2012.08.01.)
34. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof. (<http://www.freizeitstars.de/info/friedhof-ohlsdorf/fotos-7401/copy-friedhof-ohlsdorf> - 2012.08.01.)
35. kép A müncheni Waldfriedhof térképe. ([http://friedhof.stadt-muenchen.net/friedhof\\_plan.php?friedhof=Waldfriedhof%20-%20Alter%20Teil](http://friedhof.stadt-muenchen.net/friedhof_plan.php?friedhof=Waldfriedhof%20-%20Alter%20Teil) – 2012.08.01.)
36. kép Münchner Waldfriedhof. (<http://www.sueddeutsche.de/muenchen/muenchner-stadtteile-hadern-im-westen-viel-neues-1.1118860-5> - 2012.08.01.)
37. kép Münchner Waldfriedhof. (<http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/1483114> - 2012.08.01.)
38. kép A stockholmi Woodland Cemetery térképe.  
(<http://www.skogskyrkogarden.se/en/visiting/finding-your-way.php> - 2012.08.01.)
39. kép A stockholmi Woodland Cemetery.  
([http://www.gardenvisit.com/garden/skogskyrkogarden\\_woodland\\_crematorium](http://www.gardenvisit.com/garden/skogskyrkogarden_woodland_crematorium) - 2012.08.01.)
40. kép A stockholmi Woodland Cemetery.  
(<http://www.visitstockholm.com/de/Erleben/Sehenswuerdigkeiten/waldfriedhof---skogskyrkog%C3%A5rden-/1107> - 2012.08.01.)
41. kép A stockholmi Woodland Cemetery. (<http://hellbom.wordpress.com/sderort> - 2012.08.01.)
42. kép A stockholmi Woodland Cemetery  
(<http://www.flickrriver.com/photos/tags/skogskyrkog%C3%A5rden/interesting> - 2012.08.01.)
43. kép A koppenhágai Mariebjerg temető.  
(<http://www.flickrriver.com/places/Denmark/Hovedstaden/Buddinge> - 2012.08.01.)
44. kép A koppenhágai Mariebjerg temető.  
(<http://www.flickr.com/photos/jesperpagh/6137625031> - 2012.08.01.)

45. kép A bécsi Zentral Friedhof terve 1882-ből.  
([http://www.viennatouristguide.at/Friedhoeft/Zentralfriedhof/Rundgang/Geschichte/Plan/html\\_plan/plan\\_3\\_1882.htm](http://www.viennatouristguide.at/Friedhoeft/Zentralfriedhof/Rundgang/Geschichte/Plan/html_plan/plan_3_1882.htm) - 2012.08.01.)
46. kép A bécsi Zentral Friedhof egy 1904-es légi felvételen.  
([http://www.viennatouristguide.at/Friedhoeft/Zentralfriedhof/Rundgang/Geschichte/Plan/html\\_plan/plan\\_sw\\_1904.htm](http://www.viennatouristguide.at/Friedhoeft/Zentralfriedhof/Rundgang/Geschichte/Plan/html_plan/plan_sw_1904.htm) – 2012.08.01.)
47. kép Cinterem vázlatos rajza. (B. Ormos 1988 303. nyomán)
48. kép A nógrádsápi templom cinterme. (Seléndy 1972 26-27. nyomán)
49. kép A telkibányai temető helyszínrajza. (Kunt 1983 20. nyomán)
50. kép Faragott temetőkapu Erdélyben (Magyarlapád). (Balassa 1989 17. nyomán)
51. kép Faragott temetőkapu Erdélyben (Sztána). (Balassa 1989 16. nyomán)
52. kép A mecseknádasdi Alsó-temető helyszínrajza. (Pandur 1977 175. alapján)
53. kép A tornakápolnai temető helyszínrajza. (Kunt 1983 22. nyomán)
54. kép Váci úti temető. (Alt 1845 67. nyomán)
55. kép Váci úti temető. (Hunfalvy-Rohbock I/1 1856. nyomán)
56. kép Házsongárd (Hunfalvy-Rohbock II 1864. nyomán)
57. kép A kőszegi temető az 1857-es kataszteri térképen. (Söptei 1998 144. nyomán)
58. kép Csokonai síremléke a debreceni Hatvan utcai temetőben.  
(<http://www.hotdog.hu/irodalom/irodalmi-kirandulasok/csokonaira-emlekezve-debrecenben> - 2012.08.01.)
59. kép Nagykőrösi fejfák. (OMM írásban és képen VII 1891 229. nyomán)
60. kép Kecskeméti temető. (Kubinyi-Vahot 1. 84-85. nyomán Balassa 1989 61.)
61. kép A Házsongárdi temető 1782-es térképe. (Fekete 2004 55. nyomán)
62. kép A Kerepesi temető az 1870-es Pest-Buda térképen. (Holló 1994 18. térkép)
63. kép A Kerepesi temető helyszínrajza 1909-ben. (Varga 2003 95. nyomán)
64. kép A Kerepesi temető helyszínrajza napjainkban. ([www.btirt.hu](http://www.btirt.hu) – 2012.07.25.))
65. kép Az Óbudai temető helyszínrajza. ([www.btirt.hu](http://www.btirt.hu) – 2012.07.25.)
66. kép A Farkasréti temető helyszínrajza. ([www.btirt.hu](http://www.btirt.hu) – 2012.07.25.)
67. kép A Rákoskeresztúri Új köztemető helyszínrajza. ([www.btirt.hu](http://www.btirt.hu) – 2012.07.25.)
68. kép A nyíregyházi Morgó temető, Rerrich Béla által tervezett kapuja. (Pótor 1983 nyomán)
69. kép A nyíregyházi Morgó temető bővítési terve 1930-ból. (Pótor 1983 nyomán)
70. kép A debreceni köztemető helyszínrajza. (<http://www.debrecenikoztemeto.hu/virtualis-terkep> - 2012.08.02.)

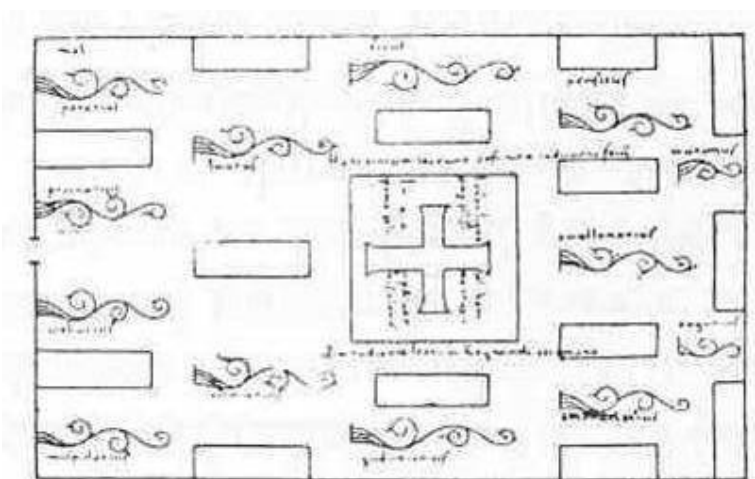


71. kép A debreceni köztemető ravatalozója. (<http://www.vendegvaro.hu/koztemeto-krematorium-debrecen> - 2012.08.03.)
72. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Makó). (Seléndy 1972 102. nyomán)
73. kép Temetőterv részlete az 1970-es évekből (Szentendre). (Seléndy 1972 100. nyomán)
74. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Csongrád). (Seléndy 1972 103. nyomán)
75. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Vác). (Seléndy 1972 101. nyomán)

## KÉPEK



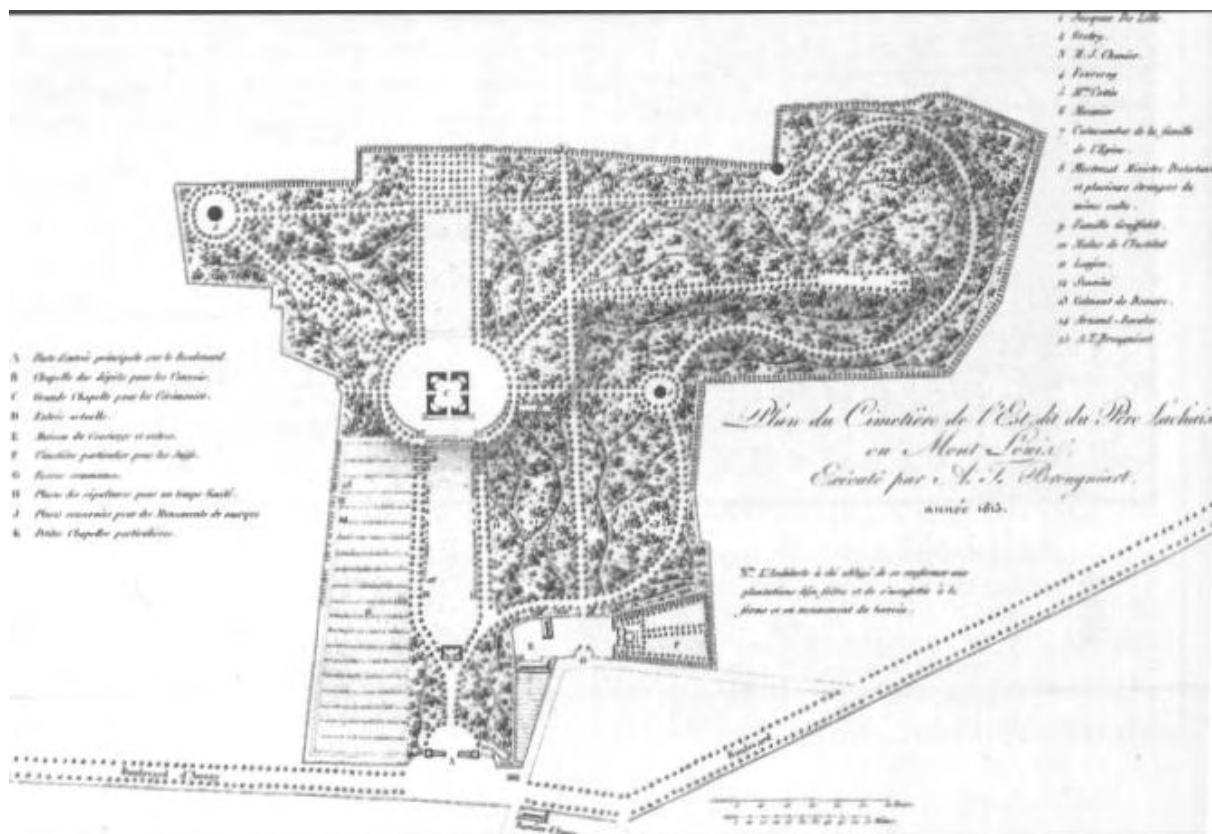
1. kép A St. Gallenben talált ideális kolostoralaprajz vázlata.



2. kép A St. Gallenben talált ideálterv temetőt ábrázoló részlete.



3-4. kép Herrnhuter Gottesacker

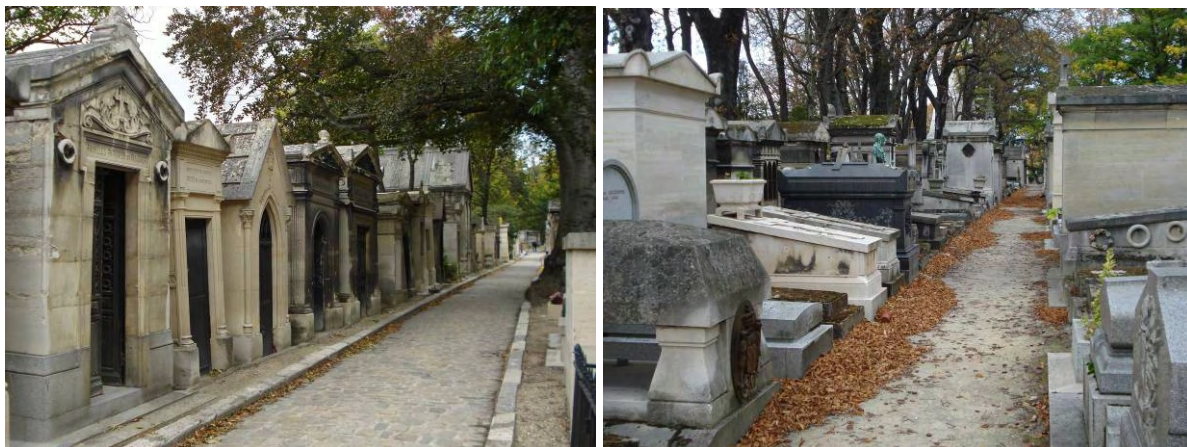


5. kép A párizsi Pere Lachaise temető terve 1813-ból.

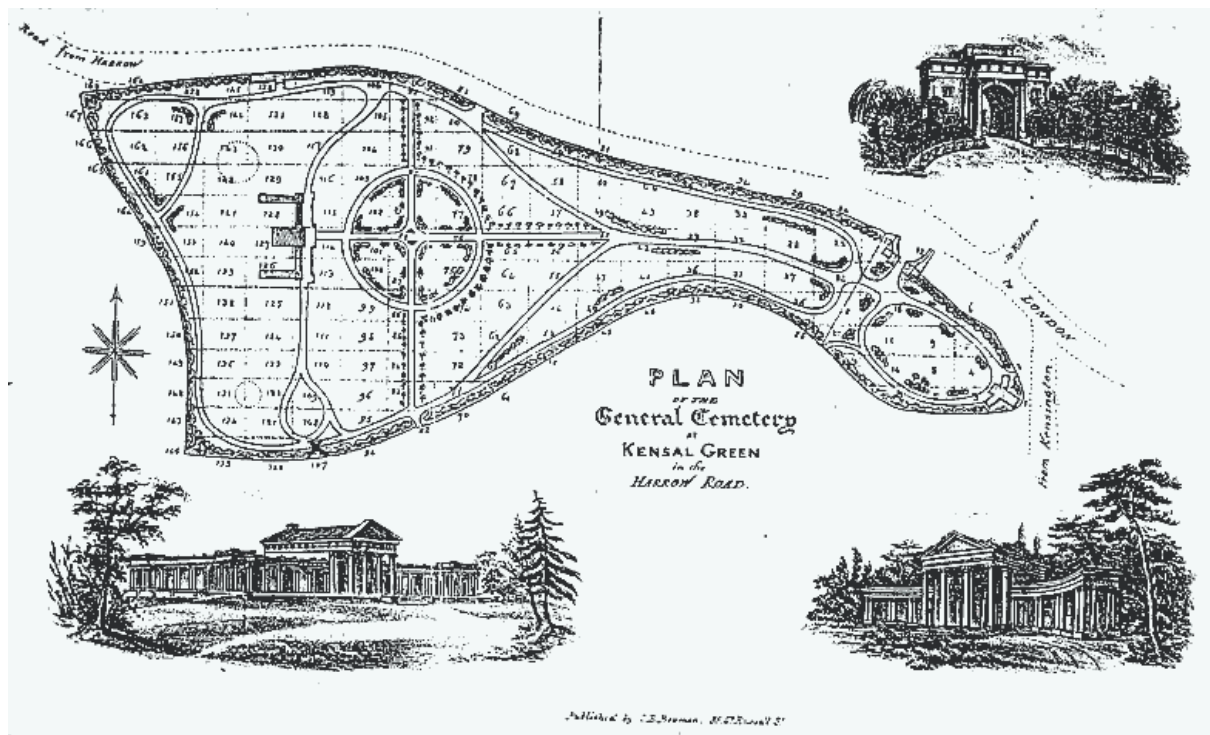




6. kép A párizsi Pere Lachaise helyszínrajza napjainkban.



7-8. kép A párizsi Pere Lachaise, 2008.



9. kép A londoni Kensal Green Cemetery terve.

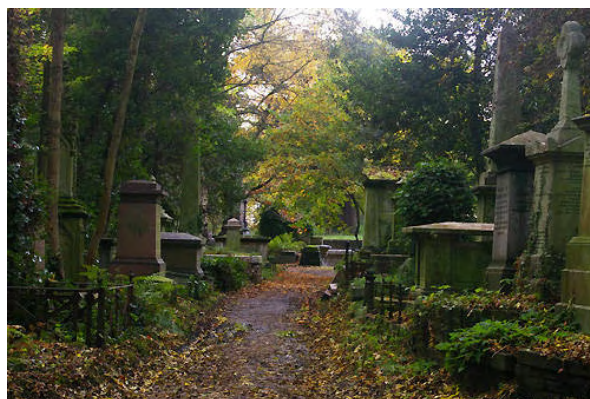


10-11. kép A londoni Kensal Green Cemetery

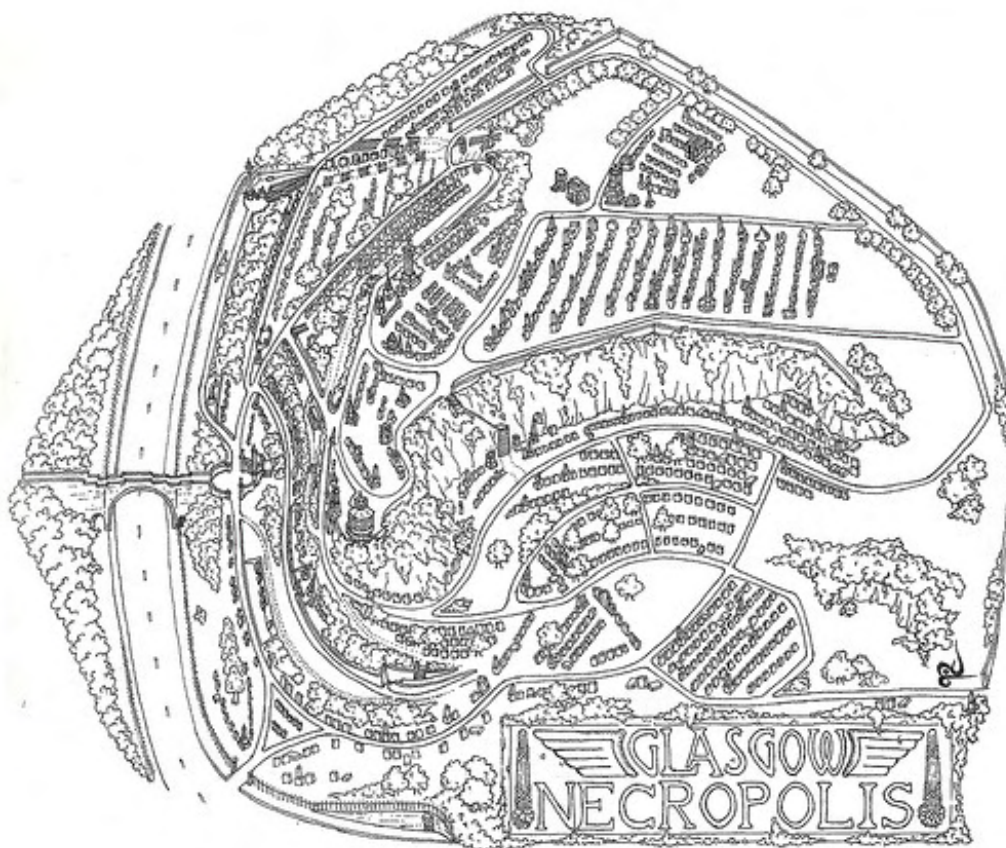




12. kép A londoni Norwood Cemetery 1840 körül.



13. kép A londoni Highgate Cemetery egyiptomi sugárútja.  
14. kép A londoni Highgate Cemetery.



15. kép A Glasgow Necropolis helyszínrajza.

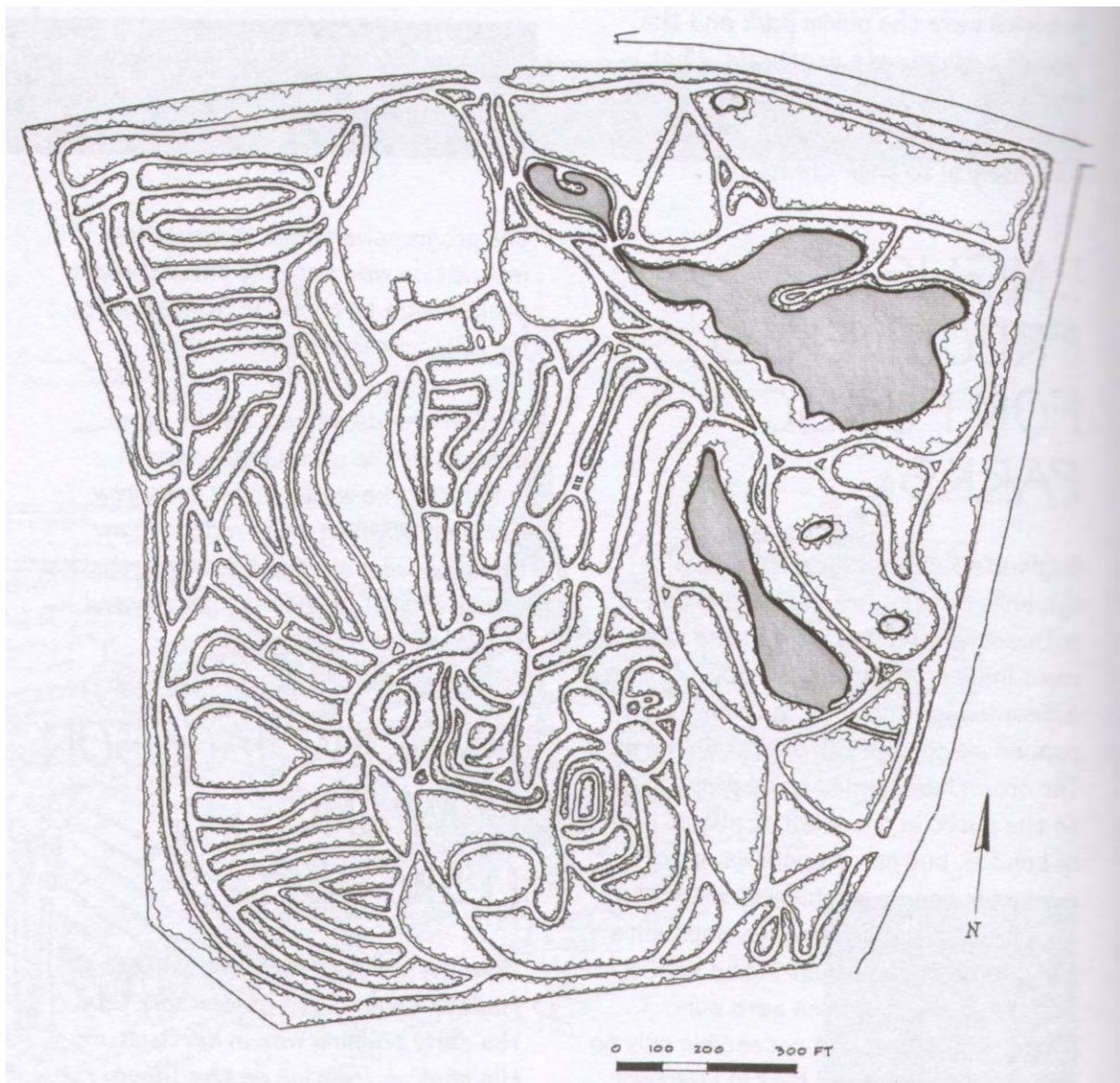


16. kép Glasgow Necropolis.





17-18. kép Glasgow Necropolis.

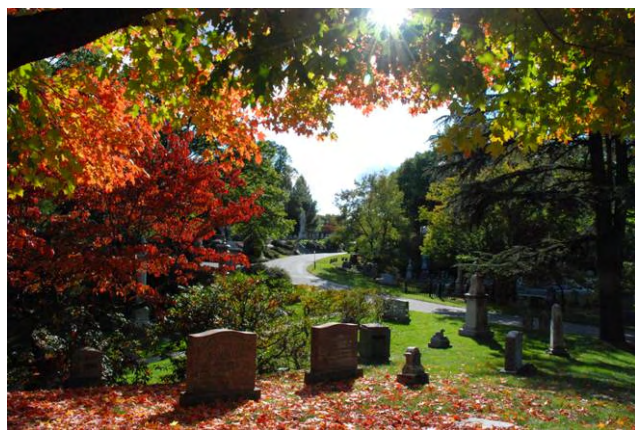


19. kép A Boston melletti Mount Auburn Cemetery helyszínrajza.





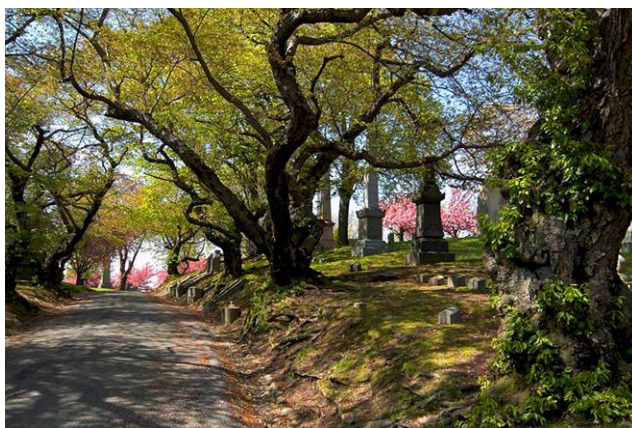
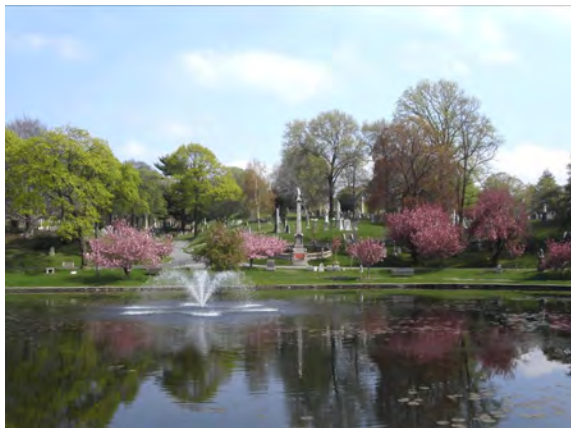
20. kép A Mount Auburn Cemetery Thomas Chambers festményén.



21-22. kép A Boston melletti Mount Auburn Cemetery.







24-25. kép A brooklyni Green-Wood Cemetery.

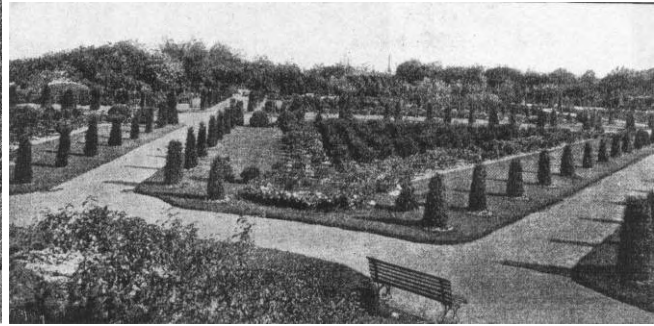


26-27. kép A Spring Grove Cemetery Cincinnati-ban.

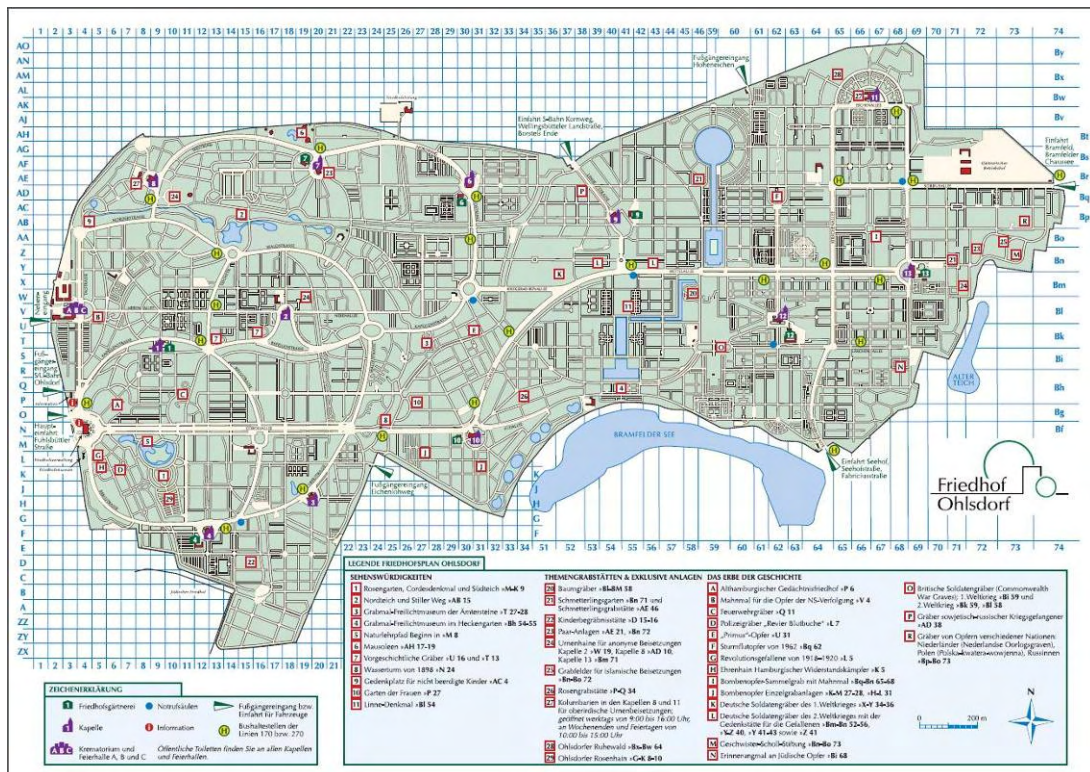


28-29. kép A kaliforniai Forest Lawn Memorial Park.





30-31. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof 1910-ben.

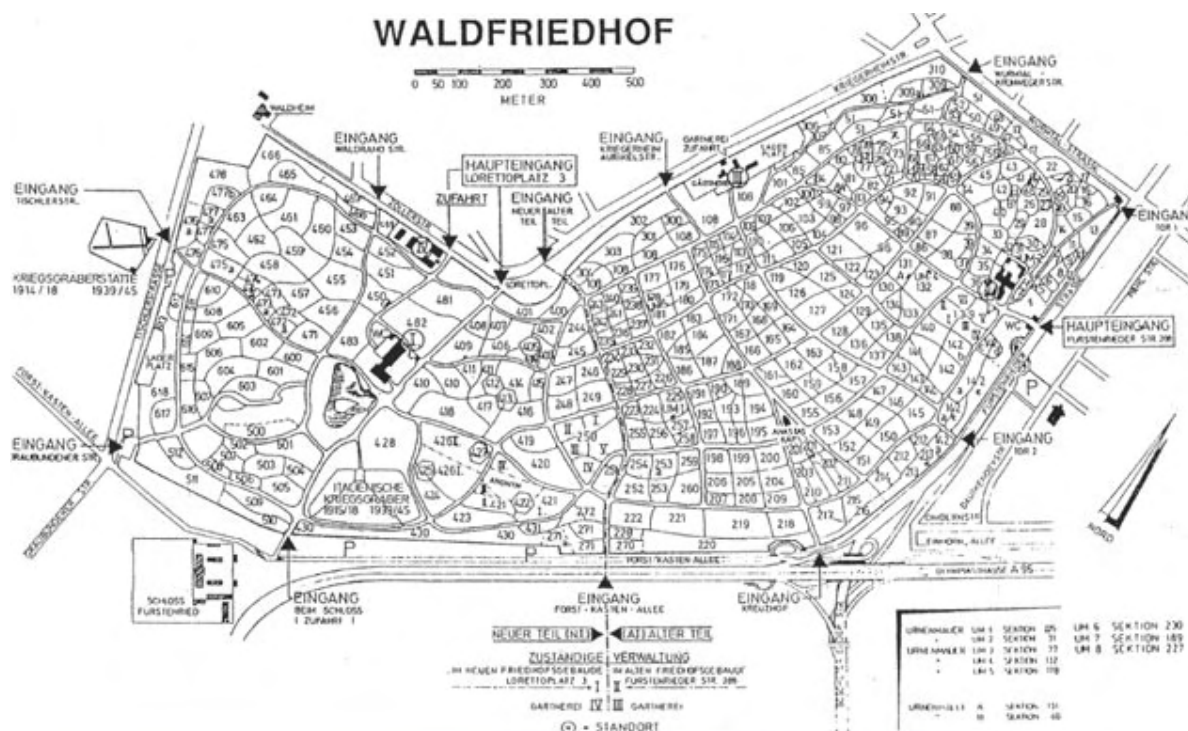


32. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof térképe.

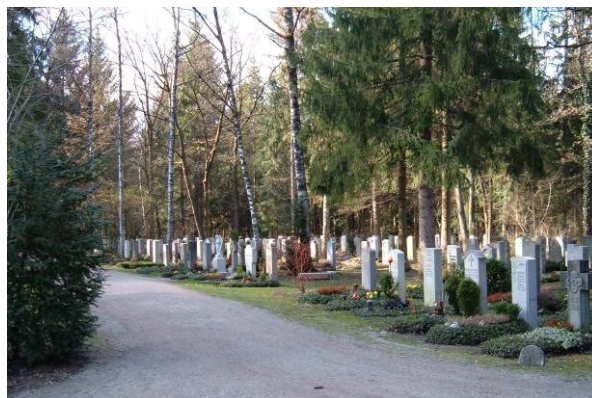


33-34. kép A hamburgi Ohlsdorfer Friedhof.





35. kép A müncheni Waldfriedhof térképe.

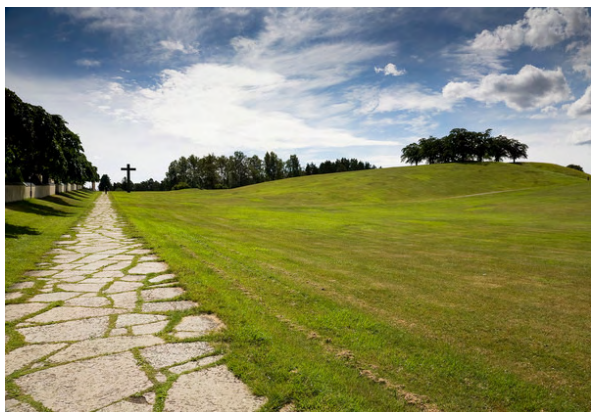


36-37. kép Münchner Waldfriedhof.



38. kép A stockholmi Woodland Cemetery térképe.





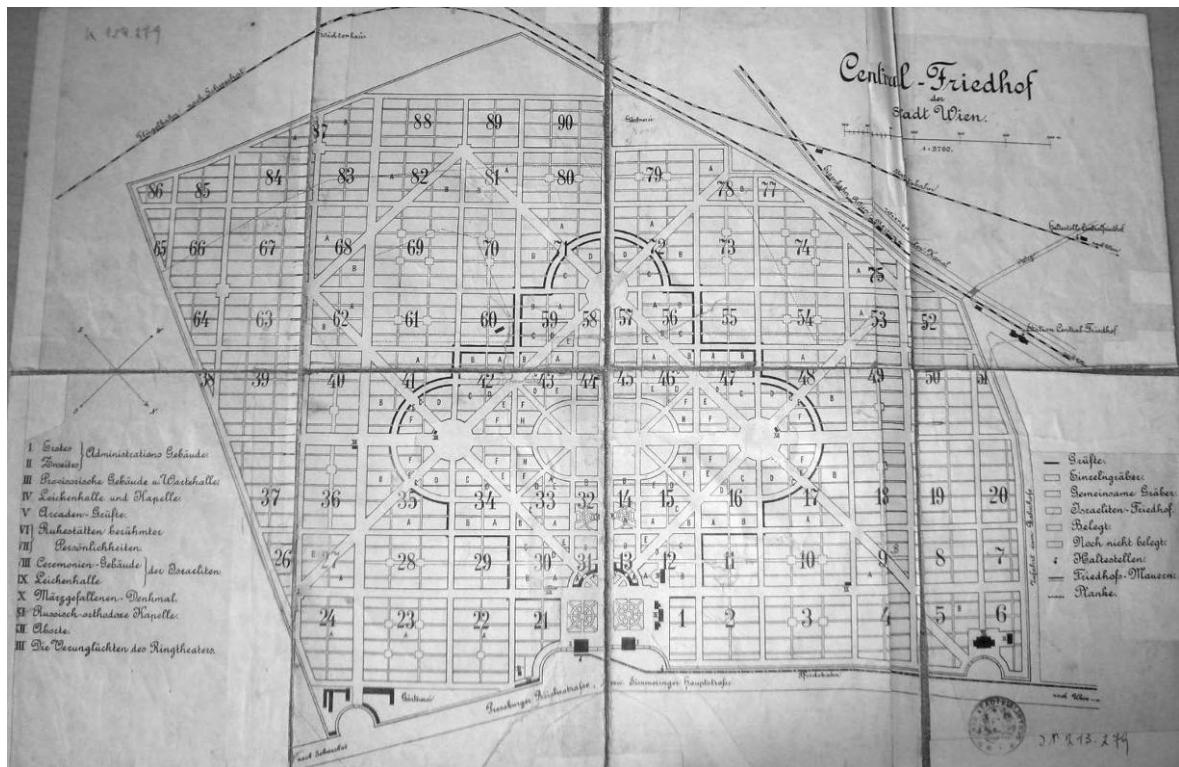
39-40. kép A stockholmi Woodland Cemetery.



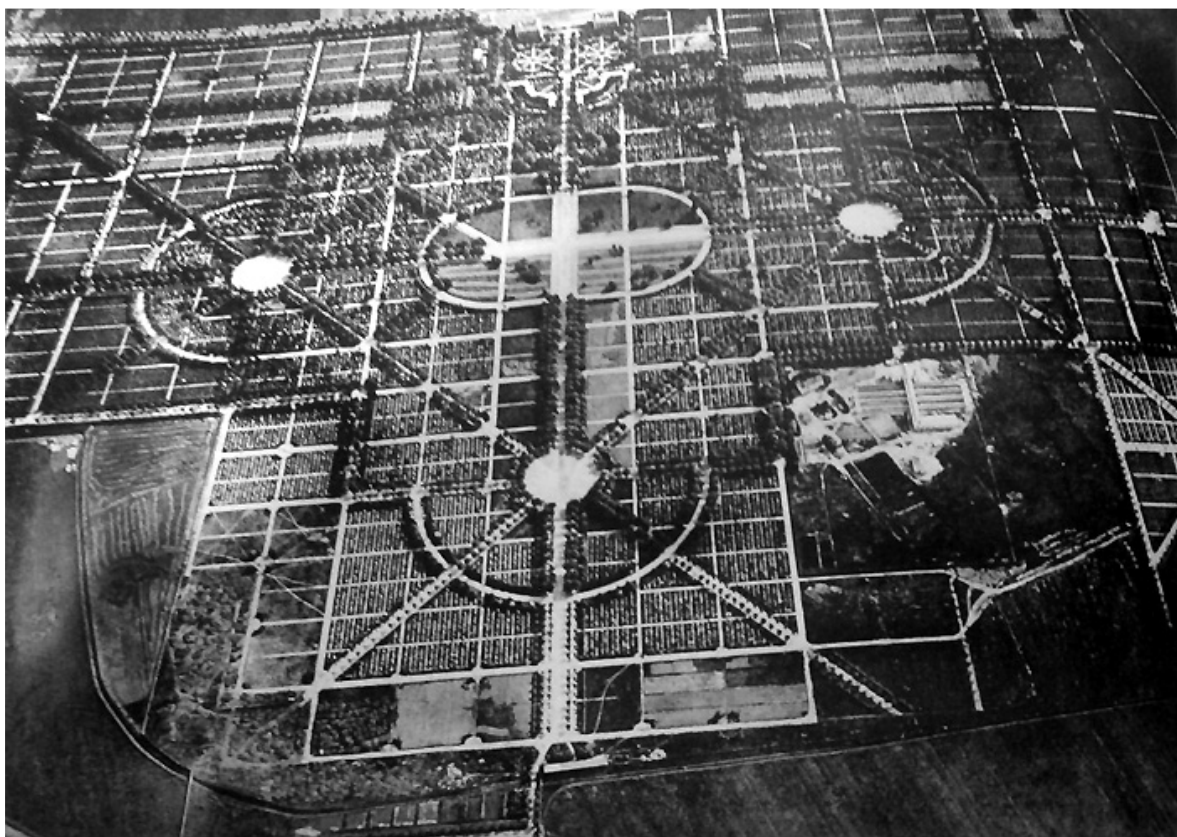
41-42. kép A stockholmi Woodland Cemetery.



43-44. kép A koppenhágai Mariebjerg temető.

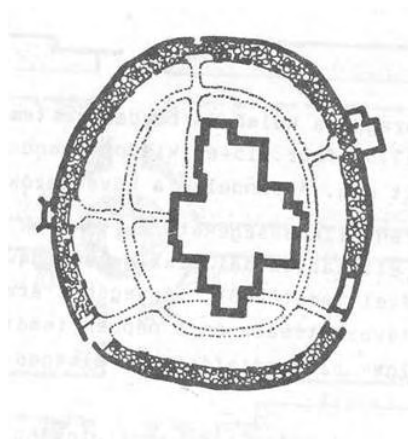


45. kép A bécsi Zentral Friedhof terve 1882-ből.



46. kép A bécsi Zentral Friedhof egy 1904-es légi felvételen.

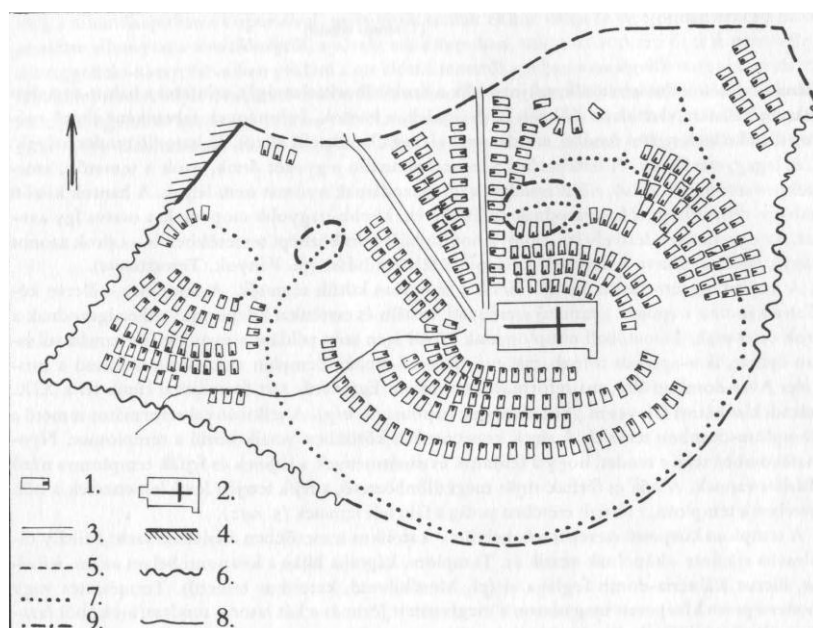




47. kép Cinterem vázlatos rajza.

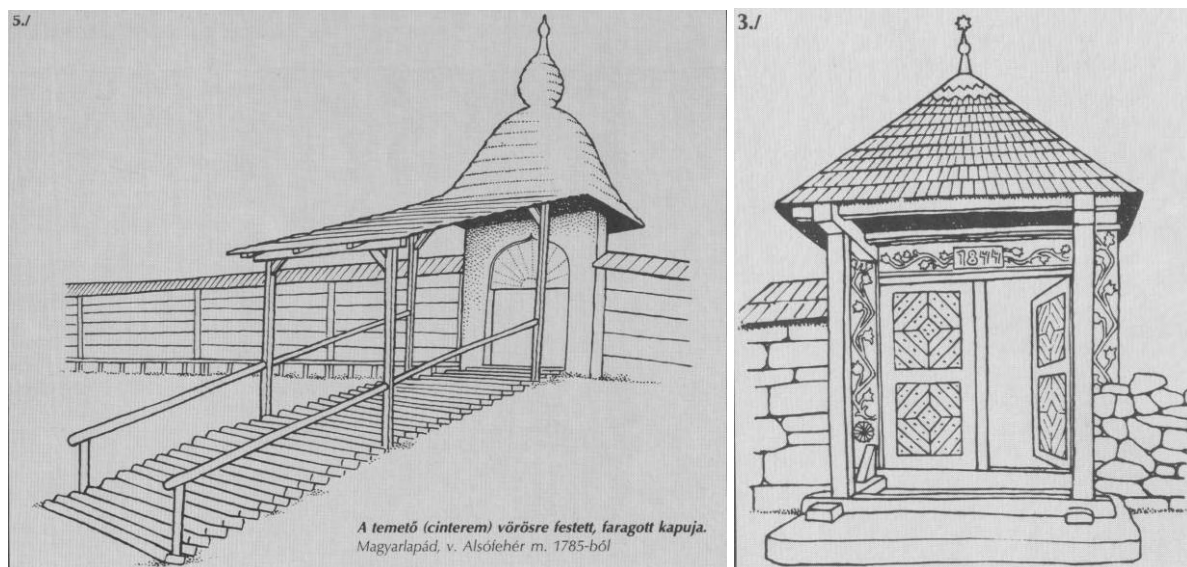


48. kép A nógrádsápi templom cinterme.

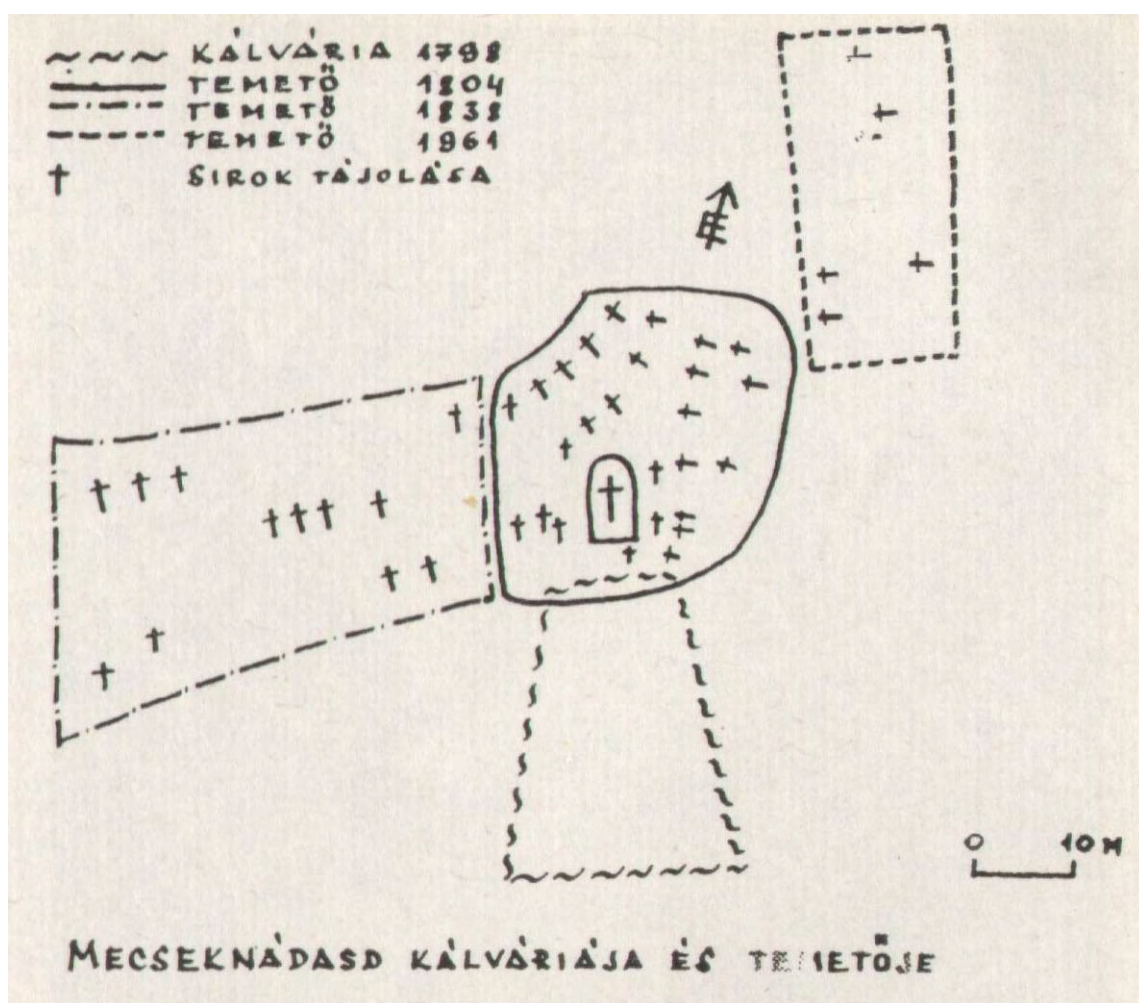


49. kép A telkibányai temető helyszínrajza.

(1. sír; 2. templom; 3. főút; 4. házfal; 5. kerítés; 6. sövény; 7. árok; 8. ösvény; 9. gödör)

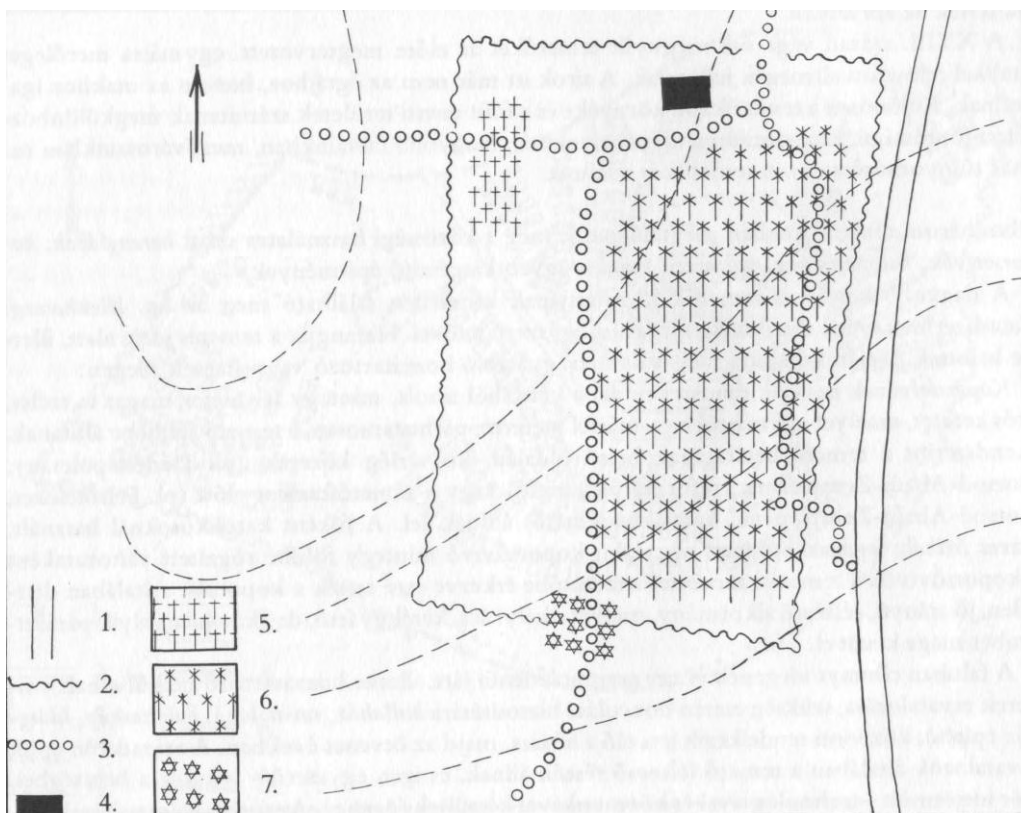


50-51. kép Faragott temetőkapuk Erdélyben (Magyarlapád, Sztána).



52. kép A mecseknádasdi Alsó-temető helyszínrajza.





53. kép A tornakápolnai temető helyszínrajza.  
(1. út; 2. sövény; 3. ösvény; 4. hullaház; 5. katolikus sírok; 6. református sírok; 7. zsidó sírok)



54. kép Váci úti temető.





55. kép Váci úti temető.



56. kép Házsongárd.

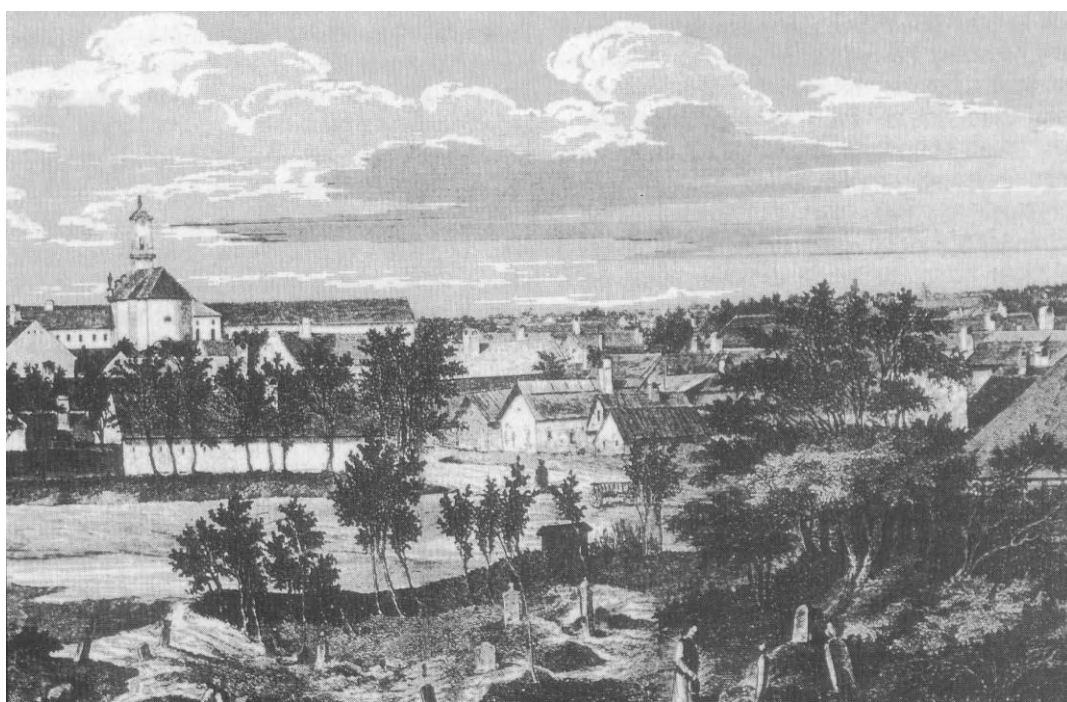






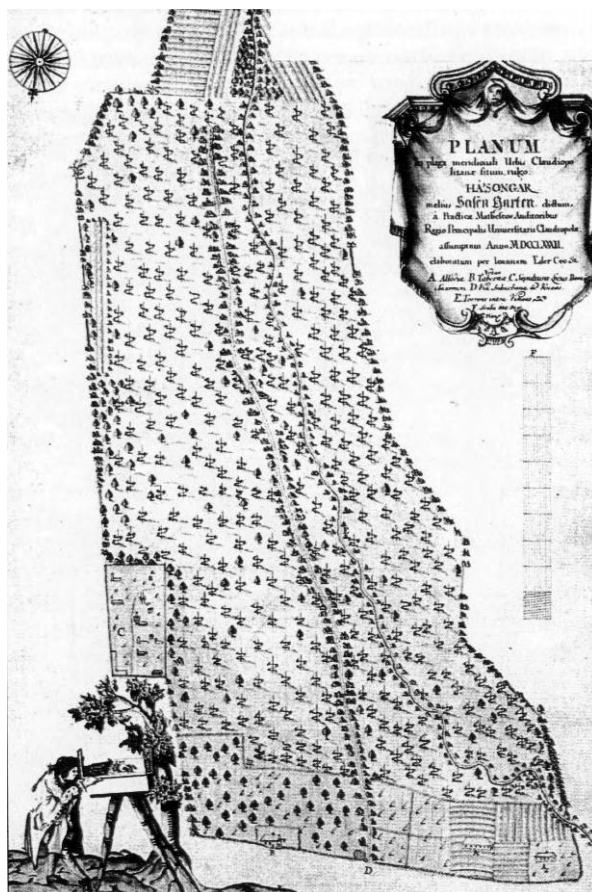


59. kép Nagykőrösi fejfák.

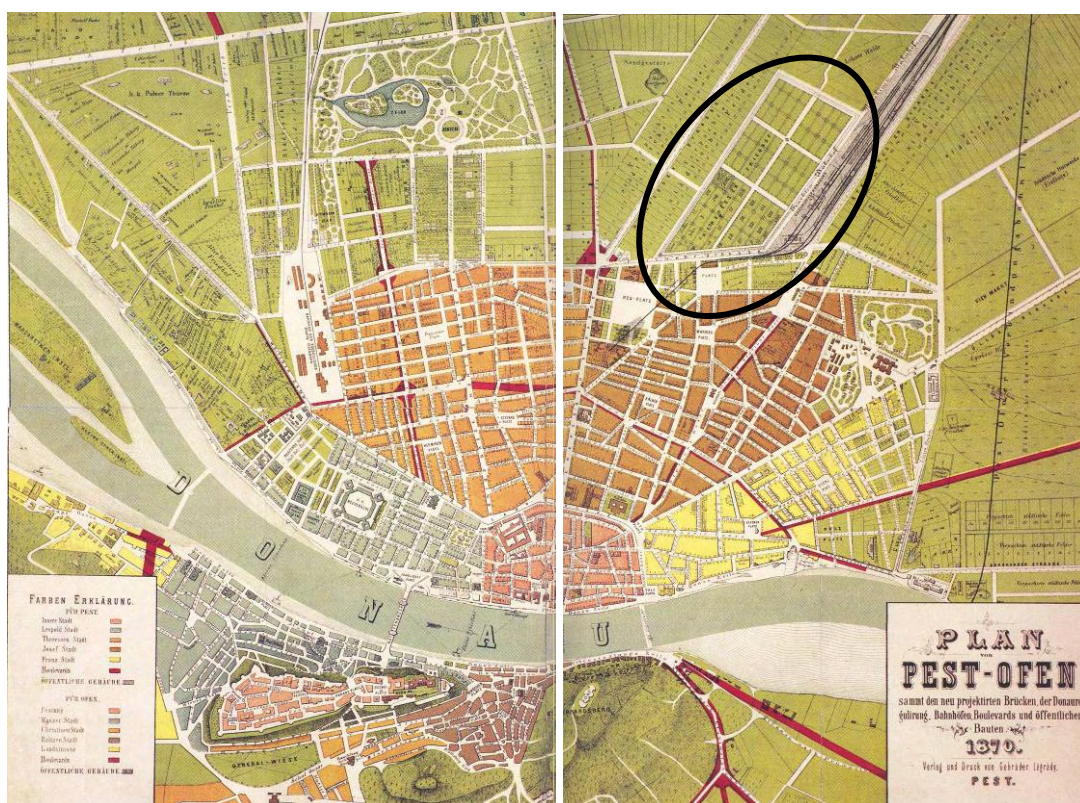


60. kép Kecskeméti temető.



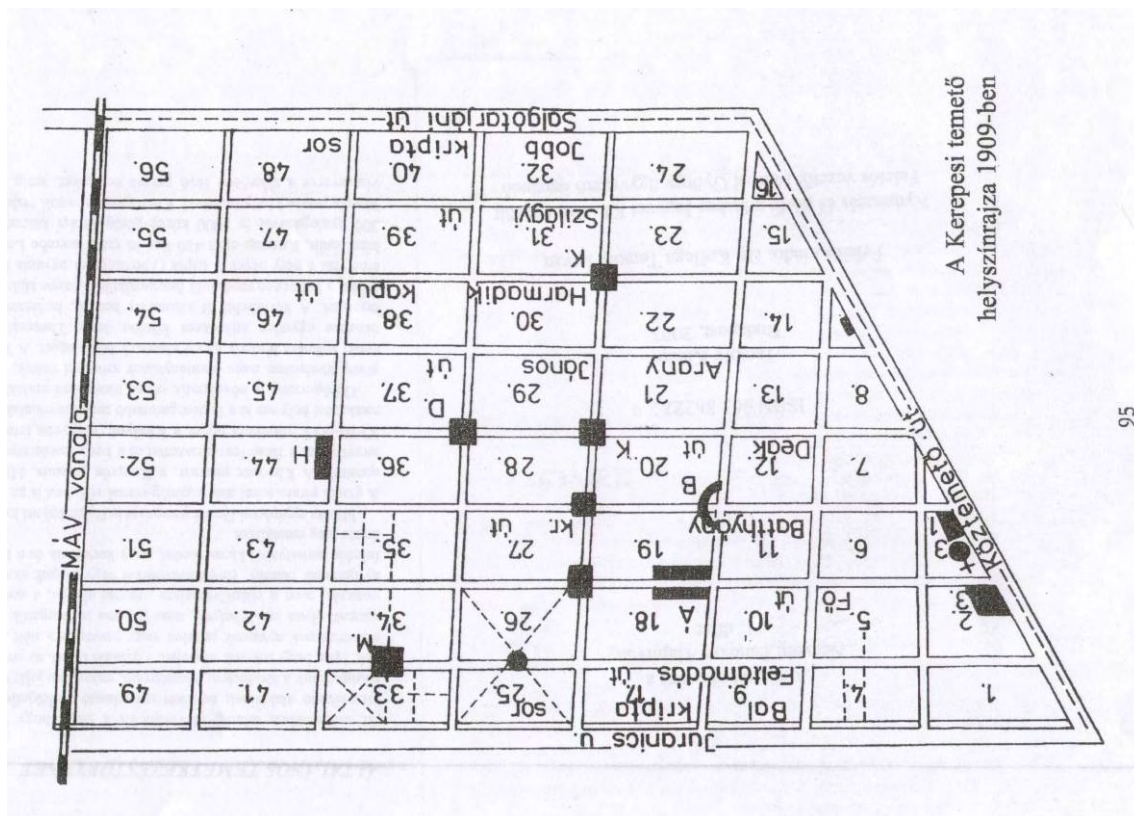


61. kép A Házsongárdi temető 1782-es térképe.

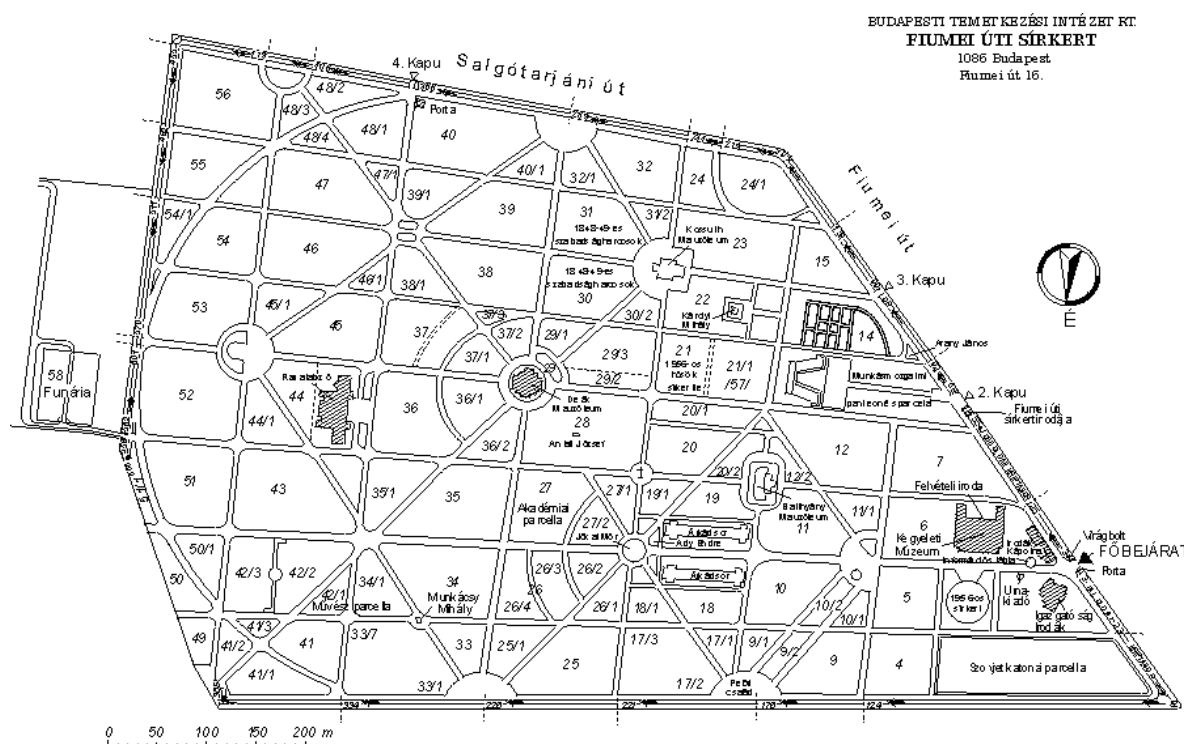


62. kép A Kerepesi temető az 1870-es Pest-Buda térképen.



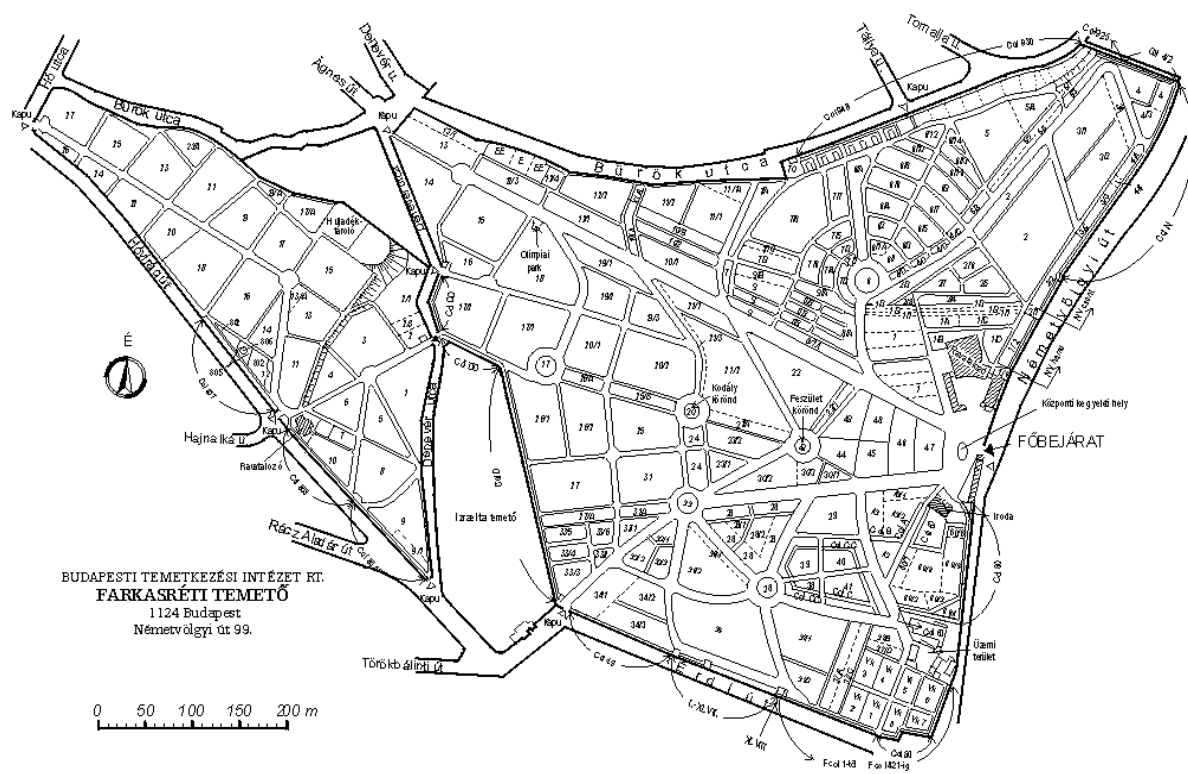
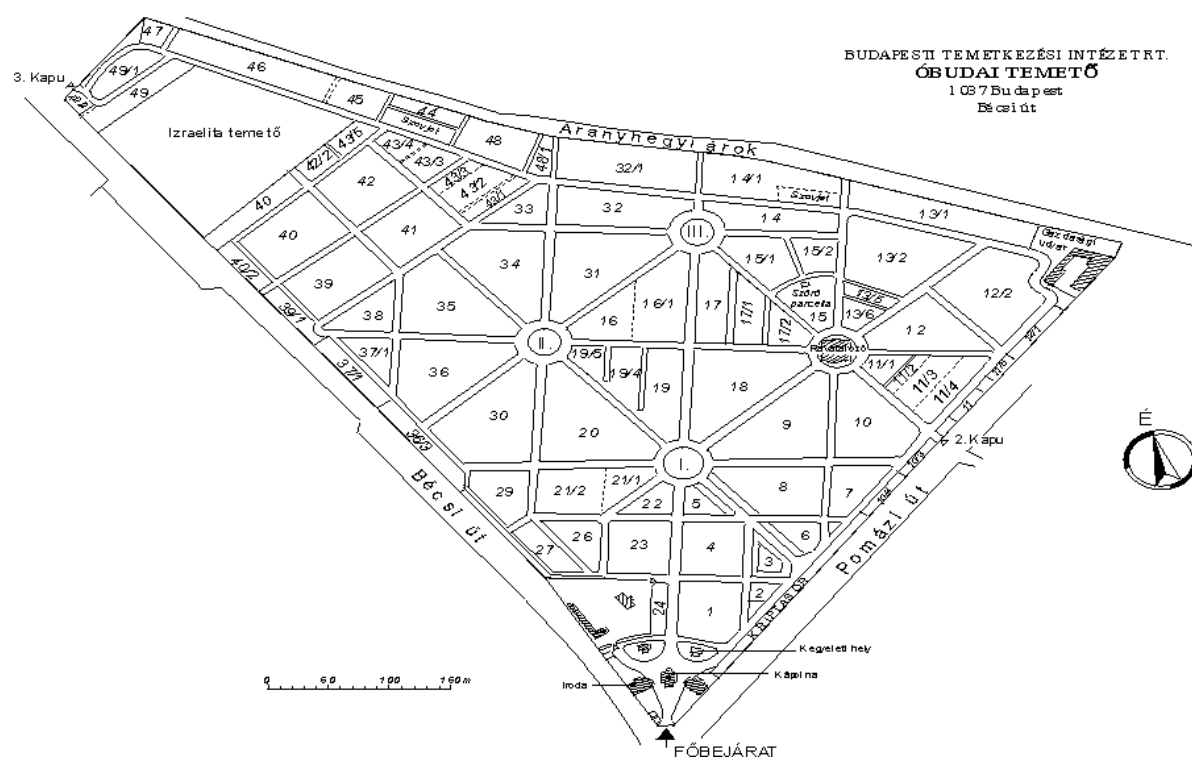


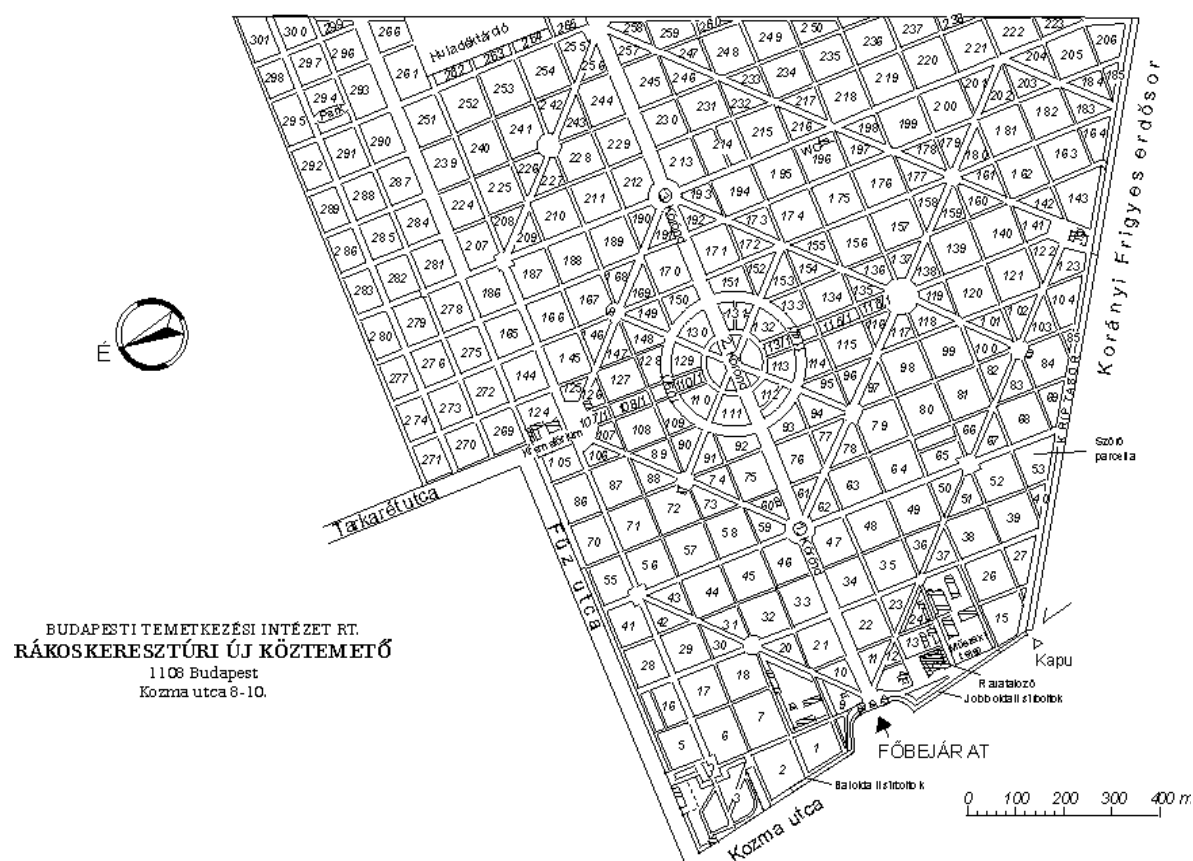
63. kép A Kerepesi temető helyszínrajza 1909-ben.



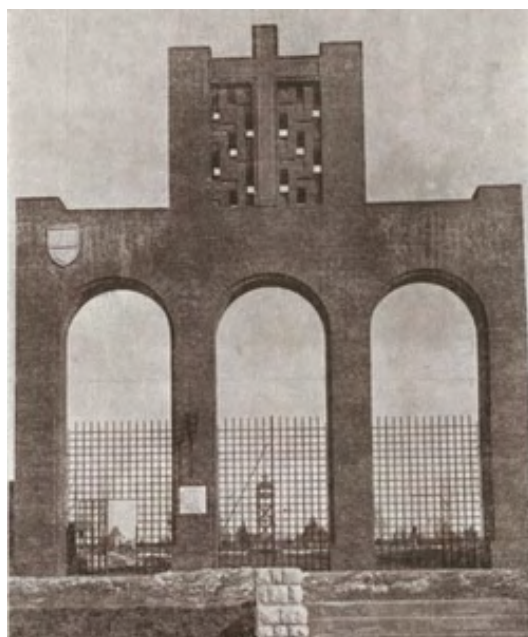
64. kép A Kerepesi temető helyszínrajza napjainkban.





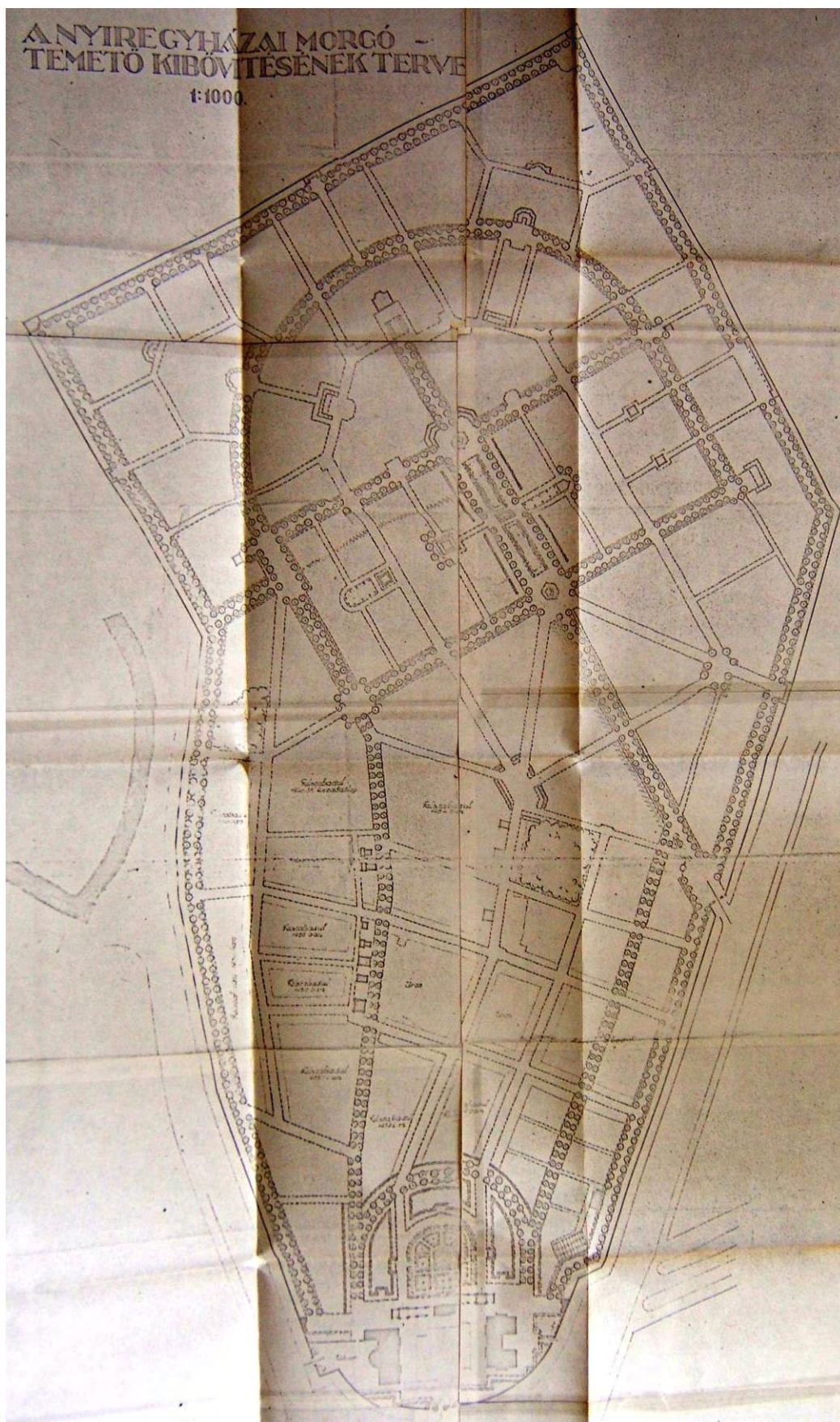


67. kép A Rákosszentmihályi Új köztemető helyszínrajza.



68. kép A nyíregyházi Morgó temető, Rerrich Béla által tervezett kapuja.

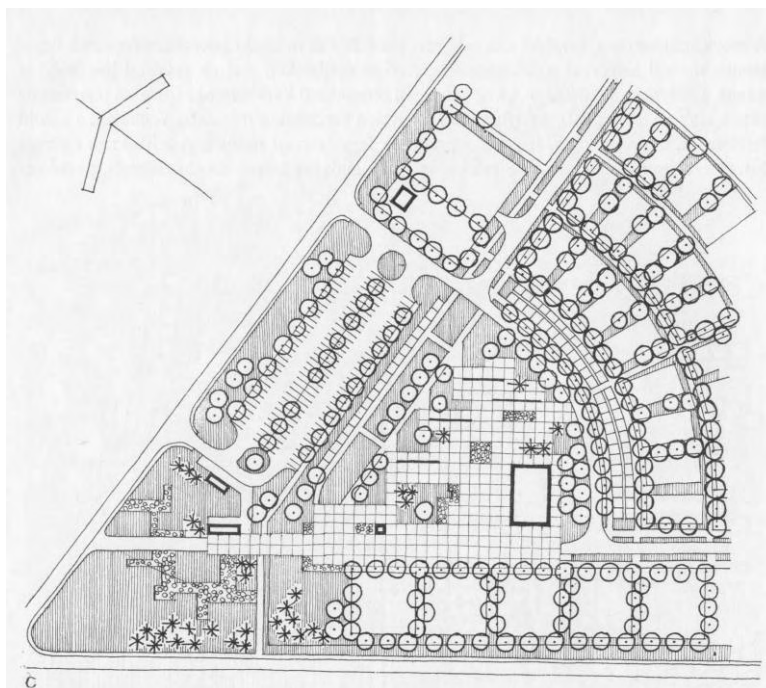




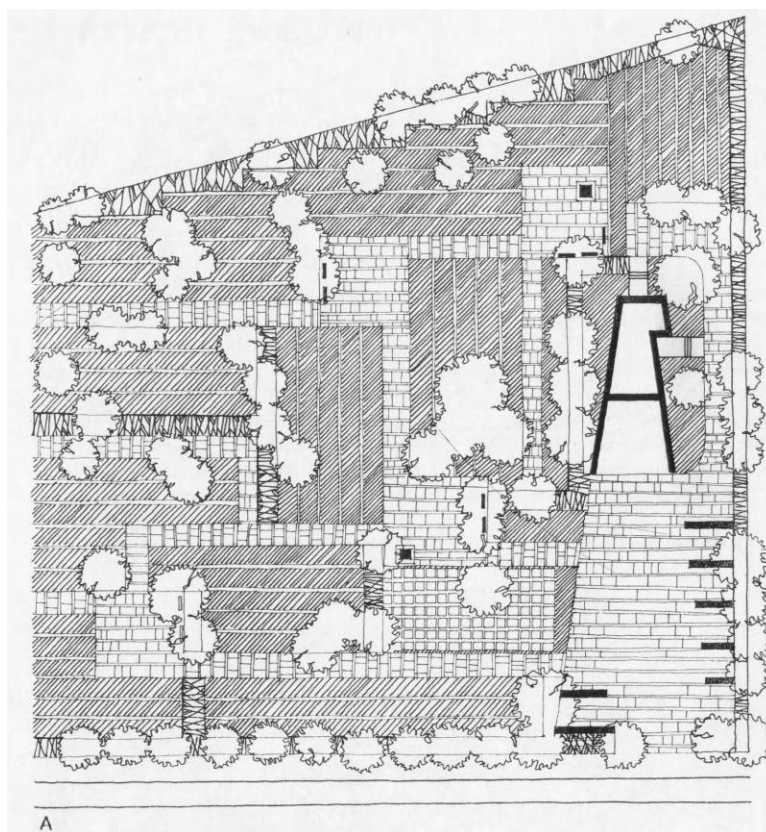
69. kép A nyíregyházi Morgó temető bővítési terve 1930-ból.



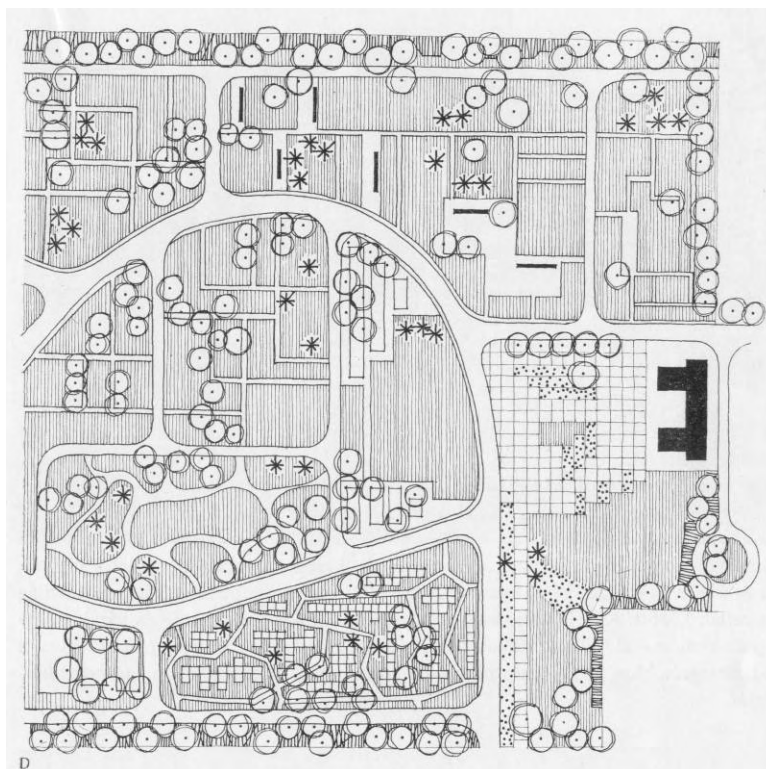




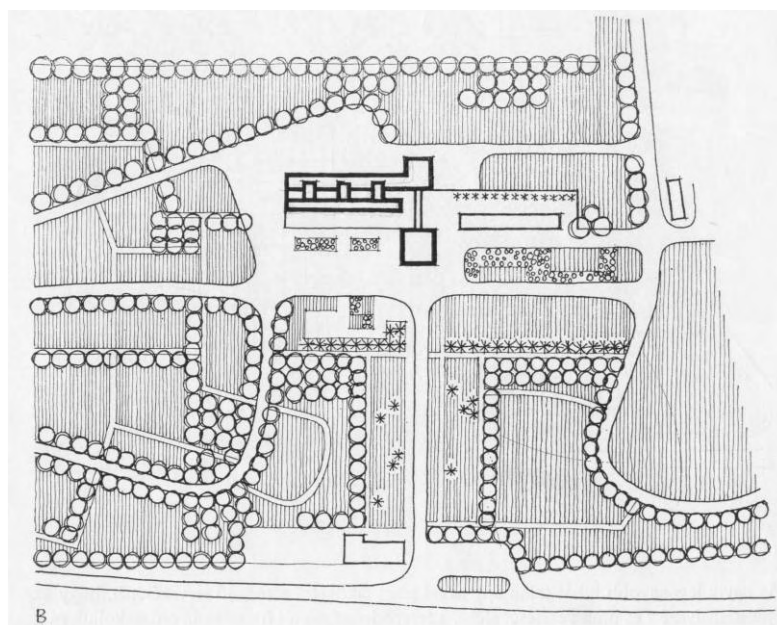
72. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Makó).



73. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Szentendre).



74. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Csongrád).



75. kép Temetőterv részlete az 1960-as, 1970-es évekből (Vác).

### **M.3. HAZAI TEMETŐKRŐL KÉSZÍTETT SAJÁT FELVÉTELEK**

#### **FELVÉTELEK JEGYZÉKE**

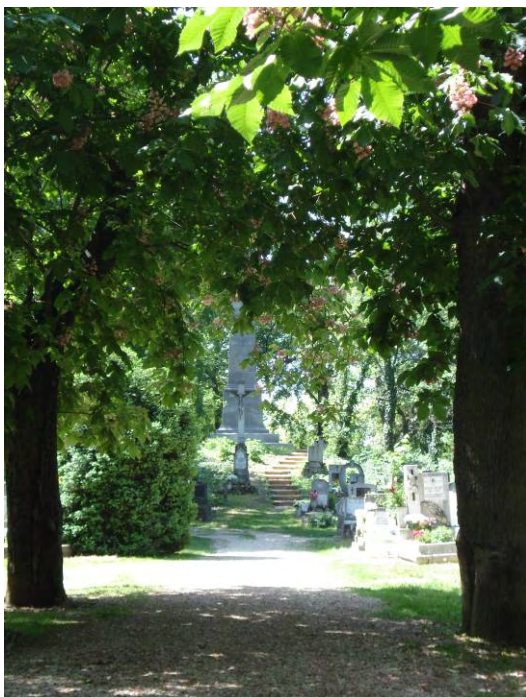
1. Agárdi temető
2. Balassagyarmati zsidó temető
3. Balatonudvari temető
4. Budaörsi sváb Ó-temető
5. Budapest, Angeli úti urnatemető
6. Budapest, Kerepesi temető
7. Budapest, Kispesti Öregtemető
8. Budapest, Nagytétényi zsidó temető
9. Budapest, Pesthidegkút, Véka utcai temető
10. Budapest, Pestszentimrei régi temető
11. Budapest, Rákosszentmihály, Kísszentmihályi temető
12. Budapest, Soroksári zsidó temető
13. Csákvári római katolikus temető
14. Deszki szerb temető
15. Dömösi református temető
16. Dömösi római katolikus temető
17. Esztergom, Belvárosi temető
18. Esztergom, Szentgyörgymezői temető
19. Jósvalői temető
20. Kecskemét, Szentháromság temető
21. Kiskunhalasi református Öreg temető
22. Kunszentmiklós, Öreg temető
23. Lepsényi temető
24. Lovasberényi zsidó temető
25. Mecseknádasd, Felső-temető
26. Mecseknádasd, Alsó-temető
27. Mezőhegyesi temető
28. Nagybajomi temető
29. Öcsödi temető

- 30. Öcsödi zsidó temető
- 31. Pilisszentléleki temető
- 32. Pilisvörösvári zsidó temető
- 33. Pomázi szerb temető
- 34. Székesfehérvári szerb temető
- 35. Telkibányai temető
- 36. Tiszainokai temető
- 37. Tiszakürti temető
- 38. Újirázi temető
- 39. Velencei temető
- 40. Vérteskozmai temető



## HAZAI TEMETŐKRŐL KÉSZÍTETT SAJÁT FELVÉTELEK

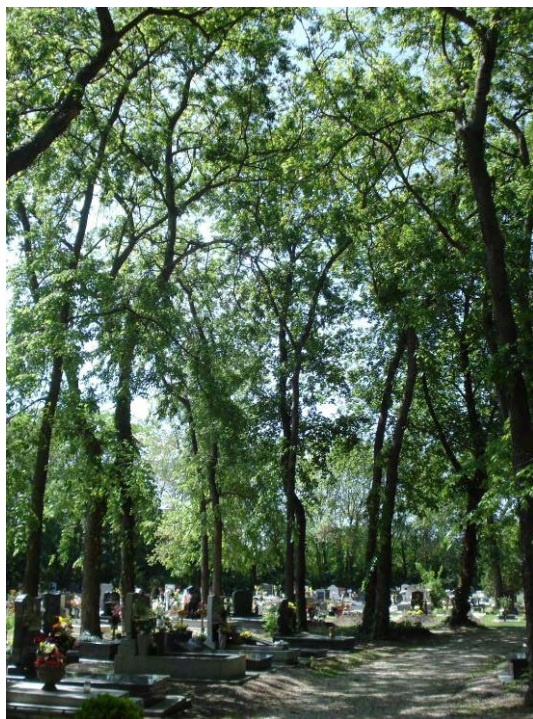
### 1. AGÁRDI TEMETŐ



A bevezető vadgesztenye fasor, távolban a központi kereszt és az obeliszk (2012)



A műemlékileg védett Nádasdy obeliszk (2005)



Az obeliszk körül ívesen elhelyezkedő sírok (2012)

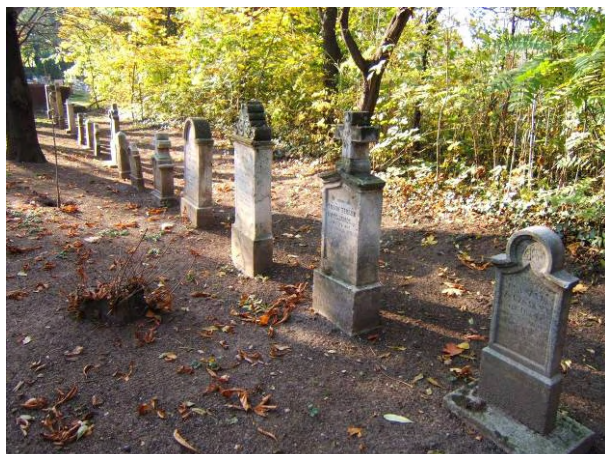


A központi kereszt (2005)





Régi sírkövek az eredeti helyükön (2002)



Összegyűjtött régi sírkövek a bejáratú út mentén (2005)



Halottak napi díszítés (2005)



A temető újabb részei (2005)

## 2. BALASSAGYARMATI ZSIDÓ TEMETŐ



A műemléktemető, a zsidó hagyományoknak megfelelően, fallal van körülvéve (2012)



A védett sírkőtáblák és obeliszkok sorai (2012)



### 3. BALATONUDVARI TEMETŐ



Az élősvénnyel és kőszáncal körülvett védett református temetőrész (2012)



Előtérben a védett régi sírkövek, háttérben az újabb temetőrész (2012)



Az elszórtan elhelyezkedő védett sírok (2012)



Jellegzetes szív alakú sírkő (2012)



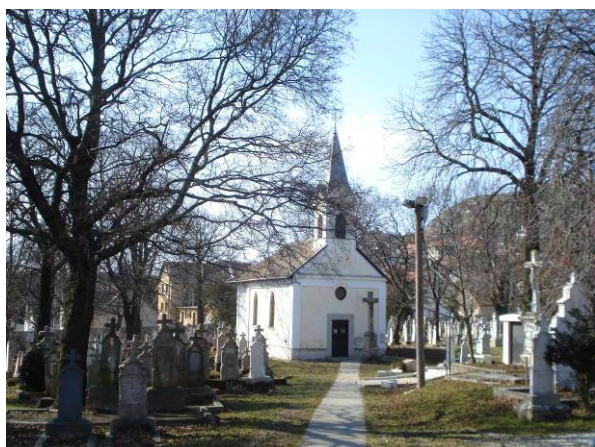
Különböző méretű szív alakú sírkövek (2012)



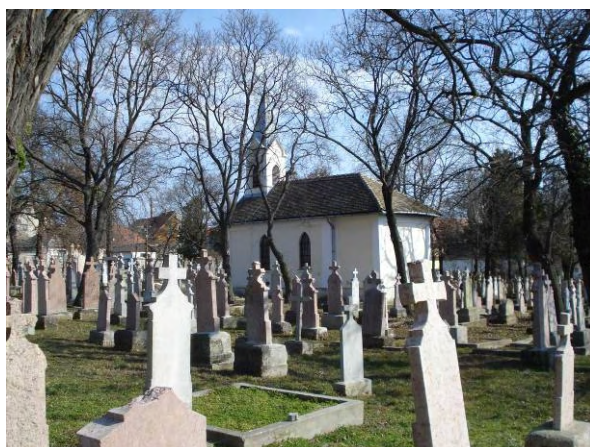
A katolikus temetőrész vörös mészkő központi keresztje (2012)



#### 4. BUDAÖRSI SVÁB Ó-TEMETŐ



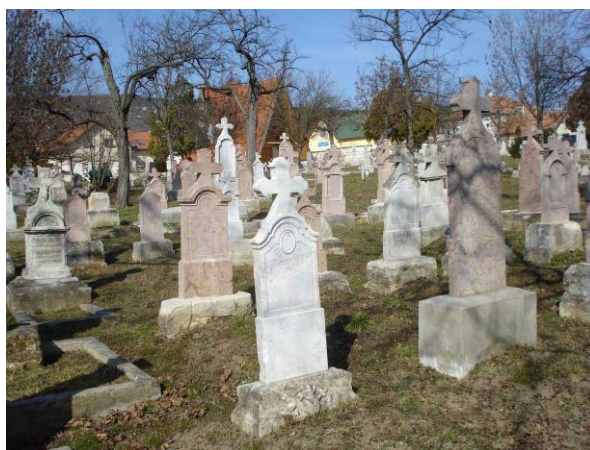
A temető bejáratától a kápolna felé (2011)



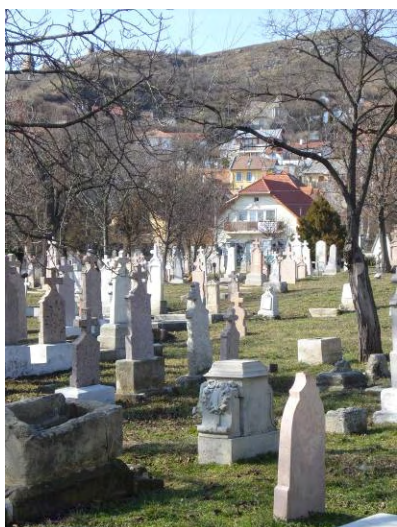
A kápolna a temető közepén (2011)



Murvás utak és közvilágítás a temetőben  
(2011)



A helyi védelem alatt álló temető felújított  
régí sírkövei (2011)



Háttérben a Budaörsi-dombok (2011)



A kitelepítettek emlékműve (2011)



## 5. BUDAPEST, ANGELI ÚTI URNATEMETŐ



A ravatalozó (2011)



A régi temető helyén létesített új parcellák (2011)



Urnasírok (2011)



A bővítési területként fenntartott egykori temetőterület a kápolna romjaival (2011)

## 6. BUDAPEST, KEREPESI TEMETŐ



Síremlékek az egyik főút mentén (2004)

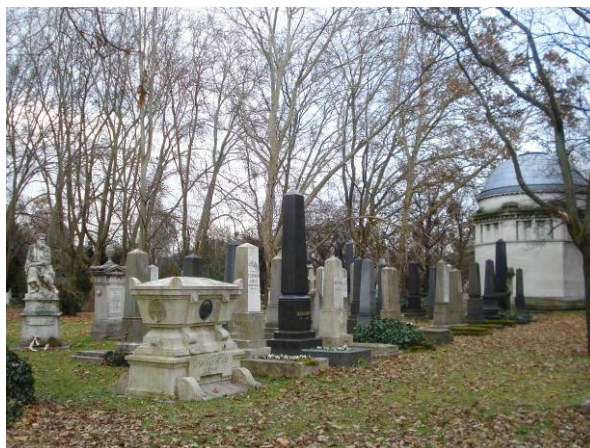


Az árkádsor külső oldala (2009)





Parkszerűen átalakított parcella a meghagyott művészi síremlékekkel (2010)



A művésziparcella (2010)



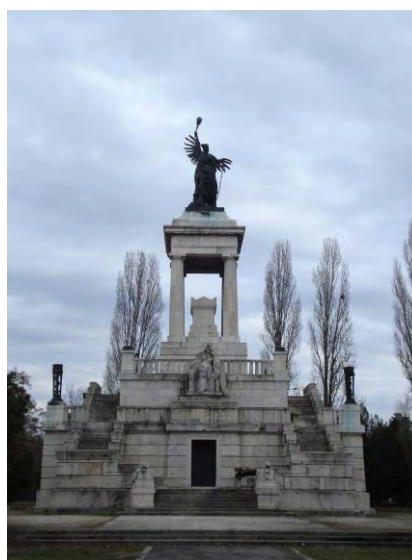
A munkásmozgalmi panteon (2010)



Arany János sírja a Margitszigetről áttelepített tölgyek alatt (2008)



Vörösmarty Mihály sírja a kerítés menti védett síremlékek között (2008)



A Kossuth-mauzóleum (2010)



## 7. BUDAPEST, KISPESTI ÖREGTEMETŐ



Gondozatlan sírok a régi parcellákban (2011)



Családi sírbolt a temető közepén (2011)

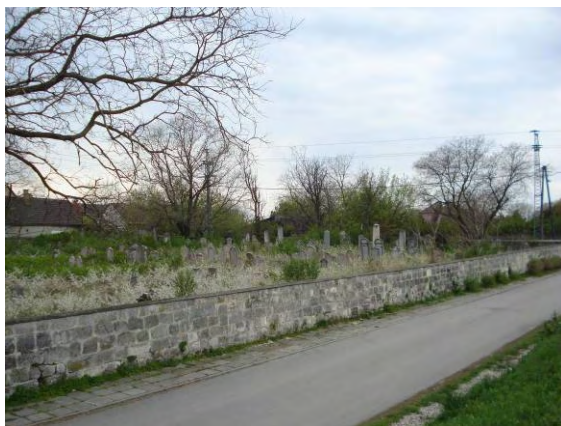


Kiürített parcella, szélén a régi sírkövekkel (2011)

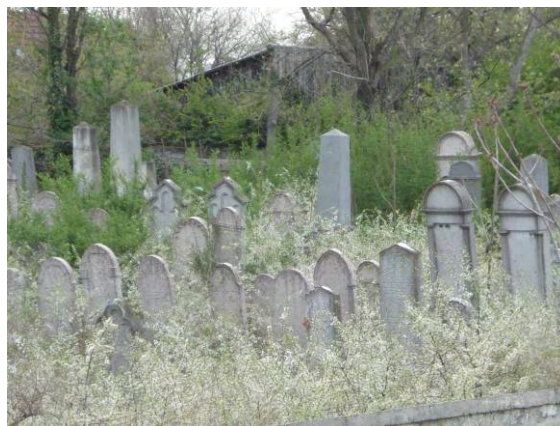


Újranyitott parcella (2011)

## 8. BUDAPEST, NAGYTÉTÉNYI ZSIDÓ TEMETŐ



A fallal körülvett, lezárt temető (2011)



A kökénnyel benőtt sírkövek (2011)



## 9. BUDAPEST, PESTHIDEGKÚT, VÉKA UTCAI TEMETŐ



A növényzettől szinte járhatatlan lezárt temető (2011)



Kripták (2011)



Rálátás a temetőre a Véka utcából (2011)



Néhány sírt még látogatnak a hozzátartozók (2011)

## 10. BUDAPEST, PESTSZENTIMREI RÉGI TEMETŐ



Ledöntött sírkövek a lezárt temetőben (2011)



Van ahol már csak a hantok látszanak (2011)



## 11. BUDAPEST, RÁKOSSZENTMIHÁLY, KISSZENTMIHÁLYI TEMETŐ



Kriptasor a lakóházak tövében (2004)



Ugyanez a kriptasor 7 évvel később (2011)



A kriptasor (2011)



A kriptasor hátoldala az egyik utcából (2011)



Az egyik feltört kripta (2011)



A lezárt temető központi keresztje (2011)





Honvéd sírok (2011)



Zsidó sírok a temető elkülönült részében (2011)

## 12. BUDAPEST, SOROKSÁRI ZSIDÓ TEMETŐ



Régi sírkövek a lezárt zsidó temetőben (2011)



Újabb sírok a temető elülső részében (2011)

## 13. CSÁKVÁRI RÓMAI KATOLIKUS TEMETŐ



A temető kapuja, balra a régi rész, jobbra az új rész (2006)



Orgonával benőtt régi sírok (2006)



## 14. DESZKI SZERB TEMETŐ



A foghíjas sírsorok kaszálás után a lezárt temetőben (2010)



Védelemre érdemes tavaszi virágszőnyeg a temetőben (2011)



Tél után jól látszanak a régi sírkövek (2011)



Nyárra az orgona mindent elborít (2011)

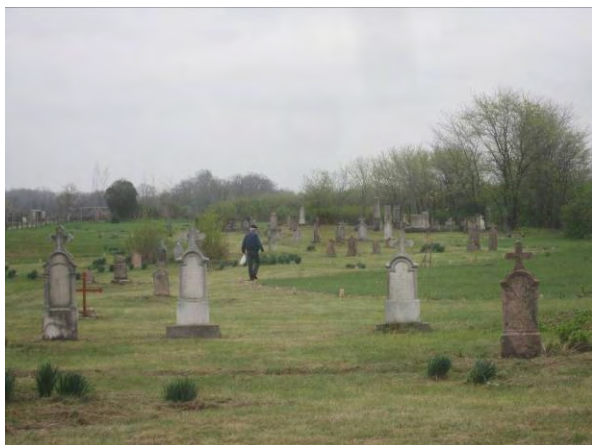


A dűledező központi kereszt (2011)



Egy-egy síron még látszanak az odaültetett növények (2011)





A temető a környezetrendezés után (2012)



Az új kereszt, mögötte a régi elfektetve (2012)

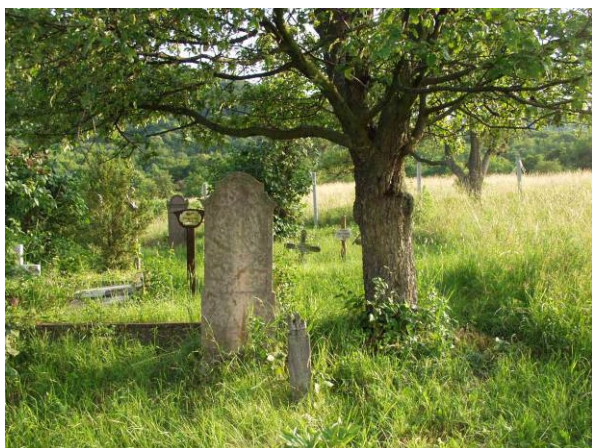


A rekonstruált temetőkapu (2012)



A temető újraszentelése (2012)

## 15. DÖMÖSI REFORMÁTUS TEMETŐ



Gyümölcsfák állnak a temető régen betemetett részén (2004)



Az élősövény felett a Dunára és a Börzsönyre nyílik kilátás (2004)



## 16. DÖMÖSI RÓMAI KATOLIKUS TEMETŐ



A gondozott sírok felett kilátni a Dunakanyarra (2004)



Régi és új sírok vegyesen az élősövénnel határolt temetőben (2004)

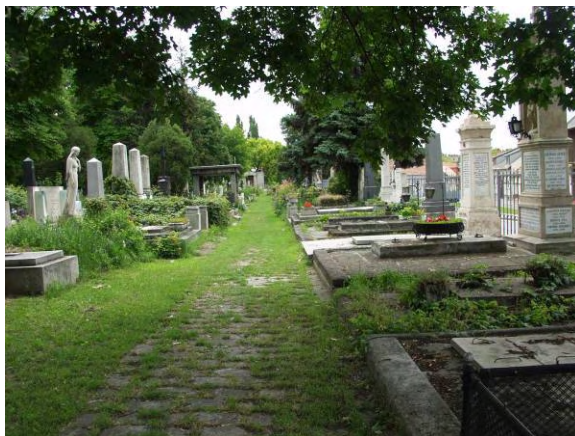


A legrégebbi sírokat már birtokba vette a természet (2004)



A temetőn átvezető ösvény (2004)

## 17. ESZTERGOM, BELVÁROSI TEMETŐ

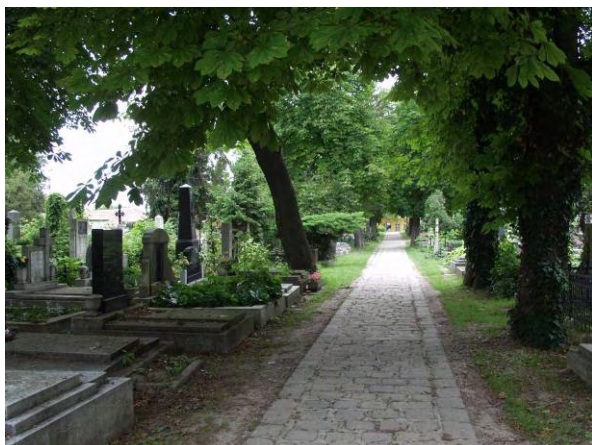


A temető „díszsora” (2004)



Kripták obeliszekkel, kerítéssel (2004)





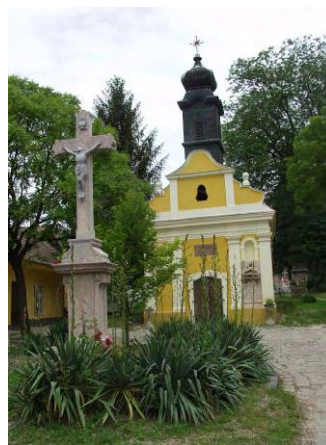
A temető útjait fasorok szegélyezik (2004)



A főúttól távolabb sok az újabb sír és kevesebb a fa (2004)



Elhagyott zsidó sírok a temető sarkában (2004)

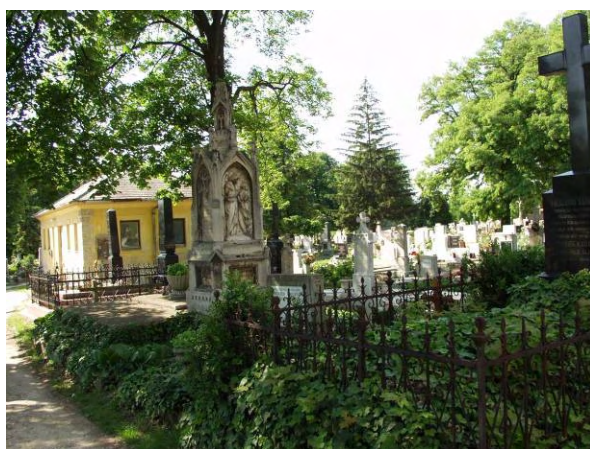


Kápolna, előtte kereszt (2004)

## 18. ESZTERGOM, SZENTGYÖRGYZEZŐI TEMETŐ



Katonasírok a temetőben (2004)



Régi sírok, háttérben a ravatalozó (2004)





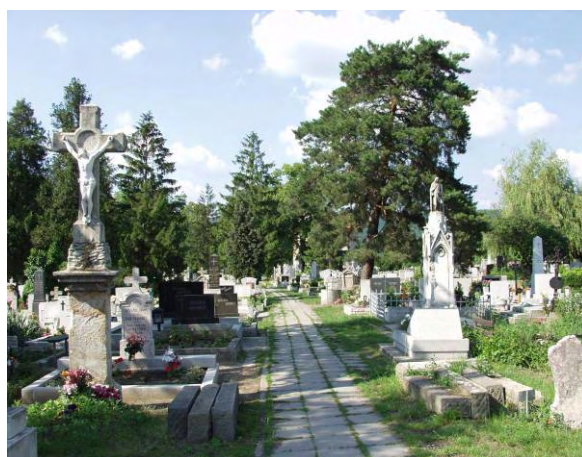
Régi sírok a kápolna közelében (2004)



Régi és új sírok vegyesen (2004)



A műemlékvédelem alatt álló kápolna (2004)



A kaputól a kápolnához vezető út (2004)

## 19. JÓSVAFŐI TEMETŐ



Fejfák az élősövénnel határolt, gondozott temetőben (2005)



Jósvafői fejfa (2005)



## 20. KECSKEMÉT, SZENTHÁROMSÁG TEMETŐ



A temető bevezető útja (2012)



A frissen felújított kálvária (2012)



A kálvária mellett álló kápolna (2012)



A növények lassan birtokba veszik az utakat is a lezárt temetőben (2012)



A borostyán mindent benő (2012)



Régi sírkövek a növények között (2012)



## 21. KISKUNHALASI REFORMÁTUS ÖREG TEMETŐ



A lezárt, műemlékileg védett temető egyik útja (2012)



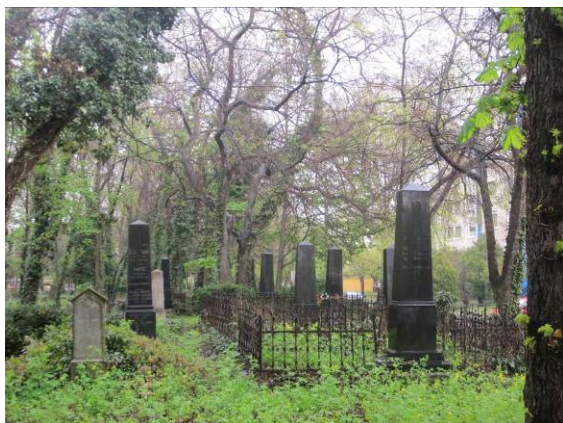
A temető egyszerű fakerítése (2012)



A temető egyetlen sírboltja (2012)



Fejfák és obeliszkek az egyik síron (2012)



Obeliszkek és kerített sírok (2012)



Régi sírkövek (2012)



## 22. KUNSZENTMIKLÓS, ÖREG TEMETŐ



Sírkövek, obeliszkek és fejfák vegyesen a lezárt temetőben (2003)



A régi sírokat lassan birtokba veszi a természet (2003)



A temetőben található néhány különleges formájú sírkő (2003)



Sok fejfa található még a temetőben (2003)

## 23. LEPSÉNYI TEMETŐ



Épül a régi sírkövek „sétánya” (2003)



Elkészült a sírkövek gyűjteménye (2003)



## 24. LOVASBERÉNYI ZSIDÓ TEMETŐ



A helyreállított, műemlékileg védett temető  
több száz sírköve (2006)



Néhány a legrégebbi sírkövek közül,  
háttérben a helyreállított kőfal (2006)

## 25. MECSEKNÁDASD, FELSŐ-TEMETŐ



A műemlékvédelem alatt álló Szent István  
kápolna, körülötte régi sírok (2002)

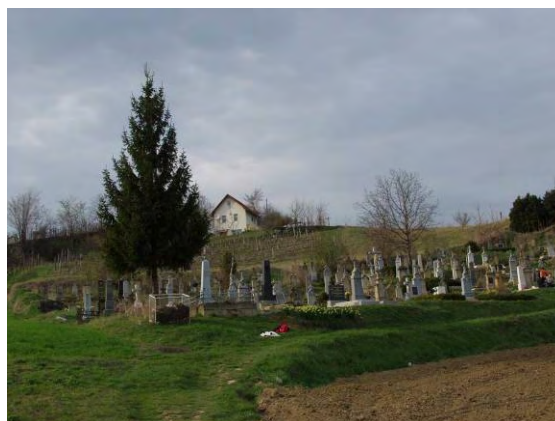


A központi kereszt és a régi sváb sírok (2002)

## 26. MECSEKNÁDASD, ALSÓ-TEMETŐ

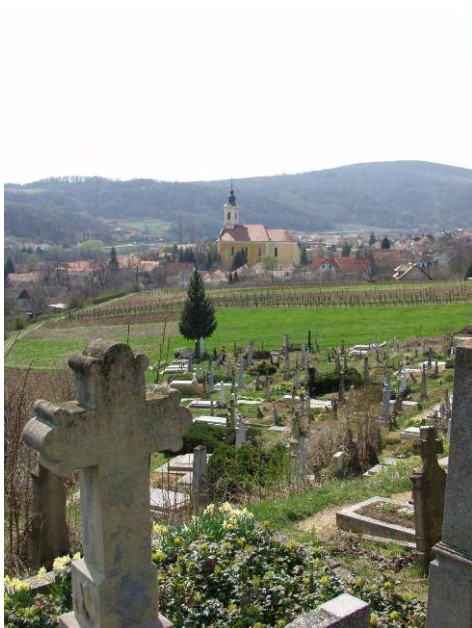


A műemlék kálvária és kápolna (2003)



A temető nincs körülkerítve (2003)





Kilátás a falura (2003)



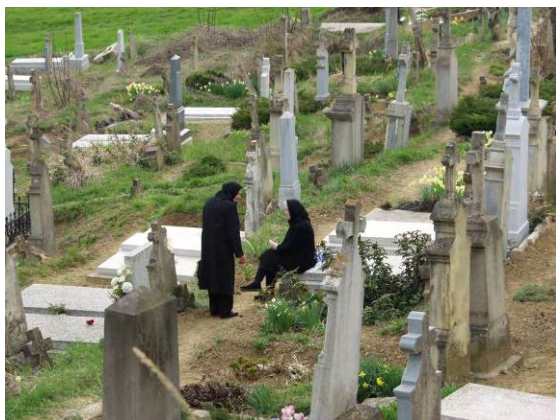
Gót betűs, gyakran ma is festett, sváb sírkövek (2003)



A legrégebbi sírok közül néhány (2003)



A kálvária körül vannak a legrégebbi sírok (2003)



A temető régi részét ma is látogatják (2003)



A legújabb temetőrész (2003)



## 27. MEZŐHEGYESI TEMETŐ



Néhány fennmaradt régi sír, háttérben a temető ma használt parcellái (2005)

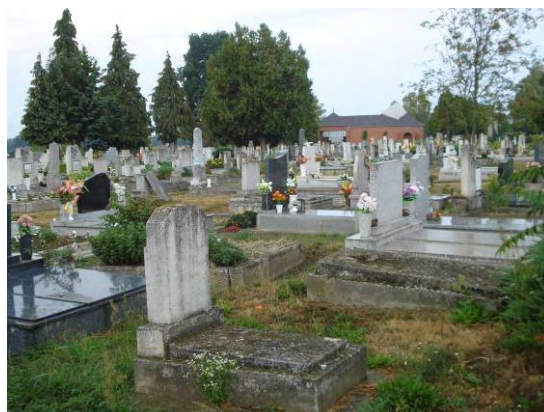


A műemlékvédelem alatt álló Traun-sírkápolna (2005)

## 28. NAGYBAJOMI TEMETŐ



A temető katolikus oldala (2012)



A temető református oldala új sírokkal (2012)



A református oldal régi része, csoportosan védettek az itt-ott található fejfák (2012)



Alig akad néhány fejfa a temetőben (2012)



## 29. ÖCSÖDI TEMETŐ



Régi és új fejfák a temetőben (2004)



Házaspár fejfái (2004)

## 30. ÖCSÖDI ZSIDÓ TEMETŐ

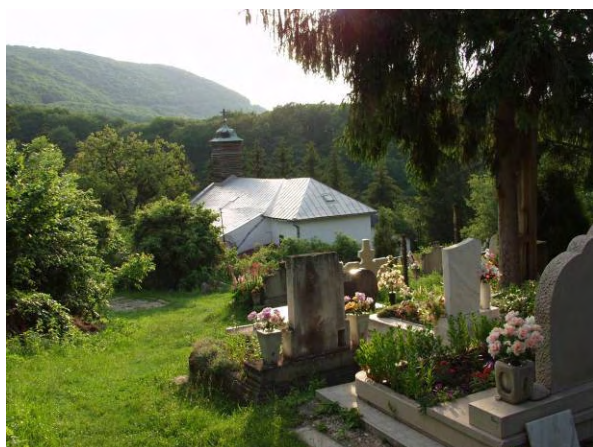


A helyi védelem alatt álló temető (2004)



Egy jó állapotban lévő sírkő (2004)

## 31. PILISSZENTLÉLEKI TEMETŐ



Kilátás a hegyekre a temetőből (2004)



Néhány régi sírkő a temető szélén (2004)



### 32. PILISVÖRÖSVÁRI ZSIDÓ TEMETŐ



A temető kapuja (2011)



A műemlékileg védett temető látképe a kapuból (2011)

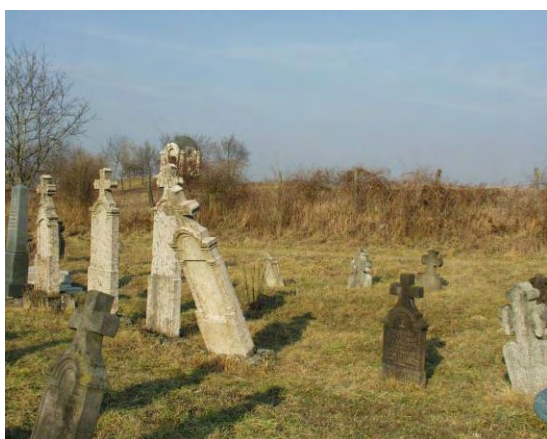


A dűledező régi sírkövek közül a szomszédos lakóházakra látni (2011)



A temetőt övező kőfal még többnyire áll (2011)

### 33. POMÁZI SZERB TEMETŐ



Néhány sornyi sírkő a kis temetőben (2002)



Egy ledőlt sírkő (2002)



### 34. SZÉKESFEHÉRVÁRI SZERB TEMETŐ



Konzervált sírkövek a temetőben (2010)



A temetőkápolna, előtte régi sírkövek (2010)

### 35. TELKIBÁNYAI TEMETŐ



A csoportosan védett fejfák és műkö sírkövek  
a szilvafák között (2004)



Jellegzetes telkibányai fejfa (2004)

### 36. TISZAINOKAI TEMETŐ



Borókával fedett, fejfás sírok (2004)



Az új sírokra is szokás a borókaültetés (2004)



### 37. TISZAKÜRTI TEMETŐ



Borókával fedett református sírok (2003)



Borókával fedett katolikus sírok (2003)



Fejfával jelölt református sír (2004)



Fakereszt egy katolikus síron (2004)

### 38. ÚJIRÁZI TEMETŐ



Műkö sírkövek, egynyári virágok és művirágkoszorúk (2004)



A betonkereszt és a műkö sírkövek sorai (2004)



### 39. VELENCEI TEMETŐ



A borostyán benőtt a temető régi, ma már nem használt részét (2009)



Kettős sírkő a helyi védelem alatt álló temetőben (2009)

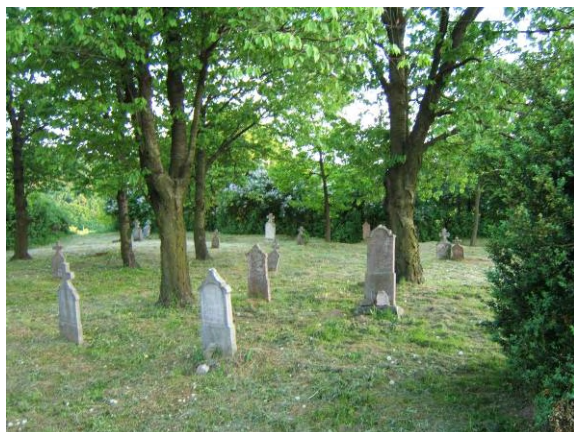


A temetőkápolna (2009)



Molla Szadik sírja (2009)

### 40. VÉRTESKOZMAI TEMETŐ



Idős gyümölcsfák a sírok között (2006)



A temetőt élősövény veszi körül (2006)

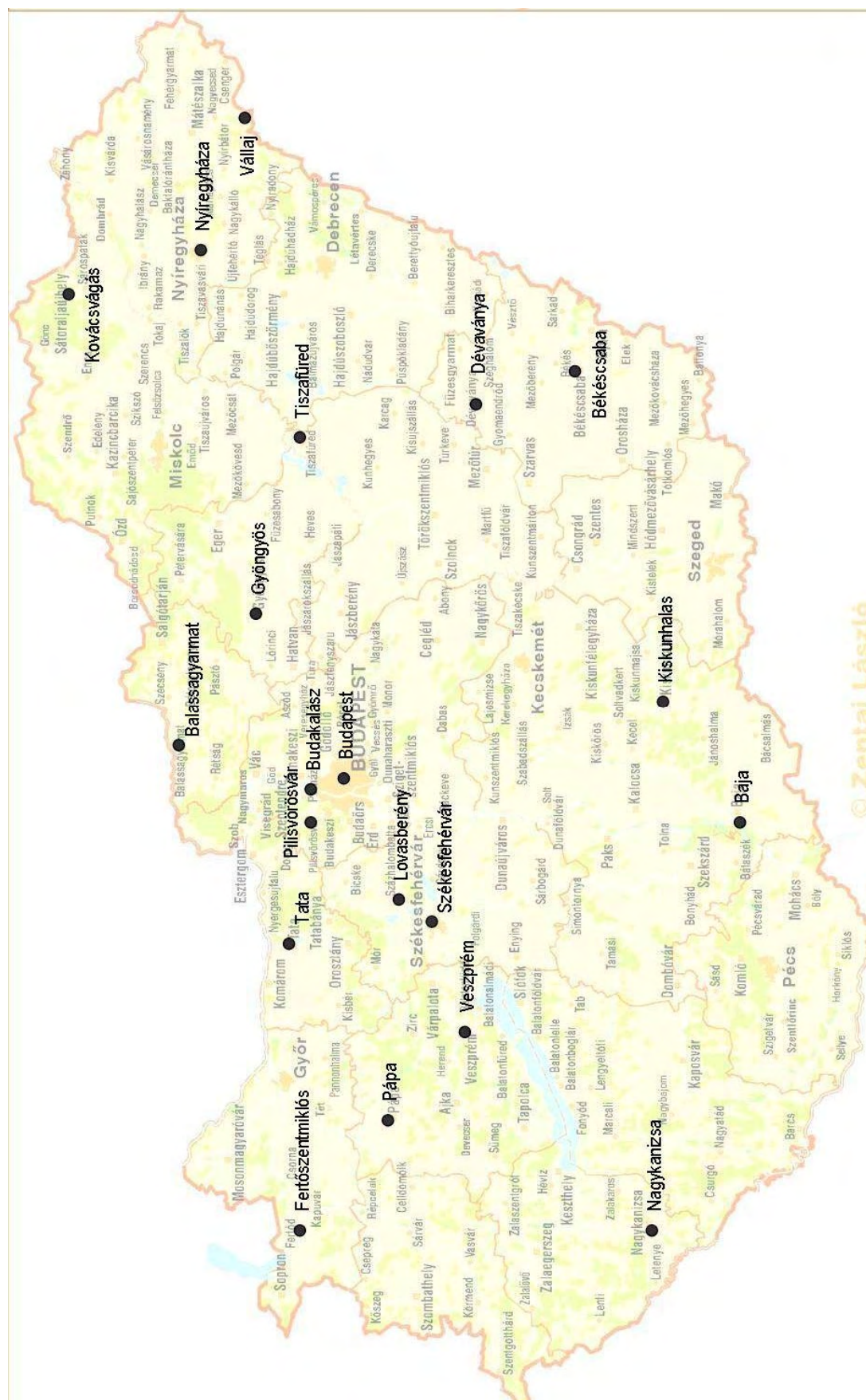
Temető neve	Történeti temetőtípus	Működő/lezárt	Történeti temető	Védelem	Jelenlegi állapot, esetleges védelmi javaslat
Agárdi temető	falusi felekezeti	működő	igen	Nádasdy obelisztk műemlékvédelem alatt	jó állapot, régi sírkövek összegyűjtve, de megőrizve; temetőszerkezet miatt helyi védelem indokolt
Balassagyarmati zsidó temető	zsidó temető	lezárt	igen	műemlékvédelem (területi)	jó állapot
Balatonudvari temető	falusi vegyes	működő	igen	műemlékvédelem (csoportos)	jó állapot, szívalakú sírköves rész területi védelme indokolt
Budaörsi sváb Ó-temető	falusi fekezeti	lezárt	igen	helyi védelem	jó állapot, műemlékvédelem (területi) indokolt lenne
Bp. Angeli úti urnatemető	modern köztemető	működő	nem	nincs	lezárt Nagytétényi temető újrainvitásával, régi kápolna még áll, ennek védelme indokolt
Bp. Kerepesi temető	architektonikus köztemető	működő	igen	műemlékvédelem (csoportos)	területi védelem indokolt lenne
Bp. Kispesti Öregtemető	modern köztemető	működő	nem	nincs	lezárt temető újrainvitásával, falsírboltok és mauzóleum megőrizhető, ezek védelme indokolt
Bp. Nagytétényi zsidó temető	zsidó temető	lezárt	igen	nincs	elvadult állapot, helyi védelem idokolt
Bp. Pesthidegkút, Véka u.- i temető	városi vegyes	lezárt	igen	nincs	elvadult állapot, helyi védelem idokolt
Bp. Pestszentimrei régi temető	városi vegyes	lezárt	nem	nincs	temetőnek szinte már nyoma sincs
Bp. Rákosszentmihály, Kisszentmihályi temető	városi vegyes	lezárt	igen	nincs	elvadult állapot, területi védelem idokolt
Bp. Soroksári zsidó temető	zsidó temető	lezárt	igen	nincs	jó állapot, helyi védelem indokolt
Csákvári római katolikus temető	falusi felekezeti	működő	igen	nincs	régi rész elvadult, helyi védelem indokolt
Deszki szerb temető	falusi felekezeti	lezárt	igen	nincs	jó állapot, kertépítészetileg rendezett, területi védelem indokolt
Dömösi református temető	falusi felekezeti	működő	igen	nincs	közepes állapot, helyi védelem indokolt

Dömösi római katolikus temető	falusi felekezeti	működő	igen	nincs	jó állapot, helyi védelem indokolt
Esztergom, Belvárosi temető	városi vegyes	működő	igen	temetőkereszt műemlékvédelem alatt	jó állapot, kripták, régi sírok védelme, esetleg szerkezet miatt területi védelem indokolt
Esztergom, Szentgyörgymezői temető	városi vegyes	működő	igen	kápolna műemlékvédelem alatt	jó állapot, helyi területi védelem indokolt
Jósvafői temető	falusi felekezeti	működő	igen	nincs	jó állapot, területi védelem indokolt
Kecskemét, Szentháromság temető	városi felekezeti	lezárt	igen	nincs	elvadult állapot, kálvária felújítva, területi védelem indokolt
Kiskunhalasi református Őreg temető	városi felekezeti	lezárt	igen	műemlékvédelem (területi)	jó állapot
Kunszentmiklós, Őreg temető	városi felekezeti	lezárt	igen	nincs	elvadult állapot, területi védelem indokolt
Lepsényi temető	falusi vegyes	működő	nem	nincs	legrégebbi sírkövek összegyűjtve, de megőrizve
Lovasberényi zsidó temető	zsidó temető	lezárt	igen	műemlékvédelem (területi)	jó állapot, helyreállított
Mecseknádasd, Felső-temető	falusi felekezeti	lezárt	igen	kápolna műemlékvédelem alatt	jó állapot, temető egészének védelme indokolt
Mecseknádasd, Alsó-temető	falusi felekezeti	részben lezárt	igen	kálvária műemlékvédelem alatt	jó állapot, régi részek területi védelme indokolt
Mezőhegyesi temető	falusi vegyes	működő	nem	Traun-sírkápolna műemlékvédelem alatt	közepes állapot
Nagybajomi temető	falusi vegyes	működő	igen	műemlékvédelem (csoportos)	fejfákból alig néhány darab, területi védelem indokolt lett volna, lassan nem lesz védendő fejfa
Őcsödi temető	falusi vegyes	működő	igen	nincs	közepes állapot, fejfák miatt védelem indokolt
Őcsödi zsidó temető	zsidó temető	lezárt	igen	helyi védelem	közepes állapot
Piliszentléleki temető	falusi vegyes	működő	igen	nincs	jó állapot, esetleg helyi védelem indokolt
Pilisvörösvári zsidó temető	zsidó temető	lezárt	igen	műemlékvédelem (területi)	közepes állapot
Pomázi szerb temető	falusi felekezeti	lezárt	igen	nincs	közepes állapot, védelem indokolt

Székesfehérvári szerb temető	városi felekezeti	lezárt	igen	műemlékvédelem (területi)	jó állapot
Telkibányai temető	cinterem	működő	igen	műemlékvédelem (csoportos)	jó állapot, de fejfák helyett sírkövet tesznek, ezért a területi védelem indokolt
Tiszainokai temető	falusi vegyes	működő	igen	nincs	növényzet és fejfák miatt védelem indokolt
Tiszakürti temető	falusi vegyes	működő	igen	nincs	növényhasználat és fejfák, lábfák miatt védelem indokolt
Újirázi temető	falusi köztemető	működő	nem	nincs	jó állapot
Velencei temető	falusi vegyes	működő	igen	helyi védelem	elvadult állapot a régi részeken, kápolna jó állapotban
Vérteskozmai temető	falusi felekezeti	lezárt	igen	nincs	közepes állapot, védelem indokolt



## M.4.1. TERÜLETI SZINTŰ MŰEMLÉKVÉDELEM ALATT ÁLLÓ TEMETŐK MAGYARORSZÁGON





## M.4.2. CSOPORTOSAN VÉDETT MŰEMLÉKTEMETŐK MAGYARORSZÁGON



**M. 5. TÖRTÉNETI TEMETŐK FELVÉTELI ADATLAPJA**

<b>Temető neve</b>		
<b>Címe</b>	magyarul	
	idegen nyelven	
<b>Megye</b>	vármegye	
	mai közigazg.	(AU, SK, PL, UK, RO, SE, HO, SL)
<b>Elhelyezkedés</b>		GPS koordináta
		Országon belül (térkép)
		Településen belül (térkép)
<b>Lezárt/ működő temető</b>		
<b>Helyrajzi szám(ok)</b>		
<b>Műemléki védettség</b>		
<b>Természetvédelmi oltalom</b>		
<b>Helyi védettség</b>		
<b>Kegyeleti védettség</b>		
<b>Táji adottságok</b>		
	morfológia	
	vízrajz	
	növényföldrajz	
	talajtan	
	klimatikus adottságok	
	külső látványkapcsolatok	
	egyéb	

<b>Főépület</b>		
	Műszaki állapota	
<b>Tulajdonos(ok)</b>		
<b>Kezelő(k), bérlő(k)</b>		
<b>Temetőtörténet</b>		
<b>Történeti temetőtípus</b>		

Jelenlegi állapot leírása	
	szerkezet és állapota
	építmények és állapotuk
	sírjelek és állapotuk
	növényzet

<b>Bibliográfia</b>	1. 2. 3. . . .
<b>Fényképek</b>	1. 2. 3. . . .
<b>Egyéb megjegyzés</b>	
<b>Felvétel dátuma</b>	<b>Felvételező neve</b>



M.6. Összesítő táblázat  
a műemlékileg védett  
temetőkről és  
temetőelemekről

Megye	Település	Név	Törzsszám	Utca, házsám	Helyrajzi szám	Stílus	Datálás	Leírás	Típus
Bács-Kiskun megye	Baja	Szent Rókus-kápolna	553	Temető, Rókus utca	3507/1, 2, 3, 4, 5	késő barokk	1795	Deák F. u. - Rókus u. - Csendes u. által határolt temetőben, dombon álló kápolna, külső falain 19. sz.-i sírkövek	egyedi
Bács-Kiskun megye	Baja	Lagner-síremlék	561	Temető, Rókus utca	3507/1, 2, 3, 4, 5	klasszicista	1818	Rókus-kápolna D-i oldala közelében álló síremlék	egyedi
Bács-Kiskun megye	Baja	Zsidótemető	10672	Szegedi út	2873	-	18-20. sz.	Szegedi út mentén magaslaton elterülő, ún. régi zsidó temető, Szegedi út felől téglafal és kovácsoltvas kapu, kb. 5-7000 sír, homokkő, mészkő, márvány és gránit sírkövekkel, 1789-1950-ig temetkeztek ide, bejárat közelében Fischer-kripta	területi
Bács-Kiskun megye	Csátalja	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Vendel)	609	Temető, Erzsébet utca	707/2	barokk	1753	temetőben álló kápolna	egyedi
Bács-Kiskun megye	Kecel	Róm. kat. temetőkápolna	671	Császártöltési u. 43.	2248/14	historizáló	1886 előtt	temetőben álló kápolna, alatta kripta	egyedi
Bács-Kiskun megye	Kiskunhalas	Régi ref. temető	9210	Kárpát u. - Rakodó u.	4735/2	-	-	vasútállomás közelében, a Kárpát utca és a Rakodó utca által határolt területen lévő temető és kegyeleti park, 19. sz.-i síremlékek, főbejárat közelében Baky család 1890-ben épült, historizáló sírkápolnája	területi
Bács-Kiskun megye	Soltvadkert	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Kereszt)	677	Koltói A. u. 14.	1719	klasszicista	1837	temetőben álló kápolna, alatta kripta	egyedi
Baranya megye	Bóly	Római kori castrum maradványai	218	Temető	828			temetőben álló romok	egyedi
Baranya megye	Bóly	Montenouvo-mauzóleum	10941	Temető	830	historizáló	1879-1894	temetőben álló mauzóleum	egyedi
Baranya megye	Komló	Templomrom	198	Régi temető, Majális tér 6.	959	gótikus	13-15. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Baranya megye	Lapáncsa	Róm. kat. templom	8738	Temető	50/2	klasszicista	19. sz. első fele	temetőben álló templom	egyedi
Baranya megye	Mohács	Temetőkápolna (Csatatéri kápolna)	207	Temető	153/2	klasszicista	18. sz. második fele	temetőben álló kápolna	egyedi
Baranya megye	Mohács	Kálvária	209	Temető	153/2	klasszicista	1829	temetőben álló kálvária	egyedi
Baranya megye	Mohács	Ravatalozó	10464	Temető	153/1			temetőben álló ravatalozó	egyedi
Baranya megye	Mohács	Gör. kel. temetőkápolna	9649	Budapesti országút	733	romantikus	1847	szerb temetőben álló kápolna	egyedi
Baranya megye	Oroszló	Róm. kat. temetőkápolna	8161	Temető	045/2, 029		13. sz.	középkori templom megmaradt szentélye	egyedi
Baranya megye	Pécs	Róm. kat. templom (Mindenszentek)	122	Tettye u. 14. (Majorossy utca)	16958			templom körül fallal kerített temető van, 18-19. sz.-i sírkövek	egyedi (csoporthoz)
Baranya megye	Siklós	Róm. kat. templom	420	Temető, Deák F. utca	893	késő barokk	1780	temetőben álló templom	egyedi
Baranya megye	Somberek	Róm. kat. kápolna	239	Temető	137	klasszicista	1829	temetőben álló kápolna	egyedi
Baranya megye	Somogyhárság	Ravatalozó	10974	Temető	29			temető kegyeleti parkká alakított részében álló ravatalozó, mellette számos 18-19. sz.-i sírkő másodlagosan felállítva	egyedi
Baranya megye	Somogyhárság	Temetőkereszt	10975	Temető	29			ravatalozó mögött álló kereszt	egyedi
Baranya megye	Szajk	Róm. kat. kápolna (Szent Vendel)	241	Temető	061/1	barokk	1760	temetőben álló kápolna	egyedi
Békés megye	Békés - Újváros	Temetőkápolna	9073	Temető, Szarvas utca	3722	romantikus	1855-1857	temetőben álló kápolna, ma ravatalozó	egyedi
Békés megye	Békéscsaba	Izraelita temető	10850	Temető	816	klasszicista, gotizáló	19. sz.	temetőben 19. sz.-i klasszicista, gotizáló sírkövek	területi
Békés megye	Dévaványa	Zsidó temető							területi
Békés megye	Körösladány	Róm. kat. temetőkápolna	9463	Temető, Dévaványai műút	1616	klasszicista	1830-as évek	temetőben álló kápolna, benne Wenckheim család sírjai, mellette klasszicista kőfeszület és temetőcsősz lak	egyedi
Békés megye	Mezőhegyes	Traun-sírkápolna		temető				temetőben álló síremlék	egyedi

Békés megye	Szarvas	Róm. kat. temetőkápolna	829	Temető	2774	romantikus	1870	temetőben álló kápolna, Bolza-sírkápolna	egyedi
Békés megye	Szarvas	Tessedik Sámuel síremléke	830	Temető	2773	klasszicista	1821	temetőben álló síremlék	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Borsodszirák	Bartók-síremlék	6619	Temető	73/2			temetőben álló síremlék	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Encs - Abaújdevecser	Róm. kat. temetőkápolna	1028	Temető	1	barokk	1751	temetőben álló kápolna	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Kánó	Ref. fejfák	4291	Temető	46/3			temetőben faragott, ref. fejfák, népi	csoportos
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Kissikátor	Róm. kat. templom	1250	Temető, Kápolnatető	15	barokk	18. sz.	román eredetű körtemplom, 18. sz.-i, barokk kialakítással	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Kovácsvágás	Temető	1314	Temető, Ady E. utca	48, 49		1800 körül	temetőben 1800 körüli ref. és izr. sírkövek	területi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Mád	Róm. kat. temetőkápolna	1410	Temető	175	késő barokk	18. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Miskolc - Avas	Ref. templom	848		2405	késő gótikus	15. sz. vége	templom körül ház, díszkert és temető	egyedi (csoportos)
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Miskolc - Tetemvár	Ref. templom	9820	Deszkatemető	2998/1		1938	temetőben álló deszkatemplom	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Putnok	Serényi kriptá	10728	Róm. kat. temető	38			temetőben álló síremlék	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Rásonysápberencs - Rásony	Ref. templom	8473	Temető, Vörösmarty utca	7	román	12-13. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Sajólad	Róm. kat. kápolna	1212	Temető, Dózsa Gy. utca	566	barokk	1759	temetőben álló kápolna	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Sátoraljaújhely	Bessenyei-Szerviczky kápolna és kriptá	10699	Róm. kat. temető	3273	eklektikus	19. sz. vége	temetőben álló kápolna kriptával	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Szendrő	Kálvária-kápolna	1010	Temető	621	barokk	18. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Szőlősdó	Ref. fejfák	4293	Temető	96			temetőben ref. fejfák, népi	csoportos
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Tállya	Lavotta János síremléke	1447	Temető	696/1		1831	temetőben álló síremlék	egyedi
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Telkibánya	Ref. templom	1114	Hegyi utca	599	gótikus	15. sz.	templomkertben faragott fejfák	egyedi (csoportos)
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Tokaj	Sírkövek	1468	Izraelita temető, Bodrogkeresztúri út	566	klasszicista, romantikus	19. sz.	temetőben álló, klasszicista és romantikus sírkövek	csoportos
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Vilyvitány	Sírkövek	1383	Temető	112		19. sz.	temetőben álló, 19. sz.-i sírkövek	csoportos
Budapest	VIII. kerület	Vécsey János síremléke	15624	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2			temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Síremlékek	15623	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2, 36177			temetőfal mentén álló összes síremlék, kb. 600 db	csoportos - MK
Budapest	VIII. kerület	Haggenmacher család síremléke	15625	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus	1919	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Krecsányi család síremléke	15626	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus		temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Egry-síremlék	15627	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus	1925	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Kaudelka-síremlék	15628	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	szecessziós	1916	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Eisele család síremléke	15629	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	romantikus		temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Malosik család kriptája	15630	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	szecessziós	1900 után	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Rupp család mauzóleuma	15631	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	romantikus		temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Árkados temetőépületek síremlékekkel	15632	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2		1905-1908	temetőben álló árkados épületek, bennük álló síremlékekkel	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Batthyány család mauzóleuma	15633	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus	1872-1873	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Deák Ferenc mauzóleuma	15634	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus	1880 körül	temetőben álló síremlék	egyedi

Budapest	VIII. kerület	Ganz Ábrahám mauzóleuma	15635	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2		1868-1869	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Gozsdu család síremléke	15636	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	kora eklektikus	1870 körül	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Jókai Mór síremléke	15637	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2		1928	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Kossuth Lajos mauzóleuma	15638	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus	1903-1909	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Lyka Anasztáz síremléke	15639	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	kora eklektikus	1870 körül	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Schlick család síremléke	15640	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	kora eklektikus	1860 körül	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Kassalik család síremléke	15908	Kerepesi temető, Fiumei út	38821/2	eklektikus	1926	temetőben álló síremlék	egyedi
Budapest	VIII. kerület	Izraelita temető		Salgótarjáni út					területi
Budapest	X. kerület, Kőbánya	Schmidl-síremlék	15915	Kozma utca 6.	42533		1903	Kozma utcai zsidó temetőben álló (jobb 8.) sírbolt	egyedi
Budapest	X. kerület	Gries-sírbolt		Izraelita temető				temetőben álló síremlék, 1906-1907 Lajta Béla	egyedi
Csongrád megye	Makó	Róm. kat. kápolna (Szent Anna)	2744	Temető	1412/21	klasszicista	1829	temetőben álló kápolna	egyedi
Csongrád megye	Makó	Gör. kat. temetőkápolna	2745	Temető	7047		18. sz. vége	temetőben álló kápolna, népi	egyedi
Csongrád megye	Szeged	Dugonics András síremléke	2707	Dugonics temető	15794	klasszicista	1847	temetőben álló síremlék	egyedi
Csongrád megye	Szeged	Wagner-kriptá		Belvárosi temető				temetőben álló síremlék	egyedi
Fejér megye	Gárdony - Agárdpuszta	Nádasdy-obeliszk	10130	Gárdonyi G. utca	3654/1	historizáló	1864	temető közepén, kis magaslaton, szürke gránit obeliszk, Forray Júlia grófnő (gr. Nádasdy Lipótné)	egyedi
Fejér megye	Lovasberény	Zsidó temető	10879	Széchenyi utca	659	barokk, klasszicista	18-19. sz.	település szélén, enyhe domboldalba, téglalapalakú, kőfallal kerített, kb. 30 sorban álló héber, német és magyar feliratos közel 500 sírkő	területi
Fejér megye	Moha	Temetőkereszt	10144	Temető	144	barokk	1796	mészkö kereszt a temető É-i részében	egyedi
Fejér megye	Mór	Kálvária szoborcsoport	9706	Táncsics M. utca, Kálvária temető	96	későbarokk	1798	támfallal körülvett, hatalmas szoborkompozíció	egyedi
Fejér megye	Mór	Gr. Schaffgotsch Rudolf síremléke	10315	Táncsics M. utca, Kálvária temető	96	klasszicista	1849	kovácsoltvas korláttal övezett, katonai síremlék	egyedi
Fejér megye	Rácalmás	Pietá-szobor	9694	Temető	1576/1	késő barokk	1800 körül	temető szélén álló szobor	egyedi
Fejér megye	Rácalmás	Temetőkereszt	9695	Temető	1576/1	késő barokk	1800 körül	kőkereszt, domboldalba lévő temető legmagasabb pontján, Jankovich-sírkápolna előtt	egyedi
Fejér megye	Székesfehérvár	Szerb temető sírkövei	1543	Palotai út	5393/3	késő barokk, historizáló	18-19. sz.	téglalap alakú telek, közepén temetőkápolnával, 17-18. sz.-ban betelepült, mára kihalt rákok temetője volt, süttői vörös mészkö sírkövek	területi (csoportos)
Fejér megye	Vál	Ürményi-mauzóleum	1617	Temető	153	klasszicista	1834	temető kiszélesedő útján, szabadon álló, kör alaprajzú kupolával fedett épület	egyedi
Fejér megye	Velence	Meszleny-sírkápolna, sírkövek	1751	Ország út, Meszleny-temető	658, 662, 665	barokk, klasszicista	18-19. sz.	temető ÉNy-i sarkában álló sírkápolna, attól Ny-ra elvadult területen főúri sírok, 54 db mészkö, vörös és szürke márvány sírkő, főként Meszleny család sírjai	csoportos
Fejér megye	Zámoly	Templomrom	1756	Temető	38	román	12. sz.	temető ÉK-i részében terméskő falmaradvány, romtól D-re kőkereszt, sírkövek 19. sz. második fele - 20. sz. közepéről	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Barbacs	Temetőkereszt	3457	József Attila utca	185	késő barokk	1800 körül	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Bágyogszovát - Rábaszovát	Temetőkereszt	3464	Temető	454	késő barokk	1781	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Beled-Vica	Pietá-szobor	3723	Temető, Fő u. 2.	1404		1849	temetőben álló szobor	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Csorna	Kőkereszt és Tersántzky E. sírköve	3481	Temető	2910/2	copf	1799, 1831	temetőben álló kereszt és sírkő	egyedi (2 db)
Győr-Moson-Sopron megye	Dőr	Temetőkereszt	3482	Rákóczi utca	299	klasszicista	1808	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Fertőhomok	Szentháromság-szobor	3793	Temető	122		18. sz.vége - 19. sz.	temetőben álló szobor	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Fertőszentmiklós	Temető	3626	Petőfi utca	1091		18-19. sz.	temetőben 18-19. sz.-i kereszt és sírkövek	területi

Győr-Moson-Sopron megye	Fertőszéplak	Sírkő	3680	Temető	1505	klasszicista	1833	temetőben álló sírkő	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Fertőszéplak	Szentháromság-oszlop	3681	Temető	1505	barokk	1696	temetőben álló szobor	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Gyalóka	Kutkovics Józsefné sírköve	3811	Temető	150	késő klasszicista	1842	temetőben álló sírkő	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Győrsövényház	Temetőkereszt	3486	Gárdonyi utca	188/2	klasszicista	1830 körül	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Hegykő	Szent Mihály-szobor	3821	Temető	363	barokk	1742	temetőben álló szobor	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Hédervár	Róm. kat. templom	3740	Fő utca	467, 468	gótikus	15. sz.	a templom körül lévő temetőkert is védett	egyedi (csoportos)
Győr-Moson-Sopron megye	Hidegség	Kereszt	3833	Temető	163	késő barokk	1780 körül	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Iván	Sírkövek	3689	Temető	381	klasszicista	19. sz. első fele	temetőben klasszicista sírkövek	csoportos
Győr-Moson-Sopron megye	Kisfalud	Kőkereszt	3699	Temető	662	barokk	1790	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Mihályi	Feszület és sírkövek	3703	Temető, Kisfaludi utca	171, 172	barokk	1763, 18-19. sz.	temetőben álló barokk feszület és 18-19. sz.-i sírkövek	csoportos
Győr-Moson-Sopron megye	Nagycenk	Széchenyi sírkápolna	3843	Temető	317	barokk	1778	temetőben álló sírkápolna	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Nagycenk	Sírkövek	3844	Temető	317		18-19. sz.	temetőben 18-19. sz.-i sírkövek	csoportos
Győr-Moson-Sopron megye	Nagylózs	Róm. kat. temetőkápolna	3854	Temető	491	román-gótikus	15. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Nagylózs	Kereszt és sírkövek	3855	Temető	113		18-19. sz.	temetőben álló 18-19. sz.-i sírkövek és kereszt	csoportos
Győr-Moson-Sopron megye	Nemeskér	Kőkereszt	3862	Temető	1354	klasszicista	1835	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Pannonhalma	Róm. kat. temetőkápolna	3558	Temető	1131	barokk	1714-1725	temetőben álló kápolna	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Pannonhalma	Kálvária	3559	Temető	1131	barokk	1724	temetőben álló kálvária	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Páli	Csigaházi J. sírköve	3495	Temető	1111		1839	temetőben álló sírkő	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Rábakecöl	Kőkereszt	3712	Régi temető, Kossuth utca	57	klasszicista	1834	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Rábapordány	Kőkereszt	3499	Temető	1	késő barokk	1804	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Rábatamási	Temetőkereszt	3502	Temető	787	klasszicista	1845	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Répcévis - Nemesvis	Temetőkereszt	3880	Nemesvisi temető	24	klasszicista	1825	temetőben álló kereszt	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Röjtökmuzsaj	Szekeres János sírköve	3884	Temető	7	klasszicista	1825	temetőben álló síremlék	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Sárród	Temetőkápolna	3718	Fő utca	148/1	rokoko	1755	rom. kat. templom mögött lévő temetőkápolna	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Sopron	Lenk-mauzóleum	8805	Ev. temető, Balfi út	5319/2		1887	temetőben álló síremlék	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Sopron	Sírkövek	3188	Temető, Szt. Mihály út	1359		18-19. sz.	temetőben álló 18-19. sz.-i sírkövek	csoportos
Győr-Moson-Sopron megye	Sopron - Balf	Róm. kat. templom	3769	Temető	475	gótikus	14. sz.	temetőben álló templom, erődített fallal körülvéve	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Sopron - Balf	Sírkövek	3773	Temető	475		18-19. sz.	temetőben álló 18-19. sz.-i sírkövek	csoportos
Győr-Moson-Sopron megye	Sopronhorpács	Bogyai Szabó Erzsébet sírköve és Nitczky Vilmos sírköve	3891	Temető	337		18. sz. vége, 1781	temetőben álló 2 sírkő	egyedi (2 db)
Győr-Moson-Sopron megye	Szakony	Szekeres Mátyásné sírköve és Boros Istvánné sírköve	3895	Evangelikus temető	116/2	barokk	18. sz., 19. sz.	temetőben álló 2 sírkő	egyedi (2 db)
Győr-Moson-Sopron megye	Szakony - Felsőszakony	Sírkő	3896	Róm. kat. temető	343		18. sz.	temetőben álló sírkő	egyedi
Győr-Moson-Sopron megye	Újkér	Kőkereszt és 2 sírkő	3899	Temető	24	klasszicista	1806, 1849, 19. sz.	temetőben álló kereszt és 2 sírkő	egyedi (3 db)
Győr-Moson-Sopron megye	Újkér - Felsőpor	Öt sírkő	3901	Temető	720	klasszicista	19. sz. első fele	temetőben álló 5 sírkő	egyedi (5 db)
Győr-Moson-Sopron megye	Vadosfa	Gödör György sírköve és Habermayer Zsófia sírköve	3709	Temető	124, 125	klasszicista	1826, 1821	temetőben álló 2 sírkő	egyedi (2 db)
Hajdú-Bihar megye	Debrecen	Honvéd-síremlék(ek) ?	1777	Hősök temetője	19929		19. sz. közepe és második fele	temetőben álló síremlék(ek) ?	csoportos
Hajdú-Bihar megye	Debrecen	Ravatalozó	9661	Köztemető, Benczúr Gy. Utca	22272	szecessziós	1931	temetőben álló ravatalozó	egyedi
Hajdú-Bihar megye	Debrecen	Róm. kat. temetőkápolna	1806	Budai Ézsaiás úti temető	11110	barokk	1774	temetőben álló kápolna	egyedi
Hajdú-Bihar megye	Debrecen	Temetőkápolna műemléki környezete	10016	Budai Ézsaiás úti temető	11112/1, 11110, 11111, 11109			temetőkápolna körüli temető területe	területi - MK
Hajdú-Bihar megye	Debrecen	Csokonai-síremlék	1776	Dorottya utca, Hatvan utca	19052/2		1836	temetőben álló síremlék	egyedi
Hajdú-Bihar megye	Debrecen	Hősök mauzóleuma	9662	Hősök temetője, Honvédtemető utca, Bölcs utca	19929	modern	1832	temetőben álló mauzóleum	egyedi



Heves megye	Eger	Kápolna (Fájdalmas Anya)	1962	Hatvani temető, Király utca	7388	barokk	1776	temető D-i bejáratánál álló kápolna, közelében a két temetőkaput összekötő út mentén 18-19. sz.-i sírkövek	egyedi
Heves megye	Eger	Johann Lucas Kracker síremléke	1963	Hatvani temető, Király utca, parcella száma IV/13/30	7388	klasszicista	1850-es évek	kápolna közelében álló síremlék	egyedi
Heves megye	Eger	Kápolna (Kisboldogasszony)	1981	Kisasszony temető, Kisasszony utca	2885	barokk	1724	temető DK-i végében álló kápolna	egyedi
Heves megye	Eger	Templom (Szent Miklós) (Ráctemplom)	2045	Vitkovics M. u. 32.	4719	barokk	1788	temetőkertben álló templom, templomkertben 18. sz.-i sírkövek	egyedi
Heves megye	Egercsehi	Róm. kat. templom (Rózsafüzér királynéja)	2136	Kossuth L. utca	37	barokk	18. sz. közepe	falu felett, temetődombon álló templom	egyedi
Heves megye	Egerszalók	Róm. kat. templom (Szűz Mária neve)	2139	Kossuth L. u. 67.	3	barokk	1738	falu feletti temetődombon álló templom	egyedi
Heves megye	Egerszólát	Kereszt Pietával	10821	Egri út	624/1	barokk	1808	temetőben álló kőkereszt	egyedi
Heves megye	Erdőkövesd	Róm. kat. templom (Szent István király)	2268	Kossuth utca	278	barokk	1741	falu felett, temetődombon álló templom, kriptában az Orczy család síremlékei (18-20. sz.)	egyedi
Heves megye	Fedémes	Róm. kat. templom (Szent István király)	2269	Petőfi u. 47.	1	barokk	1819	falu felett, temetődombon álló templom	egyedi
Heves megye	Feldebrő	Temetőkápolna (Nagyboldogasszony)	10822	Rákóczi utca	366	barokk	1738	temetőben álló kápolna, temetőben még kálvária szoborcsoport, alépitményében sírkápolna, stációk, 19. sz.-i sírkövek	egyedi
Heves megye	Gyöngyös - Külterület	Izraelita temető	2108		029/3	-	1680 - 19. sz. második fele	vároستól Ny-ra, szántóföldek között fekvő, kőkerítéssel övezett temető, benne ravatalozó, mártíremlék, síremlékek, sírkövek, 1837-ben nyitották, korábbi sírkövek áttelepítve ide, több száz helyi tufából, vörösmárványból, gránitból készült sírkő	területi
Heves megye	Istenmezeje	Róm. kat. templom (Fájdalmas Szűz)	2271	Béke utca	1	klasszicista	1853	falu felett, temetődombon álló templom	egyedi
Heves megye	Mátraballa	Róm. kat. templom (Szent Miklós püspök)	2273	Fő út 85.	1, 2	barokk	18. sz. közepe	falu feletti temetődombon álló, kőfallal kerített templom	egyedi
Heves megye	Nagyfüged	Temetőkápolna	2206	Ady E. u. 52.	141/2	neogótikus	1820 körül	temetőkertben álló kápolna	egyedi
Heves megye	Tarnaméra	Róm. kat. templom (Szent Márton püspök)	2253	Árpád utca	479	barokk	1780 körül	település központjában, temetőkertben álló templom, templomkertben 19. sz.-i sírkövek	egyedi
Heves megye	Váraszó	Róm. kat. templom (Szent Péter és Pál apostol)	2283	Rákóczi utca	79	román	12. sz. vége - 13. sz. eleje	település feletti temetődombon álló kápolna	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Fegyvernek	Pusztatorony	4052	Temető utca	2396/2	gótikus	15. sz. vége	település által körülvett temetőben álló torony	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Jászapáti	Rozália-kápolna	4002	Temető utca	3272	barokk	1740	temető Ny-i sarkában álló kápolna	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Jászapáti	Kálvária	4003	Temető utca	3272	barokk	1773	Rozália-kápolna mellett, kápolnát magába foglaló építmény, rajta Kálvária szoborcsoport	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Jászapáti	Kőkereszt	4001	Temető utca	3272	klasszicista	1808	temetőben álló kőkereszt	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Jászapáti	Papi sírkő	4004	Temető utca	3272	barokk	1778 után	Kálvária mellett álló sírkő	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Kunszentmárton	Felsővárosi temetőkápolna (Szentlélek)	10855	Kossuth út	1455	romantikus	1874	temetőben álló kápolna és mögötte lévő sírok	csoportos
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Tiszabura - Pusztataksony	Szapáry-kápolna (Szent Kereszt felmagasztalása)	10849		254	romantikus	1872	temetőben álló kápolna, alatta kriptá, Szapáry család temetkezési helye	egyedi
Jász-Nagykun-Szolnok megye	Tiszafüred	Izraelita temető							területi



Komárom-Esztergom megye	Bajna	Sándor család szarkofágja	11042	Temető		439	klasszicista	1824	kőpillérek között kovácsoltvas kerítéssel övezett, emelvényre állított szarkofág, körülötte a Sándor-Metternich család alkalmazottainak sírkövei	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Dunaalmás	Vajda Júlia sírköve	2596	Református temető		4001	historizáló	1855	ref. temetőben, kovácsoltvas kerítéssel övezett, vörös mészkőből készült, mérművel díszített sírjel	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Esztergom	Temetőkereszt	10745	Belvárosi temető, Petőfi S. u. 46.		18838	barokk	1768	temetőben álló kereszt	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Esztergom	Miklósffy-kápolna	2349	Szentgyörgymezői temető		15629/2	klasszicista	1835	temetőben álló kápolna	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Naszály	Temetőkereszt	2624	Róm. kat. temető, Ságvári E. utca		77	barokk	1765	temetőben álló kereszt	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Naszály - Külterület	Friedrich Jakab sírkeresztje	2622	Billepuszta, temető		0246/2	klasszicista	1802	szántóföldek által körülvett kis erdőben álló sírkereszt, körülötte 19. sz.-i sírkövek	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Pilismarót	Ref. templom	2519	Szabadság utca		556	barokk	1686	falu feletti dombon, temetőkertben álló templom	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Szákszend	Róm. kat. templom (Őrangyalok)	2575	Dózsa Gy. utca		1260	késő barokk	1776	település szélén, temetőben álló templom	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Szomor	Róm. kat. kápolna (Sarlós Boldogasszony)	2634	Temető		90	késő barokk	1811	temetőben, dombon álló épület, jelenleg ravatalozó	egyedi
Komárom-Esztergom megye	Tata	Zsidó temető	11011	Kálvária u. 61-63.		251	-	18. sz. vége - 1920-as évek	Kálváriadomb aljában, kőkerítéssel kerített temető, főként vörös mészkő sírkövek 1740-es évektől 19. sz. végéig, folyamatos sorokban, kronológiailag összefüggő együttes, helyi rangos családok közül többnek sírja van itt	területi
Komárom-Esztergom megye	Úny	Jancsó Anna és János síremléke	2529	Temető		484	klasszicista	1829 után	temetőben álló szoborcsoport	egyedi
Nógrád megye	Alsópetény	Róm. kat. templom (Szent István király)	5436	Fűzfásor utca 2.	112		gótikus	15. sz.	dombon, régi temetőben álló templom	egyedi
Nógrád megye	Alsópetény	Róm. kat. harangtorony	5437	Fűzfásor utca 2.	112		barokk	18. sz.	régi temetőben, a templom mellett álló harangtorony	egyedi
Nógrád megye	Alsópetény	Werbőczy-emplékmű	5438	Fűzfásor utca 2.	112		késő barokk	1796	régi temetőben, a harangtorony mellett álló régi kriptá, felette emlékmű	egyedi
Nógrád megye	Alsópetény	Sírkövek	5439	Fűzfásor utca 2.	112		barokk és klasszicista	18-19. sz.	templom körül álló homokkő sírkövek, 1781-1880 közötti időszakból	csoportos
Nógrád megye	Balassagyarmat	Izraelita temető	10807	Temető utca	1051		-	18. sz. eleje - 20. sz. eleje	város K-i részén, vasútvonal mellett, szabálytalan négyszög alakú telek, fallal körbevéve, Ény-i sarkában ravatalozó, holokauszt emlékmű, kb. 3000 sírkő, főbb típusok: íves záródású kőtábla, obelisz, kettétört oszlop	területi
Nógrád megye	Bokor	Vár- vagy templomrom	5731	Temető	25		-	13. sz.	falun kívül, temetőben, dombon álló falmaradvány	egyedi
Nógrád megye	Cserhátszentiván - Külterület	Fakereszt	5736	Temető	5		-	1818	temetődombon, templomrom mellett álló fakereszt, népi műemlék	egyedi
Nógrád megye	Cserhátszentiván - Külterület	Templomrom toronnyal	5737	Temető	5		barokk	18. sz. második fele	temetődombon álló templomtorony	egyedi
Nógrád megye	Csitár	Kőkereszt	5689	Petőfi S. utca, temető	12		késő barokk	1791	temetőben, főbejárattal szemben álló kereszt	egyedi
Nógrád megye	Diósjenő	Róm. kat. templom (Mindenszentek)	6867	Kinizsi utca	1176		késő barokk	1788-1789 körül	dombon, temető mellett álló templom, templomkertben 19. és 20. sz. eleji sírkövek	egyedi
Nógrád megye	Dorogháza	Róm. kat. templom (Szent Kereszt felmagasztalása) és harangtorony	5822	Temető	1/1, 1/2		barokk, késő barokk	1758 (templom), 1820 körül (harangtorony)	temetőben álló templom, mellette harangtorony	egyedi
Nógrád megye	Egyházasdengeleg - Külterület	Róm. kat. templom (Szent Imre)	5739	Temető	026/2		román - gótikus	13-14. sz.	temetőben álló templom	egyedi

Nógrád megye	Egyházasgerge	Róm. kat. templom (Szeplőtelen fogantatás)	5863	Petőfi S. u. 90.	564/1, 564/2	gótikus	14-15. sz.	temetőben álló templom, eredetileg sírkápolnának épült	egyedi
Nógrád megye	Erdőtarcsa - Küllerület	Róm. kat. templom (Mindenszentek)	5744	Iskola u., temető	24	barokk	1746	dombon álló templom	egyedi
Nógrád megye	Herencsény	Róm. kat. templom (Szent Mihály)	5702	Béke u. 5.	10	román	13. sz.	dombon, temetőben álló templom	egyedi
Nógrád megye	Hont	Róm. kat. templom (Mennybemenetel)	5705	Rákóczi F. utca	36/2	barokk	1776	dombon, temetőben álló templom	egyedi
Nógrád megye	Ipolytarnóc	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Anna)	5900	Temető	126	késő barokk	1813	temetőben álló kápolna, alatta sírbolt	egyedi
Nógrád megye	Karancseszki	Haan Júlia sírköve	5831	Temető	203	késő barokk	1795	jelenleg nem található (temető D-i részén)	egyedi
Nógrád megye	Karancsság	Fa sírkeresztek és sírkövek	5906	Temető	2, 3/2	-	19. sz.	domb tetején álló róm. kat. templom körül elterülő temető, ev. részben Kubinyi család kerített sírkertje, 5 db 19. sz.-i sírkő, kat. részben a templom főbejáratához vezető út mentén fa fejfák	csoportos
Nógrád megye	Kishartyán	Róm. kat. templom (Mindenszentek királynéja)	5836	Dózsa Gy. u. 36.	221/2	gótikus	14-15. sz.	temetőben, dombon álló templom	egyedi
Nógrád megye	Mátramindszent	Róm. kat. templom (Mindenszentek) és harangtorony	5846	Felszabadulás u. 7.	487	barokk	1750	dombtetőn, temetőben álló templom, mellette harangtorony	egyedi
Nógrád megye	Mátraterenye	Róm. kat. templom (Szent József)	5825	Temető	13	késő gótikus	1512 előtt	település szélén, dombon, temetőben álló templom	egyedi
Nógrád megye	Nézsza	Kálvária, kápolnával (Szent Anna) és harangtorony	5789	Temető	412	klasszicista	1826	temetőben álló kálvária és harangtorony, a kálvária kör alaprajzú, alul kápolna, felül Kálvária-szoborcsoport	egyedi
Nógrád megye	Nézsza	Sírkövek	5790	Temető	412	klasszicista	19. sz.	sírkövek a ravatolótól a kálváriához vivő út mentén, 1825-1865 között készültek	csoportos
Nógrád megye	Nógrádsáp	Róm. kat. templom (Kisboldogasszony)	5795	Nézsai út 37.	191	gótikus	15. sz.	dombon, temetőben álló templom, körítőfallal övezett	egyedi
Nógrád megye	Pásztó	Róm. kat. kápolna (Szentlélek)	5762	Fő utca, temető	1660	gótikus	15. sz.	dombon, temetőben álló kápolna	egyedi
Nógrád megye	Piliny	Róm. kat. templom (Mindenszentek)	5922	Iskola utca	236	barokk	18. sz. közepe	dombon, temetőben álló templom	egyedi
Nógrád megye	Pusztaberki	Bodoni János sírköve	5802	Kossuth L. utca	81/1	klasszicista	1845	temető hátsó részében, hasonló korú és jellegű sírkövek között	egyedi
Nógrád megye	Salgótarján - Zagyvaróna	Róm. kat. templom (Szent András apostol)	5862	Fenyvesalja utca	8642	román - historizáló	13-19. sz.	dombon, temetőben álló templom	egyedi
Nógrád megye	Szécsény	Temetőkápolna	5935	Varsányi út	659/2	barokk	1731 előtt	temetőben álló kápolna	egyedi
Nógrád megye	Szécsény - Küllerület	Templomrom	5926	Katona J. u., temető	64	-	14. sz.	temető szélén álló kőfalmaradványok	egyedi
Nógrád megye	Szécsény - Küllerület	Benczúr-mauzóleum	9953	Katona J. u., temető	64	historizáló	1925	kovácsoltvas kerítéssel körülvett síremlék	egyedi
Nógrád megye	Szirák	Teleki-sírbolt és sírkövek	5428	Roth Johanna utca	282	késő barokk	1784	temetőben álló épület, alatta kriptá, körülötte 18-19. sz.-i sírkövek	csoportos
Nógrád megye	Szügy	Beniczky-sírkápolna romjai	5723	Rákóczi F. utca	132	barokk	1780 körül	régi temetőben álló rom	egyedi
Pest megye	Abony	Talián-sírkápolna	6884	Református temető	210	klasszicista	19. sz. első fele	temetőben álló sírkápolna	egyedi
Pest megye	Albertirsa	Szapáry-sírkápolna	10608	Vorosilov utca	2225		1860 körül	temetőben (?) álló róm. kat. sírkápolna	egyedi
Pest megye	Aszód	Schossberger sírkápolna	10718	Zsidó temető	113			temetőben álló sírkápolna	egyedi
Pest megye	Biatorbágy - Bia	Iharos-Szily féle sírkápolna	6913	Iharos	113/1	klasszicista	1810 körül	temetőben (?) álló sírkápolna	egyedi
Pest megye	Biatorbágy - Bia	Templomrom	6912	Református temető	437	késő román	13. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Pest megye	Budajenő	Róm. kat. temetőkápolna	6922	Petőfi utca	32/1/D	gótikus	14. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Pest megye	Budakalász	Régi szerb temető							területi
Pest megye	Csévharaszt	Templomrom	6947	Temető	203/2	gótikus	14. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Pest megye	Dömsöd	Kriptá	9383	Előre u. 30.	2290			temetőben (?) álló síremlék	egyedi
Pest megye	Fót	Kálvária	7018	Vörösmarty M. u. 72/b	900/1	barokk-romantikus	18. sz.-1860	temetőben álló kálvária, ma ravatalozó	egyedi
Pest megye	Gyömrő	Teleki kriptá és sírkert	10725	Róm. kat. - református temető ?	32/53	romantikus	1840-1850	temetőben álló síremlék és sírok (?)	egyedi
Pest megye	Isaszeg	Róm. kat. templom	7060	Temető, Bajcsy-Zsilinszky E. utca	1	román, gótikus, barokk	12., 15., 18. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Pest megye	Kerepes	Nepomuki Szt. János-szobor	7069	Temető, Magyaródi út	2445	barokk	18. sz.	temetőben álló szobor	egyedi
Pest megye	Kocsér	Templomrom	7077	Temető, Szabadság út	129, 130	gótikus	14. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi

Pest megye	Kóka	Róm. kat. kápolna (Szent Margit)	7083	Temető, Margithegy	135	barokk	1725	temetőben álló kápolna	egyedi
Pest megye	Nagykáta	Ravatalozó	7119	Temető, Dózsa Gy. Utca	2282/78	barokk	18. sz. eleje	temetőben álló ravatalozó, volt Szt. Kereszt-kápolna, volt Keglevich sírkápolna	egyedi
Pest megye	Nagykőrös	Dabasi Halász József sírboltja	7138	Református temető	3008	klasszicista	1845-1846	temetőben álló síremlék	egyedi
Pest megye	Páty	Róm. kat. templom	7166	Temető	491, 493, 494	copf	1778-1783	temetőben álló templom	egyedi
Pest megye	Perbál	Sírkövek	7177	Temető	56		1793, 1843, 1867	temetőben álló 3 sírkő	egyedi (3db)
Pest megye	Pilisvörösvár	Zsidó temető	10700	Lócsey utca	2516		18. sz. végétől	temető a 18. sz.-ban létesült, sok sírkő a 18. sz. végéről	területi
Pest megye	Pusztazámor - Zámorhegy	Remeteség	7215	Temető	336	barokk	1758	temetőben álló épület, középkori templom felhasználásával	egyedi
Pest megye	Pusztazámor - Zámorhegy	Harangház	7216	Temető	336	klasszicista	19. sz. eleje	temetőben álló harangház	egyedi
Pest megye	Ráckeve	Kálvária	7226	Róm. kat. temető, Temető köz	740	klasszicista	1819	temetőben álló kálvária	egyedi
Pest megye	Ráckeve	Horváth Nepomuki János síremléke	7227	Róm. kat. temető, Temető köz	740	klasszicista	1847	temetőben álló síremlék	egyedi
Pest megye	Ráckeve	Szt. Domonkos temetőkápolna	9691	Róm. kat. temető, Temető köz	740			temetőben álló kápolna	egyedi
Pest megye	Tahitótfalu - Tótfalu	Pollack Mihály sírja	7359	Temető	2119	romantikus	1857	temetőben álló síremlék	egyedi
Pest megye	Tárnok	Róm. kat. kápolna (Szent Rókus)	7379	Temető	262	barokk	1739	temetőben álló kápolna	egyedi
Pest megye	Tinnye	Setéth-sírbolt	7386	Református temető	183	klasszicista	1834	temetőben álló síremlék, ravatalozó	egyedi
Pest megye	Töröbálint	Walla-sírbolt	9615	Régi temető, Karinzhay F. utca	1151		1915	temetőben álló síremlék	egyedi
Pest megye	Üröm	Gör. kel. (orosz) sírkápolna	7401	Temető	438, 444	klasszicista	1802	temetőben álló sírépítmény	egyedi
Somogy megye	Barcs - Somogytarnóca	Temetőkápolna	10682	Temető	1104	neoromán	1907	temetőben álló kápolna	egyedi
Somogy megye	Hács -Bédepuszta	Templomrom	4425	Temető	165	román	12. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Somogy megye	Lábod	Róm. kat. temetőkápolna	4549	Hosszúfalvi utca	501/1, 501/2	középkor, barokk	13. sz., 1720	temetőben álló kápolna	egyedi
Somogy megye	Nagybajom	Kopjafák (37 db)	9643	Temető, Fő utca	341			református temetőben álló 37 db kopjafa	csoportos
Somogy megye	Nikla	Berzsenyi Dániel síremléke	4530	Temető	8	eklektikus	1859	temetőben álló síremlék	egyedi
Somogy megye	Somodor - Somodorpuszta	Róm. kat. templomrom	4487	Temető	136	középkor, barokk	18. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Somogy megye	Somogyszentpál - Varjaskér	Templomrom	4533	Temető	32/2	román	13. sz. vége	temetőben álló templomrom	egyedi
Somogy megye	Szenyér	Róm. kat. templom	4535	Temető	238	román-gótikus, barokk	13-14. sz., 1754	temetőben álló templom	egyedi
Somogy megye	Tapsony	Pestisoszlop	9613	Petőfi u. 50.	393	barokk	1788	temetőben álló szobor, mellette az 1951-ben áthelyezett kiserkepusztai róm. kat. fa harangláb	egyedi
Somogy megye	Teleki	Róm. kat. kápolna	4602	Temető	23	román, barokk	13. sz., 18. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	Lónya - Külterület	Lónyay-család sírkápolnája	10232	Külterület, Temető	122	neogótikus	19. sz. második fele	temetőben álló síremlék	egyedi
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	Nyíregyháza	Zsidó temető							területi
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	Szatmárcseke	Fejfák	8358	Temető	175			temetőben álló népi fejfák	csoportos
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	Vállaj	Temető és kálváriakápolna							területi???
Tolna megye	Bonyhád	Kálvária-kápolna (Hétfájdalmú Szűz)	4085	Temető (Kálvária-domb)	2622/2	késő barokk	1817	domboldalban fekvő temetőben lévő kápolna, rajta kálvária szobrok, 14 stáció vezet hozzá	egyedi
Tolna megye	Bonyhád	Ermel-Vojnits-mauzóleum	11012	Temető (Kálvária-domb)	2622/2	historizáló	1905-1906	kápolnától DNy-ra, szintén a dombtetőn álló, neogótikus sírkápolna, kriptával, kápolna előtt Perczel-család síremlékei	egyedi
Tolna megye	Bonyhádvarasd	Róm. kat. kápolna (Mindenszentek)	4101	Temető	122	késő barokk	1843	település felett emelkedő dombon lévő temetőben álló kápolna	egyedi
Tolna megye	Paks	Kálvária-kápolna (Szent Kereszt felmagasztalása)	4191	Temető	1536	késő barokk	1815 körül	ún. Ötemetőben, magaslaton álló, kör alaprajzú kápolna, előtte Kálvária-csoport	egyedi
Tolna megye	Paks	Róm. kat. kápolna (Krisztus feltámadása)	4190	Újtemető	2292	klasszicista	1850-1857	temető közepén, magaslaton álló kápolna	egyedi
Vas megye	Alsóújlak	Róm. kat. kápolna (Szent Péter és Pál)	7610	Régi temető	85	román	13. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi

Vas megye	Andrásfa	Róm. kat. templom (Szent István király)	7611	Temetőkert, Rákóczi fejedelem utca	185/2	barokk	1732	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Balogunyom - Nagyunyom	Sényi-kripta	10431	Temető	456	eklektikus	1868	temetőben álló síremlék	egyedi
Vas megye	Csehi - Középhegy	Róm. kat. templom (Páduai Szent Antal)	7661	Temető, Petőfi S. utca	77	késő barokk	1760	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Döröske - Szentegyházhegy	Róm. kat. templom (Szent Jakab apostol)	7681	Régi temető	1012	román	13. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Gór	Róm. kat. templom (Szent Kereszt felmagasztalása)	7709	Temető, Széchenyi utca vége	132	barokk	18. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Jákfa	Róm. kat. templom (Szent Mihály)	7759	Temetőkert, Kövesdi út	353	román, barokk	13. sz., 18. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Kemenesmagasi	Berzsenyi-család sírboltja	10435	Temető	279	eklektikus	19. sz. vége	temetőben álló síremlék	egyedi
Vas megye	Kissomlyó	Róm. kat. templom (Szent Miklós püspök)	7783	Temetőkert	49	gótikus, barokk	14. sz., 18. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Körmend - Alsóberkifalu	Róm. kat. templom (Sarlós Boldogasszony)	7786	Temető, Fürst S. u. 70.	2138/1, 2	klasszicizáló késő barokk	1844	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Kőszeg	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Vér)	7920	Temető, Temető utca	3528 vagy 3523	barokk	1747	temetőben álló kápolna	egyedi
Vas megye	Kőszeg	Sírkövek	7921	Temető, Temető utca	3525	barokk, klasszicista, romantikus	18-19. sz.	temetőben álló 18-19. sz.-i barokk, klasszicista és romantikus sírkövek	csoportos
Vas megye	Lukácsháza - Nagycsömöte	Róm. kat. templom (Szent Rókus és Sebestyén)	7941	Temető	120	késő gótikus, barokk	15. sz., 18. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Nárai	Róm. kat. temetőkápolna és Náray-Szabó család sírhelye	7962	Temető, Petőfi S. utca	371	barokk	18. sz., 1915	temetőben álló kápolna, ma ravatalozó és temetőben álló síremlék	egyedi
Vas megye	Olaszfa - Olaszka	Róm. kat. templom (Szent Miklós püspök)	7971	Temető, József A. u. 5.	322/1	középkori, késő barokk	14. sz., 1797	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Pápóc	Róm. kat. temetőkápolna (Havas Boldogasszony) és a hozzá csatlakozó egykori kolostor	7990	Rába u. 8.	878, 879, 876	román	13. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Vas megye	Rábatöttös - Gutaháza	Róm. kat. templom (Szent Cecília)	7713	Temetőkert	46	román, gótikus, barokk	13. sz., 14. sz., 1730 körül	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Sárvár	Sírkápolna	8043	Temető, Soproni út	3203	klasszicista	1844	temetőben álló kápolna	egyedi
Vas megye	Simaság - Felsőség	Temető kapuépítménye és körítőfala	8055	Szabadság utca	77	barokk	1740 körül	temetőt körülvevő fal és rajta lévő kapu, falban Somogyi István, egykori plébános, sírköve (barokk, 1745)	egyedi
Vas megye	Szentgotthárd - Rábakethely	Róm. kat. templom (Mindenszentek)	8091	Temető, Felső utca	82	román, gótikus	13. sz., 15. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Szentpéterfa	Róm. kat. templom (Szent Péter és Pál)	8093	Temetődomb	216/4	gótikus, barokk	14-15. sz., 18. sz.	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Vasegerszeg	Családi síremlék	10772	Régi temető	128	neoromán	1913	temetőben álló síremlék	egyedi
Vas megye	Vasszécseny - Lipárt	Róm. kat. templom (Keresztelő Szent János)	8119	Temető	24	barokk, romantikus	1755, 1926	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Vasszécseny	Róm. kat. templom (Nagyboldogasszony)	8122	Temetőkert, Táncsics M. utca	2	klasszicista	1820-1837	temetőben álló templom	egyedi
Vas megye	Vasvár	Róm. kat. kápolna (Nagyboldogasszony)	8129	Temetőhegy	505	késő barokk-klasszicista	1777	temetőben álló kápolna	egyedi
Vas megye	Vép	Szent Vendel szobor	10763	Temető, Dózsa Gy. u. 1.	352	klasszicizáló késő barokk	19. sz. vége	temetőben álló szobor	egyedi
Veszprém megye	Balatonfüred	Templomrom	5417	Temető, Vázsonyi u. 21/a	1811, 1864	gótikus	14-15. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Veszprém megye	Balatonudvari	Sírkövek	5458	Temető	7, 8, 9		1800-1841	temetőben álló népies sírkövek	csoportos
Veszprém megye	Barnag - Németbarnag	Kálvária-kápolna és stációsor	5461	Temető	5/5	klasszicizáló késő barokk	1800 körül	temetőben álló kálvária	egyedi
Veszprém megye	Hosztót	Róm. kat. templom	4943	Temető	75	gótikus, barokk, klasszicista	14. sz., 1728, 19. sz. első fele	temetőben álló templom	egyedi
Veszprém megye	Kővágóörs	Kerkápoly-kripta	5203	Temető	398	klasszicista	1847	temetőben álló síremlék	egyedi
Veszprém megye	Maraltő - lhász	Róm. kat. temetőkápolna	8453	Temető	302/2	barokk		temetőben álló kápolna	egyedi
Veszprém megye	Nagyvázsony - Nemesleányfalu	Templomrom	5530	Temető	440/1	román	12-13. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Veszprém megye	Nemesszalók	Épület, falában táblákkal	10957	Temetőkert	416			temetőben álló épület, falában vörös gránit és vörösmárvány feliratos táblákkal	egyedi



Veszprém megye	Örvényes	Templomrom	5541	Temető	43	román	13. sz.	temetőben álló templomrom	egyedi
Veszprém megye	Pápa	Fájdalmas Szűz-kápolna	4885	Temető, Kálvária utca, Győri utca	5726	barokk	1740-1746	temetőben álló kápolna	egyedi
Veszprém megye	Pápa	Izraelita temető	10815	Temető, Veszprémi út	1826			temetőben álló régi ravatalozó maradványai (bejárat), temetőt körülvevő kőkerítés és sírkövek	területi
Veszprém megye	Sümeg	Róm. kat. temetőkápolna	5300	Temető	990/2	késő barokk	1816	temetőben álló kápolna	egyedi
Veszprém megye	Sümeg	Entz Ferenc sírköve, Carherina Laszkalner sírköve, Babos György sírköve, Magdalina Nossek sírköve, Szegedy Róza sírköve és Kisfaludy Sándor sírköve	5301	Temető	990/2		1806, 1809, 1820, 1821, 1832, 1844	temetőben álló 6 sírkő	egyedi (6 db)
Veszprém megye	Várpalota	Zichy-sírkápolna	4907	Temető, Szent István u. 35.	3243	barokk	1738	temetőben álló sírépítmény	egyedi
Veszprém megye	Várpalota	Zichy Ferdinánd és Barbara síremléke	4908	Temető, Szent István u. 35.	3243	copf	1807	temetőben álló síremlék	egyedi
Veszprém megye	Veszprém	Róm. kat. temetőkápolna	4680	Temető, Mártírok útja	5084/2	klasszicista	1830-1831	temetőben álló kápolna	egyedi
Veszprém megye	Veszprém	Zsidó temető sírkövei, építményei és kerítése	10985	Temető, Mártírok útja	4815		1881 óta	1881 óta használatban lévő temető sírkövei, 1882-1885 között épült építményei (szertartási ház, temetőőr-lakás) és kerítés	területi
Zala megye	Bagod - Szentpál	Kápolna (Szent Pál)	6409	Rákóczi utca	767	román, barokk	1260 körül (rotunda), 1755 (hajó)	településtől É-ra, temetődombon álló kápolna	egyedi
Zala megye	Gosztola	Temetőkápolna (Szent Mária Magdolna)	8732	Fő utca	3	-	1848	temetőben, dombtetőn álló kápolna, románkori kápolna falainak felhasználásával épült	egyedi
Zala megye	Gyenesdiás - Felsődiás	Szent Ilona-kápolna	4998	Temető u. 1.	1391	klasszicista	1826	temetőben álló kápolna	egyedi
Zala megye	Hévíz - Egregy	Róm. kat. templom (Szent Magdolna)	4999	Dombföldi utca, temető	23	román	13. sz. második negyede	temetőben álló templom	egyedi
Zala megye	Hévíz - Egregy	Róm. kat. templom műemléki környezete	6807	Hegyrétaljai dűlő	23			domboldalon lévő temető az Árpád-kori templommal, római kori és 19-20. sz.-i sírkövekkel	területi - MK
Zala megye	Iklódbördőce	Róm. kat. kápolna	8733	Mároki temető	104	késő barokk	1794	magaslaton álló kápolna	egyedi
Zala megye	Kallósd - Külterület	Róm. kat. templom (Szent Anna)	6509	Temető	90	román	1260 körül	temetőben álló körtemplom	egyedi
Zala megye	Karmacs	Templomrom	5001	Temető, Kisfaludy utca	136	barokk	18. sz.	temetőben álló templomtorony, az egykori templomhajó helyére ravatalozót építettek, ma ravatalozó és temetőkápolna benne	egyedi
Zala megye	Kehidakustány - Kehida	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Miklós)	6511	Temető	045/2	román	13. sz. közepe	temetőben álló kápolna	egyedi
Zala megye	Keszthely	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Miklós)	10268	Szent Miklós temető	1224/1	historizáló	1909	temetőben álló kápolna	egyedi
Zala megye	Keszthely	Festetics-mauzóleum	10269	Szent Miklós temető	1225/1	historizáló	1925	temető D-i részén, külön parkrészben álló ravatalozó épület, alul kriptával (Festetics család számára), korábban ez a parkrész nem tartozott a temetőhöz, körülötte alkalmazotti sírok	egyedi
Zala megye	Keszthely	Szomorú Krisztus-szobor	4806	Szent Miklós temető	1224/2	barokk	1775	temető közepén álló szobor sírkövön	egyedi
Zala megye	Lenti - Lentiszombathely	Róm. kat. fa harangláb	6319	Temető, Szombathelyi u. 72. előtt	3584	-	1790	népi műemlék, településszélen, domboldalon álló szoknyás harangláb	egyedi
Zala megye	Lispesztadorján	Padovai Szent Antal-szobor	6358	Szentadorjáni temető	120	barokk	18. sz.	temetőben, dombon álló téglafal szoborfülkével, szobor most a Polgármesteri Hiv.-ban	egyedi
Zala megye	Nagykanizsa	Zsidótemető és ravatalozó	11164	Ady E. u. 74.	3759/1	-	-	város D-i részén, utcaszinttől 6-8 m-rel mélyebbenkerítéssel övezett terület, kb. 4000 sírkő, temetőt 1786-ban nyitották, ravatalozó 1883-ból, 19. sz. második feléből sok sírkő, 20. sz. is	területi



Zala megye	Pókaszepetk	Róm. kat. kápolna (Fájdalmas Szűz)	6464	Temető	1055	barokk	1756	településen kívül, temetőben, dombon álló kápolna	egyedi
Zala megye	Puszystaederics - Szompács	Róm. kat. templom (Szűz Mária)	6478	Temető	0127/1	barokk	1755	településen kívül, temetőben, dombon álló templom	egyedi
Zala megye	Pusztamagyaród	Róm. kat. kápolna (szent Flórián)	6364	Temető, Fő utca	166/2	barokk	1747	temetőben álló kápolna	egyedi
Zala megye	Teskánd	Róm. kat. templom (Szent Ilona)	6432	Temető	89	román	13. sz.	külterületen, település régi temetőjében álló templom	egyedi
Zala megye	Várvölgy - Felsőzsíd	Temetőkápolna (Szent Péter és Szent Pál)	5013	Temető utca	169	barokk	18. sz.	temetőben álló kápolna	egyedi
Zala megye	Vonyarcvashegy - Vonyarc	Vonyarci róm. kat. kápolna (Szent Kereszt)	5018	Temető, Fő utca	1964/1	klasszicista	1836	temetőben álló kápolna, 19. sz.-i sírkövek	egyedi
Zala megye	Zalaboldogfa	Mária-szobor	8614	Temető	25	barokk	18. sz.	temetőben állós szobor	egyedi
Zala megye	Zalacsány	Csány-mauzóleum	9481	Temető	0174/2	klasszicista	19. sz. eleje	temetőben, domboldalon álló családi sírkápolna, kifosztott, körülötte kidőlt 19. sz.-i síremlékek	egyedi
Zala megye	Zalaegerszeg - Ola	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Anna)	6253	Hock János u., temető	4420	barokk	1755 körül	temető közepén álló kápolna, mellette két 19. sz.-i kőkereszt	egyedi
Zala megye	Zalaegerszeg - Zalabesenyő	Róm. kat. temetőkápolna (Szent Katalin)	6264	Besenyő u., temető	1665	barokk	1780 körül	dombon lévő temetőben álló kápolna	egyedi
Zala megye	Zalaszentgyörgy	Róm. kat. templom (Szent György)	6492	Temető	047/2	gótikus	14. sz.	teemtőben álló templom	egyedi